

**National Library
of Sweden**

Denna bok digitaliserades på Kungl. biblioteket år 2012

KUNGL. BIBL.
29 SEP 1956
STOCKHOLM

STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1956:32

SOU
1956:32 A

Socialdepartementet

HEMMEN OCH SAMHÄLLSPLANERINGEN

BOSTADSKOLLEKTIVA KOMMITTÉNS
SLUTBETÄNKANDE

Stockholm 1956

Statens offentliga utredningar 1956

Kronologisk förteckning

1. Äldrngsvård. Idun. 344 s. **S.**
2. Fiskandeln i Sverige. Idun. 194 s. **Jo.**
3. Restaurering av Uppsala domkyrka. Victor Pettersson. 170 s. **E.**
4. Statens stöd åt växtförädlingen m.m. Egnellska. 295 i. **Jo.**
5. Standardtariffer för detaljdistribution av elektrisk kraft. Hæggsström. 96 s. **K.**
6. Statägda aktiebolag i Sverige. Av R. Tersman. Idun. 110 s. **Fi.**
7. Städernas donationsjord. Kihlström. 86 s. **I.**
8. Förenklad statsbidragsgivning. Idun. 109 s. **Fi.**
9. Frågan om fortsatt samarbete mellan staten och TGC i LKAB. Marcus. 48 s. **Fi.**
10. Investeringsverksamhet och sparande. Balansproblem på lång och kort sikt. Av L. Lindberger. Hæggsström. 267 s. **Fi.**
11. Atonenergien. Beckman. 117 s. **H.**
12. Bihäng till kyrkohandboken. Idun. 100 s. **E.**
13. Konstbildning i Sverige. Kihlström. 443 2 s., 4 s. pl. **E.**
14. Tulltaxa. 1. Allmänna synpunkter. Hæggsström. 210 s. **Fi.**
15. Tulltaxa. 2. Detaljmotivering. Hæggsström. 849 s. **Fi.**
16. Tulltaxa. 3. Taxan. Hæggsström. 179 s. **Fi.**
17. Fiskeområde. Idun. 106 s. **Jo.**
18. Seminarieorganisationen. 1. Idun. 237 s. **E.**
19. Kommunalförbund och indelningsändringar. Idun. 228 s. **I.**
20. Utredningen om kortare arbetstid. Kihlström. 277 s. **S.**
21. Utredningen om kortare arbetstid. Bilagor. Kihlström. 236 s. **S.**
22. Alternativt aftonsångsritual. Idun. 85 s. **E.**
23. Visa ändringar i nöjesbeskattningen m. m. Beckman. 239 s. **Fi.**
24. Statägda företag i utlandet. Idun. 351 s. **Fi.**
25. Upphovsmannarätt till litterära och konstnärliga verk. Idun. 633 s. **Jo.**
26. Byggnadsminnen. Victor Pettersson. 156 s. **Ju.**
27. Beväskande med förslag till sjukhuslag m. m. Kihlström. 227 s. **I.**
28. Rådhusrätts sammansättning i brottmål. Norstedt. 54 s. **Ju.**
29. Lag om rätt att utöva läkekonsten. Beckman. 192 s. **I.**
30. Prästvals lag. Kihlström. 204 s. **E.**
31. Remissyttranden. Kihlström. 400 s. **S.**
32. Hemmen och samhällsplaneringen. Beckman. 210 s. **S.**

Anm. Om särskild tryckort ej angives, är tryckorten Stockholm. Bokstäverna med fetstil utgöra begynnelsebokstäverna till det departement, under vilket utredningen avgivits, t. ex. **E** = ecklesiastikdepartementet, **Jo** = jordbruksdepartementet.

STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1956:32

Socialdepartementet

HEMMEN OCH
SAMHÄLLSPLANERINGEN

*Bostadskollektiva kommitténs
slutbetänkande*

K. L. BECKMANS BOKTRYCKERI
STOCKHOLM 1956

THE UNIVERSITY OF
SOUTH ALABAMA

LIBRARY

1968

Innehåll

Skrivelse till Statsrådet och Chefen för Kungl. Socialdepartementet.....	7
Kommitténs uppdrag	9
INLEDNING	12
Bostadskollektiva anordningar	12
Formerna för utredningsarbetet.....	15
Översikt över utredningsresultaten	17
Kap. 1. PRINCIPIELLA SYNPIUNKTER	19
De bostadskollektiva anordningarna i samhällsdebatten	19
Nya värderingar inom hem och familj	22
Bakgrunden	23
Nytt samhälle	23
Ny andlig atmosfär	29
Familjepolitiska synpunkter	32
Hemmets arbetsgemenskap förr i tiden	32
Urbaniseringen slår sönder den tidigare arbetsfördelningen inom hemmet	32
Mans- och kvinnosidan i arbetslivet	33
Ny familjegemenskap för hemarbetet.....	34
Hemarbetets tekniska framsteg	35
Samhällsekonomiska synpunkter	35
Kap. 2. HEMARBETE	37
Hemarbetets omfattning och art	37
Hemarbetet inom olika hushållstyper	37
Hemsysslor av olika slag	40
Mathållning	43
Kostvanorna och ordningen för måltiderna.....	43
Matlagningen, konserveringen och livsmedelsindustrin	46
Industriella konserver	46
Konserveringen i hemmet.....	48
Färdiglagad mat.....	50
Konserveringens och konservindustrins betydelse för hushålls- arbetet	51
Hushållens livsmedelsinköp	53
Inköpsvanorna	53

Butikstyperna	55
Butikstiderna	58
Konsumenternas behov och intressen ifråga om inköp och butiks- service	60
Kollektiva måltider	64
Skolbarnsbespisningen	65
Personalrestauranger	67
Hemmens matlagning och köksutrustning	68
Sammanfattande synpunkter i fråga om mathållning och inköp	70
Klädvård	72
Tvätt	72
Sömnadsarbeten	75
Lagning och omsömnad	75
Nysömnad i hemmen	76
Utbildning i hemsömnad	77
Systugor	78
Sammanfattning	81
Bostadens skötsel	83
Hushållsredskap till gemensamt bruk	84
Vårduppgifter och hemhjälp	86
Barntillsyn	86
Vård av sjuka och åldringar	88
Samhälleliga åtgärder för hemhjälp	88
Den sociala hemhjälpen	88
Hemtjänst för gamla och hemsamariter	89
Ökad hemhjälp åt barnfamiljer	91
Hemhushållning och kollektivisering	93
Olika utvecklingstendenser	93
Hushållsarbetets rationalisering inom kollektivhus	95
Vilka kollektivhustyper behövs?	97
Familjetjänst	99
Kap. 3. BEBYGGELSEPLANERING	104
Lokaliseringens allmänna betydelse	104
Kommitténs tidigare behandling av planeringsfrågorna	104
Bebyggelseplaneringens problem i olika typfall	105
Landsbygdens planeringsproblem	106
Jordbrukets rationalisering	106

Befolkningspolitiska lokaliseringsproblem	107
Allmänna drag i landskommunernas planering	107
Behovet av planering av gemensamhetsanordningar på landsbygden	108
Behandlingen av gemensamhetsanordningarna i landsbygdens bebyggelseplanering. Lokaliseringsfrågor	112
Vendels kommun — ett exempel på landsbygdsplanering	112
Planeringsproblem i tätbebyggda samhällen	116
Nyexploatering av större bostadsområden	119
Begreppet »grannskapsplanering»	119
Grannskapsplaneringens idéhistoria	121
Svensk stadsbyggnad sedan 1800-talet	123
Grannskapsplaneringens innebörd i svensk debatt och praxis...	126
Grannskapsplaneringens genomförande	128
Värderingen av det nya stadsbyggandet	129
Diskussion av anpassningsproblemen i den nya stadsmiljön...	133
Bostadskollektiva åtgärder för ökning av anpassningen i nya stadsdelar	135
Synpunkter på behandlingen av de bostadskollektiva frågorna i bebyggelseplaneringen	135
Exempel: Vällingby, Stockholm	137
Torpa, Göteborg	139
Augustenborg, Malmö	141
Rosta, Örebro	143
Fröslunda, Eskilstuna	146
Åkershäll, Nässjö	147
Planeringsproblem vid den gradvisa utbyggnaden av bestående bostadsområden	148
Planeringsproblem vid förnyelsen av samhällenas äldre, centrala delar	149
Bebyggelseplaneringens behandling av några olika typer av kollektiva anordningar	151
Den halvöppna barnavården och skolorna	152
Butikerna	157
Sammanfattande synpunkter	162
 Kap. 4. KOMMUNALA UPPGIFTER	 163
Organisation och samordning	163
Bostadskollektiv service en kommunal uppgift	163
Bostadskollektiva frågor inom olika kommunala förvaltningsområden	163
Hemhjälpsverksamhetens organisatoriska problem	166

Samordningen av bostadskollektiv service.....	168
Ett bostadskollektivt samarbetsorgan	171
Kap. 5. STATLIGA ÅTGÄRDER.....	174
Bostadskollektiva frågor inom olika statliga förvaltningsområden...	174
Statligt kreditstöd åt gemensamhetsanordningar inom bostadspolitikkens ram	176
Statsbidraget till den sociala hemhjälpen	179
Den organisatoriska samordningen	182
Nämnd för gemensamhetsanordningar inom bostadsstyrelsen.....	183
<i>Bilaga 1. P. M. angående gemensamhetsanordningar för att tillhandahålla bostäderna värme och varmvatten</i>	<i>187</i>
<i>Bilaga 2. Bostadsbeståndet, dess fördelning på lägenhetsstorlekar samt dess sanitära utrustning vid utgången av år 1954</i>	<i>195</i>
SAMMANFATTNING	197

*Till Herr Statsrådet och Chefen för
Kungl. Socialdepartementet*

Den 30 juni 1948 bemyndigade Kungl. Maj:t chefen för socialdepartementet att tillkalla högst sju sakkunniga för utredning rörande kollektiva anordningar inom bostadsområden m. m. Departementschefens direktiv för utredningen återgives i inledningen till de sakkunnigas här föreliggande slutbetänkande.

Med stöd av bemyndigandet tillkallade departementschefen den 23 september 1948 dåvarande ledamoten av riksdagens andra kammare, f. borgarrådet, fil. dr *Yngve Larsson*, rektor *Ester Arfwedson*, fru *Rosa Dyring*, dåvarande kommunalborgmästaren *August Johnson*, numera direktören i HSB:s Riksförbund *Sven Kypengren*, numera stadsbyggnadsdirektören *Göran Sidenbladh* samt fil. lic. *Brita Åkerman Johansson*, varjämte åt Larsson uppdrogs att såsom ordförande leda de sakkunnigas arbete. De sakkunniga har antagit benämningen Bostadskollektiva kommittén.

Såsom huvudsekreterare i kommittén tjänstgjorde fr. o. m. den 1 november 1948 till den 1 oktober 1953 pol. mag. *Göran Tegner* samt fr. o. m. den 12 oktober 1953 t. o. m. den 30 april 1955 förste byråsekreteraren *Olle Melin*.

Såsom biträdande sekreterare och utredningsmän för särskilda delar av kommitténs uppdrag har vidare, på sätt omförmäls i tidigare publicerade betänkannden, tjänstgjort bland andra sekreteraren *Alexej Pellijeff*, fil. kand. *Gunnar Åsvärn*, byråsekreteraren *C. H. Galfve* samt arkitekten SAR teknologie doktorn *Lennart Holm*. Intendenten vid Stockholms stads fastighetskontor jur. kand. *J. H. Martin* samt fil. kand. *Eva Hamrin* har biträtt bland annat vid utredningar rörande gemensamhetsanordningar vid bebyggelseplaneringen. Vid behandlingen av sociologiska spörsmål har kommittén biträtts av numera docenten fil. dr *Edmund Dahlström* och fil. lic. *Roland von Euler*.

I enlighet med departementschefens direktiv har utredningsarbetet grupperats kring vissa huvudsektorer av hushållsarbete och familjeliv, så-

som hemhjälp, klädvård och tvätt, matlagning och butiksservice, anordningar för barntillsyn, fritidslokaler, samt kollektivhus. Vissa utredningar har tidigare redovisats i form av delbetänkanden, nämligen om hemhjälp (SOU 1952: 38), om kollektivhus (SOU 1954: 3), om tvätten (SOU 1955: 8) samt om samlingslokaler (SOU 1955: 28).

På grundval av sålunda redovisade och i övrigt vunna utredningsresultat samt med utgångspunkt från de principiella värderingar till vilka kommittén under sitt arbete kommit behandlar kommittén i sitt slutbetänkande frågor om samordningen i olika hänseenden mellan gemensamhetsanordningarna till stöd för familjeliv och hemarbete. Arkitekten SAR dr *Lennart Holm* har härvid biträtt vid utarbetandet av avsnittet om gemensamhetsanordningarna vid bebyggelseplaneringen.

Kommittén får härmed överlämna sitt sålunda utarbetade slutbetänkande. I dess behandling har deltagit kommitténs samtliga ledamöter.

Stockholm den 5 maj 1956.

Yngve Larsson

Ester Arfwedson

Rosa Dyring

August Johnson

Sven Kypengren

Göran Sidenbladh

Brita Åkerman Johansson

Kommitténs uppdrag

Till motivering av det bemyndigande den 30 juni 1946, som ligger till grund för kommitténs tillsättning, anförde dåvarande chefen för socialdepartementet, statsrådet Gustav Möller:

Vid utformningen av nya bostadsområden har under senare år frågan om kollektiva anordningar av olika slag ägnats stor uppmärksamhet. Jag avser här närmast sådana lokaler för gemensamma ändamål, som tjäna som komplement till bostäderna och syfta till att underlätta hushållsarbetet och barneftersynen, ge bättre förutsättningar för föreningsliv och sällskaplig samvaro, för fritidssysselsättningar för olika åldersgrupper inom ett område o. s. v. I de s. k. kollektivhusen ha dylika kollektiva anordningar knutits till en enda bostadsfastighet eller ett enda fastighetskomplex. På initiativ av kommuner och allmännyttiga bostadsföretag, bostadskooperativa organisationer, industriföretag och större enskilda byggnadsföretag har under de senaste åren i ett betydande antal fall nya bostadsområden planerats och bebyggt med iakttagande i högre eller lägre grad av de mångskiftande gemensamma behoven av praktisk och kulturell service för de inom området boende familjerna. Utvecklingen har därigenom alltmera kommit att gå i riktning mot att planera större grannskapsområden med gemensamhetsanläggningar, varigenom ekonomiska fördelar vinnas jämfört med särskilda kollektivhus.

Frågan om en särskild utredning rörande kollektiva anordningar för bostadsområden har varit aktuell i flera år. 1945 års riksdag anhöll sålunda (skrivelse nr 418) om en allsidig utredning av frågan om gemensamhetsanläggningar och fritidscentra. Härvid återopade riksdagen bland annat en av 1941 års befolkningsutredning den 16 mars 1945 till chefen för socialdepartementet avgiven framställning, vari befolkningsutredningen underströk behovet av en samordning av strävandena på detta område samt framhöll önskvärdheten av att hela problemkomplexet underkastades en allsidig prövning.

Utredningen för hem- och familjefrågor ägnade även uppmärksamhet åt här ifrågavarande planeringsproblem, speciellt ur synpunkten av hemarbetets rationalisering. Utredningen framhöll i sitt år 1947 avgivna betänkande att gemensamhetsanläggningar visserligen prövats i samband med nya större bostadsföretag under senare år men att det som hittills gjorts och det som nu vore i gång på detta område ännu i viss mån saknade planmässighet och bestämda riktlinjer. Osäkerhet rådde både beträffande vilka gemensamhetsanläggningar som i första hand voro behöfliga och beträffande dessas organisation, finansiering och skötsel.

Utredningen rekommenderade, att en särskild kommitté tillkallades för att studera frågor rörande allmänna riktlinjer för gemensamhetsanläggningar av olika slag, deras inplanering i nya samhällsbildningar liksom i de redan bestå-

ende, deras tillrättaläggande för olika bygders behov. Härtill fogade utredningen för hem- och familjefrågor det önskemålet, att med hänsyn till pågående livliga planeringsverksamhet på området en viss rådgivning snarast möjligt kunde ges de kommuner, stiftelser och andra byggnadsföretagare, som voro i färd med att draga upp riktlinjerna för nya stora byggnadsföretag.

I ett svar på en interpellation vid 1947 års riksdag av fru Västberg rörande behovet av kollektiva anordningar, främst i kollektivhusets form, meddelade jag min avsikt att, sedan kommittén för hem- och familjefrågor framlagt sitt betänkande, tillsätta en utredning om nu ifrågavarande förhållanden. Jag anförde därvid bland annat, att den erforderliga utredningen borde omfatta icke enbart kollektivhusen i mera begränsad mening utan hela det område av stadsplanemässiga, ekonomiska och organisatoriska problem, som föreligger i fråga om bostadsbebyggelsens utformning med hänsyn till hushållsarbetets organisation, varvid uppmärksamhet borde ägnas åt möjligheten att samordna föreslagna och redan befintliga verksamhetsformer till underlättande av mödrarnas och hemmens arbete.

Den sålunda förordade utredningen synes nu böra komma till stånd. Utredningen bör verkställas av särskilda sakkunniga.

Utredningen bör att börja med bilda sig en uppfattning om vilka olika slag av gemensamhetsanläggningar, som böra komma i fråga i olika bebyggelse typer. En dylik orientering kan byggas dels på de erfarenheter, som redan vunnits, dels på redan föreliggande undersökningar. Nya bostadsområden, uppförda under senare år, ha i vissa fall utrustats med mångsidiga kollektiva bostadskomplement. I samband härmed, liksom också i samband med generalplanarbetet på vissa orter, ha utredningar angående behovet av gemensamhetsanläggningar och den lämpliga utformningen av sådana verkställts. Särskilda intervjuundersökningar ha utförts bland annat av byggnadslånebyrån i samarbete med ett stort antal kommuner rörande familjernas önskemål i fråga om gemensamhetsanläggningar för barneftersyn o. s. v. och av arbetsmarknadskommissionen, varvid syftet främst varit att utröna i vilken grad tillgången på kvinnlig arbetskraft på den öppna arbetsmarknaden kunde påverkas av anordningar ägnade att underlätta hemarbete och barneftersyn. Tillsammans taget torde det material, som redan föreligger, spritt på olika håll, ge ett omfattande utredningsunderlag, som lämpligen kan kompletteras genom efterundersökningar av hur i gång varande anläggningar visat sig fungera i praktiken.

Utredningen bör i första hand ägna uppmärksamhet åt sådana gemensamhetsanläggningar inom ett grannskapsområde, som direkt komplettera bostäderna och underlätta familjernas dagliga liv, såsom hemhjälpcentraler, daghem och lek-skolor, fritidslokaler för ungdom och mindre samlingslokaler. Som en annan grupp av gemensamhetsanläggningar kan räknas sådan teknisk fastighetsutrustning, som lämpligen kan utformas att betjäna större bostadsgrupper, såsom gemensamma tvättcentraler och panncentraler, kylanläggningar och gemensamma förvaringsutrymmen.

Det är emellertid icke möjligt eller lämpligt att draga en skarp gräns mellan dylika bostadskomplement eller kollektiv fastighetsutrustning och andra gemensamhetsanläggningar för det ena eller andra speciella syftet, som kunna betjäna större eller mindre områden.

Utredningen bör avse olika bebyggelse typer, såväl hög- som lågbebyggelse, och olika samhällstyper, större och mindre stadssamhällen och egentlig landsbygd, varvid speciella behov, sammanhängande med näringsstruktur och befolkningsammansättning böra beaktas.

Beträffande äldre bostadsområden gäller som regel, att behovet av gemensamhetsanläggningar av skilda slag är mycket stort, vilket sammanhänger med att lägenhetsutrustningen inom dessa områden genomgående är otillfredsställande. En mera genomgripande sanering av områdena torde kunna genomföras först så småningom. Utredningen bör fördenskull särskilt uppmärksamma frågan, hur äldre bostadsområden — oavsett huruvida dessa kunna förväntas inom en nära framtid bli föremål för genomgripande sanering eller icke — skola kunna utrustas med erforderliga gemensamhetsanläggningar.

Vissa slag av gemensamhetsanläggningar ha undersökts i framlagda eller pågående utredningar eller äro föremål för offentlig låne- och/eller bidragsverksamhet. Detta gäller exempelvis samlingslokaler i föreningslivets tjänst, beträffande vilka låne- och bidragsverksamheten handhas av nämnden för samlingslokaler, tvättanläggningar, för vilka viss bidragsverksamhet skötes av egnahemsstyrelsen (efter 1 juli bostadsstyrelsen) och som varit föremål för utredning inom 1941 års befolkningsutredning, fritidslokaler för ungdom, som ägnats uppmärksamhet av undomsvårdskommittén, samt daghem och lekskolor, som behandlats av 1941 års befolkningsutredning och som är under utredning av en särskild kommitté för den halvöppna barnavården och för vilka socialstyrelsen handhar bidragsverksamhet. Inom skolkommissionen torde frågor om inplanering av lokaler för vissa gemensamma ändamål i skolbyggnader ägnas uppmärksamhet. En inom inrikesdepartementet planerad utredning rörande folkbad tangerar också detta område.

Det synes uppenbart, såsom påpekats från flera håll, att en samordning av dessa spridda verksamhetsgrenar och en sammansyn under den gemensamma aspekten av rationell planering av bostadsområden och hela samhällen är önskvärd. Därvid bör kommittén utnyttja det material, som föreligger i redan framlagda utredningar, och samråda med de organ, som handha pågående utredningar eller verksamhet av betydelse i sammanhanget.

Med ledning av tillgängligt eller särskilt för ändamålet införskaffat material rörande anläggningskostnader, finansieringsvillkor, driftskostnader och driftresultat för gemensamhetsanläggningar av olika slag bör utredningen söka bedöma de allmänna ekonomiska förutsättningarna för dylika anläggningar. Utredningen synes dock icke böra ägna sig åt den närmare planeringen av gemensamhetsanläggningar eller centra för gemensamhetsanläggningar. Däremot bör utredningen överväga huruvida behov föreligger av att till bostadsstyrelsen eller annat statligt organ knyta en permanent rådgivande verksamhet för planläggning av dylika anläggningar.

Utredningen bör till behandling upptaga frågan om de lämpliga formerna för förvaltning av gemensamhetsanläggningar, varvid särskilt förhållandena mellan enskild fastighetsförvaltning, förvaltning genom särskilt för ändamålet bildade föreningar e. d. samt förvaltning av kommunala organ för användningen av offentlig låne- eller bidragsmedel böra jämväl beaktas.

Slutligen bör utredningen utreda de lämpliga formerna för finansieringen av gemensamhetsanläggningar och deras drift och särskilt undersöka, huruvida modifikationer i eller kompletteringar till gällande (eller föreslagna) författningar rörande lån och bidrag för bostadsändamål eller för sådana speciella ändamål, som äro av betydelse i ifrågavarande sammanhang, kunna vara motiverade av hänsyn till önskemålet att befordra tillkomsten av gemensamhetsanläggningar och av en rationell samplanering av sådana anläggningar.

Inledning

Bostadskollektiva anordningar¹

Begreppet gemensamhetsanordningar kan ges ett vidsträckt omfång. Egentligen fyller ju all offentlig förvaltning gemensamma behov och kunde alltså, rent språkligt sett, anses falla under detta begrepp; detsamma gäller också åtskilliga verksamheter av enskild natur, som tillgodoser gemensamma sociala, ekonomiska eller kulturella behov.

I första hand är vårt utredningsarbete begränsat till sådana gemensamhetsanordningar, som avser att underlätta hushållsarbetet och familjernas dagliga liv, däri inbegripet barneftersyn och fritidssysselsättningar för olika åldrar. Vidare ligger en begränsning däri, att de gemensamhetsanordningar vi har att utreda kan betecknas som bostadskollektiva, som komplement till bostäderna, att de alltså står i nära sammanhang med och tillhör bostadens funktioner, dess inre eller yttre miljö. De kan i regel lokalt bestämmas i samband med bostadens och bostadsområdets planering. I det väsentliga tillhör de bostadskollektiva anordningarna bostadspolitikens och bebyggelseplaneringens områden.

Undantagslöst gäller emellertid icke detta: viktiga former av kollektiv service till hemmens och hemarbetets tjänst kan icke på detta sätt lokalt fixeras såsom »bostadskomplement» utan att därför kunna skiljas från vårt utredningsuppdrag. Hit hör olika former av hemhjälp och liknande sociala stödåtgärder till familjernas tjänst vid barneftersyn, vård av åldringar och sjuka och liknande.

Utanför området för vårt uppdrag faller å andra sidan sådana gemensamhetsanordningar som exempelvis skolor och sjukhus, alltså anordningar,

¹ Benämningen av de anordningar, som varit föremål för kommitténs arbete, har varit skiftande. I kommitténs uppdrag talas om gemensamhetsanläggningar, om bostadskomplement, om kollektiva anordningar för tillgodosende av de gemensamma behoven av praktisk och kulturell service inom ett visst bostadsområde. Själv har kommittén vid sina enkäter och eljest i sitt arbete företrädesvis använt uttrycket bostadskollektiva anordningar, ett uttryck, som redan vunnit viss hävd och som därjämte språkligt är att föredra framför det tyngre ordet gemensamhetsanläggningar. Emot uttrycket bostadskollektiva anordningar har visserligen anmärkts, att det kan föra tanken på en viss kollektiv aktivitet såsom förutsättning för anordningen i fråga, något som icke alltid stämmer med verkligheten. Uttrycket bostadskomplement kan icke ge anledning till sådant missförstånd men det är å andra sidan icke något adekvat uttryck exempelvis för verksamheten i hobbylokaler eller fritidsgårdar, förmedling av hemhjälp, kurser i klädvård, eller annan hushållsundervisning — som allt bör kunna innefattas i de gemensamhetsanordningar, varom här är fråga. Av detta skäl har kommittén föredragit uttrycket bostadskollektiva anordningar, bostadskollektiv service,

som visserligen ger hemmen och familjerna en kollektiv service men som i regeln tillhör den obligatoriska delen av det kommunala verksamhetsområdet eller eljest är föremål för ingående statlig reglering. I den mån de av oss behandlade gemensamhetsanordningarna — såsom vanligen är fallet — är föremål för kommunala åtgärder, tillhör de kommunens fakultativa uppgifter inom bostadspolitikens, kulturpolitikens, barnvårdens och ungdomsfrågornas samt socialvårdens ram, låt vara att vissa av dem på grund av nära samband med vissa kommunen lagligen åliggande uppgifter eller enligt allmän uppfattning i kommunal praxis står på gränsen till den obligatoriska delen av den kommunala kompetensen.

Vårt uppdrag har ytterligare varit att utreda »hela det område av stadsplanemässiga och organisatoriska problem» som de kollektiva anordningarna inom bebyggelsen betingar, frågan om en samordning av den bostadskollektiva servicen »under den gemensamma aspekten av rationell planering av bostadsområden och hela samhällen».

Samordningsfrågorna utgör huvudföremålet för vårt här föreliggande slutbetänkande. De avser *dels* den bebyggelsemässiga samordningen, gemensamhetsanordningarnas lokalisering i olika bygder och deras betydelse för bebyggelseplaneringen, *dels även* de organisatoriska spörsmål, såväl på det kommunala som på det statliga planet, till vilka avvägningen av den bostadskollektiva servicen med hänsyn till föreliggande behov ger anledning. Dessa överväganden måste, särskilt i fråga om bebyggelseplaneringen, även omfatta sådana för hushållsarbetet viktiga gemensamhetsanordningar av enskild natur som livsmedelshandeln, dess former och lokalisering. Vid planarbetet är det uppenbarligen nödvändigt att ta hänsyn till och lägga till rätta för alla här angivna, offentliga eller enskilda, lokalt bundna gemensamhetsanläggningar i en socialt och ekonomiskt lämpligt avvägd miljö.

De för planeringen av bostäder och bostadsområden viktiga gemensamhetsanordningarna har ofta, särskilt i samband med kommunernas generalplanarbete, varit föremål för mer eller mindre systematiska undersökningar. Några exempel må anföras.

Stockholms stads generalplan, publicerad hösten 1952, torde hittills vara den fullständigaste i sitt slag, i viss mån sammanhängande med att man sökt fullfölja den genom en långtidsplanering av den kommunala förvaltningen i dess helhet, avsedd att kunna läggas till grund för ett program för de kommunala investeringarna.

Här uppdelas gemensamhetsanläggningarna i fyra grupper, nämligen anordningar till stöd för det egentliga *hushållsarbetet*, såsom butiker, tvätterier, matserveringar av olika slag och hemhjälp; vidare gemensamhetsanordningar för *barn och ungdom*: skolor, lekplatser, barnstugor; samt anordningar för *fritiden*, främst ungdomsgårdar och idrottsanläggningar; och slutligen, i en fjärde grupp, *socialvårdens* och *sjukvårdens* anläggningar.

Avsevärt vidare är den översikt över olika gemensamhetslokaler, som HSB, ett av landets största bostadsföretag, redovisat i sin serie av byggnadstekniska utredningar (nr 8 för år 1949).

Gemensamhetslokalerna har här uppdelats i tre stora grupper: offentliga institutioner, handelsförsörjning och fritidslokaler.

De *offentliga institutionerna* har grupperats i anordningar för socialvård, hälso- och sjukvård samt allmän service. Den första gruppen exemplifieras av arbetsförmedlingskontor och ungdomshem. Inom den andra gruppen, hälso- och sjukvård, uppräknas distriktsläkare och -sköterska, stadssköterska, provinsialläkare, folk tandvård, mödra- och barnavårdscentraler, distriktsbarnmorska, bad och apotek. Den allmänna samhällliga servicen exemplifieras med folkbibliotek, pastorsexpedition, post och telegraf.

Handelsförsörjningen uppdelas i tre grupper, avseende livsmedel, beklädnad och olika specialbutiker, sammanlagt 35 olika butikstyper. Till *fritidslokaler* föres *dels* nöjeslokaler, såsom biografier, konditorier och ungdomskaféer, vidare matservering och samlingssalar, *dels* lokaler för studier och slöjd, avseende yrkesutbildning eller hobbyverksamhet av skilda slag, *dels* slutligen lokaler för gymnastik och idrott. Denna brokiga uppräkningslista är ändock inte fullständig, då den icke upptar så viktiga kommunala bostadskomplement som tvätterier och värmecentraler, eller skolor och sjukhus.

Med hänvisning till här ovan anförda allmänna synpunkter och till kommitténs direktiv har vårt utredningsarbete omfattat i huvudsak följande slag av gemensamhetsanordningar.

1. *Rationaliseringen av hushållens arbete med maten* och därmed sammanhängande frågor berörande *livsmedelsindustrin och livsmedelshandeln* samt *hemmens butiksservice* överhuvudtaget, ävensom olika former av *kollektiva måltider*, såsom skolbespisning, personalrestauranger och liknande.

2. Gemensamhetsanordningar för rationalisering av hemmens arbete med *klädvård* och *tvätt*.

3. Gemensamhetsanordningar för *hemhjälp* med det vanliga hushållsarbetet, eller med särskilda vårduppgifter.

4. Såsom bostadskomplement för *barneftersynen* och *ungdomsvården* anges i föredragande statsrådets direktiv daghem och lekskolor samt fritidslokaler för ungdom; parker, lek- och idrottsplatser hör till samma grupp av bostadskomplement.

5. Medborgarhus, Folkets Hus, ordenshus, bygdegårdar, ungdomsgårdar och andra fritidslokaler — *allmänna samlingslokaler* överhuvudtaget — har vidare tillhört vårt utredningsområde.

6. Sådan *teknisk fastighetsutrustning* som är gemensam för större eller mindre bostadsgrupper, nämligen — förutom vatten- och avloppsanordningar, elektricitetsförsörjning och liknande, vilka självfallet icke tillhöra vårt uppdrag — gemensamma värmecentraler, kylanläggningar eller andra särskilda utrymmen för förvaring av livsmedel.

Vid *bostadspolitikens utformning och bebyggelseplaneringen*, i detalj eller i stora drag, måste hänsyn tas till olika former av bostadskollektiva anordningar. Likaså måste frågor om *den organisatoriska samordningen* av sådana anordningar, inom den kommunala och den statliga förvaltningen, innefattas i vårt utredningsarbete. Sammanförandet av olika grenar av kollektiv service till *en bostadsfastighet, ett kollektivhus* med i vissa hänseenden kollektiv hushållsorganisation, har vid vårt utredningsarbete naturligen ägnats särskild uppmärksamhet.

Formerna för utredningsarbetet

I första hand har det varit angeläget för oss att skaffa oss en så fullständig överblick som möjligt över redan befintliga bostadskollektiva anordningar, hur de organiserats och vilka erfarenheter man i olika hänseenden samlat.

Vi har vidare sökt att i största möjliga omfattning genom förmedling av myndigheter och organisationer få kännedom om hur man bedömer de behov som här föreligger, deras angelägenhetsgradering och i vad mån uppföringar från det allmännas sida anses motiverade för att få dem till stånd — alltså överhuvudtaget ifrågavarande institutioners egen värdering och uppfattning om inställningen till olika slag av bostadskollektiva anordningar hos de medborgargrupper de representerar. De opinioner som härvid kommit till uttryck får givetvis bedömas mot bakgrunden av de praktiska erfarenheterna av olika gemensamhetsanordningar — på vad sätt de boende själva uppskattar behovet och värdet av desamma. För vissa orter av vårt land föreligger sådana särskilda sociologiska undersökningar.

Vid början av sitt utredningsarbete (mars 1949) vände sig kommittén till Sveriges städer, köpingar och municipalsamhällen samt till ett i samråd med Svenska Landskommunernas Förbund gjort representativt urval landskommuner med begäran om deras medverkan dels i fråga om bedömningen och behovet av anläggningar av här angivet slag, dels ock deras erfarenheter av redan utförda anläggningar, ävensom de planer och projekt som kunde ha uppgjorts för att tillgodose de gemensamma behoven. De frågor som därvid bland annat ställdes till de kommunala myndigheterna berörde olika grenar av hushållsarbetet och barneffersynen, fritiden och ungdomsproblemen, föreningslivets lokalfrågor ävensom den stadsplanemässiga samordningen av olika gemensamhetsanordningar. Det insända materialet har väsentligt bidragit till belysningen av problemen kring de bostadskollektiva anordningarna i olika delar av och samhällstyper i vårt land.

I november 1949 riktade kommittén vidare en rundfråga till de politiska och ideella kvinnoorganisationerna i vårt land. Denna tog närmast sikte på att utreda behovet av bostadskollektiva anordningar ur de hem- eller yrkesarbetande kvinnornas synpunkt. Även denna omfattande enkät har lämnat ett resultat, som i betydande omfattning legat till grund för kommitténs överväganden kring olika bostadskollektiva anordningar.

Under 1949 riktade kommittén en rundfråga till landets hemkonsulenter samt lanthushållskolor, likaså med värdefullt resultat, närmast för att utröna behovet av gemensamhetsanläggningar på landsbygden, såsom t. ex. kollektiva tvättstugor, social hemhjälp, jordbruksdaghem, kollektiva anordningar för att underlätta matlagningen, andelsfrysrier och köldfacklager, systugor, samlings- och möteslokaler, bygdegårdar etc.

För att fastställa förekomsten av bostadskollektiva anordningar i den nyare bostadsbebyggelsen samt dess närmare utformning i fråga om hus- och lägenhetstyper riktade kommittén i mars 1950 en rundfråga till ett 30-tal allmännyttiga bostadsföretag.

För de olika, av kommittén avgivna delbetänkandena har en rad rundfrågor utsänts och samråd ägt rum med berörda organisationer och institutioner; härför har närmare redogjorts i dessa betänkanden. I allmänhet har kommittén i frågor om hemarbetets rationalisering kunnat inhämta upplysningar och i särskilda fall få hjälp med specialundersökningar av Hemmens Forskningsinstitut (HFI).

Bland de sociologiska undersökningar som för kommitténs utredningsarbete varit av betydelse, må särskilt nämnas Edmund Dahlströms avhandling *Trivsel i Söderort* samt Lennart Holms bostadsvaneundersökning *Familj och bostad*.

Flera av de uppgifter som faller inom området för vårt uppdrag har varit eller är föremål för utredning i annan ordning eller genom andra kommittéer. Vi hänvisar bland annat till kommitténs för den halvöppna barnavården betänkande om Daghem och förskolor (SOU 1951:15), familjeutredningens betänkande (SOU 1955:29), den statliga varudistributionsutredningen om Pris och prestation i handeln (SOU 1955:16).

I förekommande fall har samråd ägt rum med vederbörande utredande myndigheter och kommittéer; särskilt gäller detta bostadsstyrelsen, socialstyrelsen och arbetsmarknadsstyrelsen.

Omständigheterna har vidare så fogat, att samtidigt med bostadskollektiva kommittén inom dansk förvaltning arbetat en kommitté med liknande uppdrag, Boligministeriets udvalg vedrørende kollektive anlæg. Med vederbörande departements medgivande har bostadskollektiva kommittén från början överenskommit med den danska kommittén om ett nära samarbete; de inom kommittéerna utförda utredningarna har löpande utväxlats mellan oss.¹

Även från andra länder, framför allt England och Amerika, har vi sökt inhämta planer och erfarenheter av värde för vårt arbete. Informationskällor har härvid varit den litteratur, som föreligger i fråga om olika slag av bostadskollektiva anläggningar och deras samordning i samhällscentra, ävensom erfarenheter insamlade vid i andra sammanhang företagna studieresor av kommitténs ledamöter.

¹ Den danska kommitténs betänkande, *Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde*, föreligger i två band, 1954 nr 57.

Översikt över utredningsresultaten

Vårt utredningsuppdrag har, såsom ovan framhållits, väsentligen gällt frågan om hemarbetets rationalisering och gemensamhetsanordningarnas betydelse härvid.

Det mödosammaste arbetet i hemmet och tillika det hushållsarbete där det största utrymmet synes finnas för rationaliseringar genom maskinella anordningar, delvis i kollektiva former, är tvätten. Våra utredningar här- om, utmynnande i ett detaljerat program för tvättarbetets rationalisering på olika vägar, har publicerats i ett särskilt delbetänkande (SOU 1955: 8).

En väsentlig del av hemarbetet gäller matens tillagning och inköp av livsmedel. Vi har närmare studerat utvecklingen av de industriella livs- medlen och de lättnader i arbetet som deras användande möjliggör. Utred- ningarna på detta område har vidare gällt livsmedelsinköpens organisa- tion, utvecklingen av nya butikstyper och distributionssystem, vidare den kollektivisering av mathållningen som skett genom skolbespisningen, olika företags lunchrestauranger o. s. v. En översiktlig redogörelse för resultaten av dessa utredningar — som föreligger i form av en omfattande stencilerad promemoria om mat och butiker — lämnas i kapitel 2 av det föreliggande betänkandet.

En annan viktig del av hemarbetet gäller sömnad och lagning av tex- tilier. Frågan om rationaliseringen av detta arbetsområde med stöd av kollektiva åtgärder (systugor) har likaså översiktligt behandlats i kapitel 2 av föreliggande betänkande.

Behovet av en komplettering av hushållens arbetskrafter genom hem- hjälp är mest trängande då det gäller barntillsynen, särskilt vid sjukdoms- fall, samt vidare hjälp till åldringar. Hemhjälpsorganisationen, omfattande alla olika grenar av hushållsarbetet, har ägnats en särskild utredning, vars resultat framlagts i form av ett delbetänkande om hemhjälp (SOU 1952: 38); i kapitlen 2, 4 och 5 av det föreliggande betänkandet återkom- mer vi till vissa härmed sammanhängande frågor.

De försök till genomgripande rationalisering av hela hushållsorganisa- tionen som kollektivhusen innebär — där familjerna får en så allsidig service att de helt kan undvara en särskild arbetskraft i hemmet och ändå slippa få sin fritid alltför hårt belastad — har vi funnit vara av stort in- tresse, främst med hänsyn till de erfarenheter som här samlas i fråga om en samordning av olika bostadskollektiva anordningar. I ett särskilt be- tänkande (SOU 1954: 3) har vi redovisat planläggningen och resultaten av kollektivhusexperimenten i vårt land.

De viktiga frågorna om särskilda bostadskollektiva anordningar till stöd för barneftersynen i form av daghem, familjedaghem, eftermiddagshem m. m. har utretts av andra kommittéer och följaktligen icke av bostads-

kollektiva kommittén gjorts till föremål för särskilda undersökningar. Vi har tillgodogjort oss material som framlagts av bland andra kommittén för den halvöppna barnvården (SOU 1951: 15) samt 1954 års familjeutredning (1955: 29).

Till vårt uppdrag har även hört frågor om sådana gemensamhetsanordningar som samlingslokaler och andra fritidslokaler, särskilt för ungdom. Resultaten av våra utredningar på detta område har framlagts i delbetänkandet om samlingslokaler (SOU 1955: 28).

Jämväl den tekniska fastighetsutrustningen förutsätter särskilda gemensamhetsanordningar; formerna härför, de administrativa och rättsliga problem som sådana anordningar kan föranleda, har varit föremål för kommitténs utredning. Resultatet härav föreligger i en såsom bilaga till föreliggande betänkande återgiven, sammanfattande promemoria.

Med stöd av de här redovisade utredningarna framlägger vi i föreliggande slutbetänkande synpunkter och förslag rörande de bostadskollektiva anordningarna och deras samordning vid bebyggelseplanering och bostadsbyggande samt i fråga om de stödjande och samordnande uppgifter som ankommer på den kommunala och statliga förvaltningen. Vi har härvid särskilt funnit oss böra understryka den betydelse för hemarbetets rationalisering, som hör tillmätas den såväl av staten och vissa kommuner som av enskilda institutioner finansierade forskningen.

KAPITEL 1

Principiella synpunkter

De bostadskollektiva anordningarna i samhällsdebatten

Med funktionalismens genombrott i början på trettioalet och den därmed sammanhängande förnyelsen av den bostadspolitiska debatten följde, jämte de nya arkitektoniska värderingarna såväl i bostadsbygge som i stadsplanering, ett starkare betoannde av de bostadssociala synpunkterna. Men gemensamhetsanordningarna till hemmens och hemarbetets stöd, vad som kan kallas en planmässig bostadskollektiv service, ägnades ännu icke någon närmare uppmärksamhet eller mera systematiska undersökningar.

Ett undantag härifrån utgör kollektivhusidén, som man vid denna tid började söka praktiskt genomföra i syfte att genom en vittgående kollektivisering kunna väsentligt förminska och rationalisera hemarbetet. För kollektivhusdebatten under trettioalet har vi tidigare redogjort i vårt delbetänkande om kollektivhus (SOU 1954: 3 s. 7 ff.). Även vissa större byggnadsföretagare, i främsta rummet HSB, ägnade i sin bostadsproduktion större uppmärksamhet åt behovet av vissa för en fastighet eller grupper av fastigheter gemensamma anordningar, särskilt för barneftersynen.

Men i stort sett gäller — såsom framgår av de inledningsvis återgivna direktiven för vårt arbete — att det först var i samband med de nya riktlinjerna för bostadspolitiken under fyrtioalet och den allmännare övergången till bostadsproduktion i stora enheter, företrädesvis genom kommunala och kooperativa företag, finansierade med offentliga krediter — som frågan om bostadskollektiva anordningar mera planmässigt och systematiskt blev föremål för uppmärksamhet och åtgärder. Främst skedde detta i samband med det på olika fronter bedrivna utredningsarbete som blev grundläggande för den familjevänliga bostadspolitik statsmakterna år 1947 godkände.

Den år 1941 tillsatta befolkningsutredningen framhöll genom sin delegation för familjefrågor i skrivelse till socialministern den 22 januari 1942, att inom de samlingslokaler som byggdes borde utrymme även beredas andra behövliga gemensamhetsanläggningar, såsom bad- och tvättanläggningar, barnavårdscentraler, lokaler för folk- och skoltandvård, barnkrubbor och liknande, utan att delegationen därmed ville förorda en generell centralisering av sådana anläggningar — på landet kunde en

spridd lokalisering vara att föredra. Men med detta förbehåll ansågs ett sammanförande av olika institutioner till en gemensam anläggning kunna vara icke blott byggnadsekonomiskt fördelaktigt utan också av värde därför att lokalerna då blev mera levande, genom att komma i centrum för befolkningens intressen.

De tankegångar som här framträder är nära släkt med den engelska samhällsplaneringens idéer om ett *community center*, en samlingspunkt för ortens gemensamma behov och intressen och därmed också för den mänskliga gemenskap och den goda medborgaranda som är demokratins grundval. Även för ungdomsvårdskommitténs samtida arbete var dessa idéer av stor betydelse; de tog sig uttryck i kommitténs förslag om inrättande av fritidsgårdar som centra icke blott för föreningslivet utan även för annan fritidsverksamhet av kulturell eller sällskaplig natur, eventuellt också omfattande lokaler för barnstuga, bad och kommunala behov. Vi har tidigare berört dessa förslag i vårt delbetänkande om samlingslokaler och vi har därvid understrukit den praktiska betydelse dessa förslag haft som stimulans särskilt för den kommunala ungdomsverksamheten (SOU 1955: 28 s. 10 f., 88 f.). I ett följande kapitel återkommer vi till dessa idéer, särskilt uppmärksammande deras betydelse för bebyggelseplaneringen.

I de motioner som låg till grund för 1945 års riksdagsskrivelse, omnämnd i kommitténs direktiv, återkommer och understryks liknande tankar: man åsyftar fritidshus av helt ny typ, ett nöjes- och kulturcentrum med samlings-, studie- och klubbrum, lokaler för möten, för teater, bio och dans, alltså anläggningar som skulle fånga in icke blott föreningslivet utan allmänheten överhuvudtaget, främst ungdomen.

I betänkandet *Familjeliv och hemarbete* (SOU 1947: 46) upptogs frågan om bostadskollektiva anordningar i samband med hemmens arbetsformer, alltså med i viss mån andra, mera konkreta utgångspunkter än de nyss återgivna riksdagsmotionerna. Då frågan framfördes av en interpellant vid 1947 års riksdag (fru Disa Västberg i andra kammaren) var det likaså främst med hänsyn till möjligheterna att genom en utvecklad kollektiv service underlätta den tunga arbetsbördan för yrkesarbetande gifta kvinnor: interpellanten pekade på möjligheten att förenkla hemarbetet och underlätta barneftersynen genom kollektiva anordningar; framför allt förordades, främst för barnfamiljerna, tillräckligt många kollektivhus, vilka kunde icke blott underlätta, utan även ekonomisera hemarbetet. Statsrådet Gustav Möller anslöt sig i sitt svar till interpellationens syfte, även om erfarenheterna av kollektivhus icke ansågs odelat gynnsamma. Interpellationen berörde — framhöll statsrådet — ett utomordentligt viktigt och aktuellt problem, och han utvecklade vidare i huvudsak samma tankegångar som senare kommit till uttryck i direktiven för bostadskollektiva kommitténs arbete. Särskilt hänvisades till bostadssociala utredningens slutbetänkande, där

utredningen understrukt behovet av gemensamhetsanordningar för att underlätta arbetet i hemmen, bereda hjälp med barneftersynen och överhuvudtaget för att berika gemensamhetslivet inom ett grannskapsområde. Likaså underströk interpellationssvaret betydelsen av den bostadskollektiva servicen ur arbetsmarknadens synpunkt. Genom en sådan service kunde förutsättningar skapas för gifta kvinnor att behålla sitt förvärvsarbete trots bundenheten vid barn och hushållsarbete.

Den hårt ansträngda arbetsmarknaden under de följande årens högkonjunktur underströk ytterligare den betydelse en kollektiv service äger särskilt för de gifta kvinnorna. Då interpellanten vid 1947 års riksdag, fru Disa Västberg, återupptog dessa frågor i en interpellation vid 1949 års riksdag var det också främst med hänsyn till arbetsmarknadens behov av kvinnlig arbetskraft. I svaret på interpellationen gav statsminister Erlander en överblick över de frågor rörande olika grenar av kollektiv service som i skilda former då var föremål för statsmakternas uppmärksamhet och utredningar. Statsministern underströk, i likhet med interpellanten, att samhället och arbetslivet hittills i blott ringa grad vore avpassat för att möjliggöra och underlätta de förvärvsarbetande husmödrarnas dubbla arbetsbörda, inom hem och yrke. Uppmärksamheten hade emellertid nu riktats på detta centrala problem och man kunde — så avslutade statsministern sitt interpellationssvar — »se fram mot en reformperiod, varunder dessa problem komma att stå högt upp på dagordningen».

Sammanfattande överblick

Såsom av denna överblick framgår sammanflyter olika tankelinjer och erfarenhetsrön i de problem som anges i kommitténs utredningsuppdrag.

Mot bakgrunden av förvärvsarbetets ökade betydelse blev det ett starkt önskemål, särskilt på kvinnohåll, att befria hemmet från onödigt hushållsarbete, att så långt möjligt rationalisera hemarbetet. I de moderna bostäder som byggdes i början på trettio-talet förutsatte man en stark minskning av hushållsarbetet och sökte följdriktigt att krympa köken. Med undantag för kollektivhusen och några enstaka större bostadsföretag ägnade man emellertid icke något vidare intresse åt kollektiva anordningar till stöd för hemarbetet. Och då erfarenheten snart nog visade, att de hushåll som efterfrågade moderna lägenheter ingalunda rationaliserat sin livsföring så som man hade förutsatt, gick utvecklingen mot rymligare, bättre utrustade kök — ofta med en teknisk utrustning som förutsätter rätt mycket arbete i hemmet, kanske mera än vad som numera är vanligt i hem med förvärvsarbetande husmoder.

De för hemarbetets förenkling nödvändiga gemensamhetsanordningarna och deras planmässiga samordning blev föremål för mera systematiska undersökningar först i samband med den statligt understödda bostads-

produktionen i stora enheter som från fyrtiotalets början gjorde sig gällande. Man utgick härvid, utom från de praktiska och ekonomiska fördelar som genom en samordning kunde vinnas, från betydelsen av att genom en samordning lägga till rätta förutsättningarna för den samverkan människorna emellan som en demokratisk samhällsordning innebär. Det gällde, som bostadssociala utredningen uttryckte saken, dels att underlätta arbetet i hemmet, dels »att berika gemensamhetslivet inom ett grannskapsområde». Här framträder alltså inflytandet från community center-tankens sociologiskt betonade program: genom att skapa ett samhällscentrum skapar man en för det medborgerliga samlivet god miljö. Denna tanke har särskilt betonats av ungdomsvårdskommittén och i de riksdagsmotioner som ligger till grund för 1945 års riksdagsskrivelse; den har också haft stor praktisk betydelse i den kommunala ungdomsverksamheten och vid utvecklingen av dess viktigaste institution, ungdomsgårdarna, samt, ej mindre, vid den moderna bebyggelseplaneringen.

Kraven på en intensifiering av den bostadskollektiva servicen och på en förnuftig samordning av dess olika grenar har emellertid därefter mer och mer bestämts av önskemålet att rationalisera hemarbetet, att spara arbete, tid och kostnader för husmödrarna. Utom det socialpolitiska syftet att höja standarden för hemmets arbetare har härvid arbetsmarknadspolitiska synpunkter varit framträdande: det samhällsekonomiskt motiverade behovet av att öka tillgången på kvinnlig arbetskraft genom att med olika kollektiva anordningar lätta de yrkesarbetande kvinnornas dubbla arbetsbörda.

Nya värderingar inom hem och familj

De gemensamhetsanordningar som det är vår uppgift att utreda gäller funktioner som mer eller mindre fullständigt tillhört eller alltjämt tillhör hemmet och familjen. De är led i hushållsarbetets rationalisering i den mening att de besparar hushållet tid och arbetskraft, och de motiveras överhuvudtaget av önskan att icke blott underlätta arbetet utan även förbättra dess resultat samt att bereda möjlighet för mera fritid, större trevnad och högre standard i familj och bostad. Även samhällsekonomiska synpunkter har, såsom framgår av den här ovan skildrade samhällsdebatten i dessa frågor, spelat in: genom att minska husmoderns arbetsbörda har man velat göra det lättare för henne att ägna sig åt förvärvsarbete; därmed har man avsett att öka tillgången å arbetskraft och att möjliggöra en ökning av produktionen, landet till godo.

Bostadskollektiva anordningar kan vara en följd av tekniska framsteg som gör det möjligt att helt eliminera eller väsentligt förminska vissa arbetsuppgifter inom hushållet; hit hör främst den för en grupp av bostäder eller fastigheter gemensamma tekniska fastighetsutrustningen. Arbetet kan underlättas och dess resultat förbättras genom att vissa funk-

tioner flyttas utanför hushållet och utföres i den större skala som möjliggör rationellare arbetsmetoder och användning av tekniskt bättre hjälpmedel. Andra gemensamhetsanordningar, såsom den halvöppna barnavårdens institutioner, daghem och eftermiddagshem, är främst motiverade ur socialpolitisk synpunkt: genom att i viss omfattning flytta tillsyn och fostran av barnen från hemmet vill man underlätta den förvärvsarbetande moderns arbetsbörda. Samlingslokaler av olika slag har det gemensamma syftet att, väsentligen i föreningslivets tjänst, bereda lokaler åt den allmänt medborgerliga aktivitet ett demokratiskt samhällsskick förutsätter, samt att ge fritidslivet ett rikare kulturellt innehåll, samtidigt som de naturligtvis gör det möjligt att avlasta de vanligen trånga bostäderna från utrymmeskrävande gemensamma fritidssysselsättningar.

Gemensamhetsanordningarna utgör alltså led i en utveckling som tagit sig uttryck i djupgående förändringar av hushållsarbetet och familjernas dagliga liv, innebärande dels en rationalisering, besparing av tid, kraft och kostnader för hemmet och främst för husmodern, dels även en höjd standard i materiellt och kulturellt hänseende — den senare synpunkten är särskilt framträdande då det gäller gemensamhetsanordningar för barna- och ungdomsvården. Nya värderingar av det allmännas uppgifter är hopflätade med rationaliseringssynpunkterna. Det gäller att göra hemarbetet lättare, men även intressantare och dess resultat bättre, att genom en vidgning av det allmännas uppgifter i fråga om barn och ungdom göra husmoderns arbetsdag mindre bunden, och samtidigt skapa förutsättningar för större trivsel i hem och samhälle.

Den här antydda utvecklingen sammanhänger nära med den omvälvning av vårt samhälle som under de senaste generationerna genomgripande ändrat förutsättningarna för hemmets arbete och levnadsvanor. Också de värderingar, som bestämmer relationerna mellan de enskilda, familjen och samhället, har i grund förändrats — och härvid är särskilt den ändrade familjestrukturen och kvinnans ställning, i hemmet och på arbetsmarknaden, av betydelse för de problem vårt uppdrag innefattar. Helt överiktigt må huvuddragen av denna omvälvning här återges.

Bakgrunden

Nytt samhälle

Industrialiseringen och en rad andra, till ett nät av kedjereaktioner förbundna faktorer utlöste under senare hälften av förra århundradet ett händelseförlopp, som i accelererat tempo fångade och ryckte med sig bygd efter bygd, yrke efter yrke, den ena näringsgrenen efter den andra, den ena socialgruppen efter den andra. Adertonhundralets statiska ståndssamhälle har förvandlats till dagens rörliga samhälle på näringsfrihetens och det fria yrkesvalets grund. Det av jordbruket dominerade närings-

livet, med dess överskott på arbetskraft och knappa försörjning, har avlösts av våra dagars mångsidiga, tekniskt högtstående och internationellt orienterade industrisamhälle, vars gynnsamma ställning i världshandeln särskilt under de senaste decennierna också utgjort en viktig förutsättning för den svenska välståndsutvecklingen.

Den grundläggande faktorn i denna omvälvning har alltså varit näringslivets industrialisering och kommersialisering, stödd på en teknisk utveckling som i allt snabbare takt höjt arbetets effektivitet och kvalitet och därmed skjutit de äldre, hantverksmässiga arbetsmetoderna åt sidan. I första hand har den industriella förnyelsen omfattat de näringsgrenar som bygger på de gamla svenska råvarutillgångarna, trä, malm och järn; där- efter har konsumtionsvaruindustrierna, särskilt med hänsyn till hemma- marknaden, fått relativt ökad betydelse. För rationaliseringen av arbetet i hem och hushåll har textil- och konfektionsindustrierna samt livsmedels- industrin varit av särskild betydelse, varom närmare i nästa kapitel. Den moderna trafiktekniken har skapat nya förutsättningar för befolkningsför- delningens anpassning efter arbetsmarknadens förändringar, för utveck- lingen av gamla och nya tätorter och i allmänhet för landets urbanisering, därmed även för gemensamhetsanordningarnas lokalisering. Tekniken bju- der ständigt nya möjligheter till rationellare arbetsmetoder och nya kraft- källor; den därmed möjliggjorda produktionsstegringen kan ställa i utsikt en fortgående kraftig höjning av det svenska folkets levnadsstandard.

Förskjutningen av näringslivets tyngdpunkt från jordbruk till stads- näringar har inneburit en radikalt förändrad *yrkesfördelning*: jordbruks- befolkningen har under de senaste åttio åren (till 1950) minskat med drygt en miljon, övriga näringar ökat från drygt en till mer än fem miljo- ner. Den relativa ökningen av befolkningen inom den egentliga industrin har sedan första världskriget emellertid icke varit så stor; produktions- ökningen beror i allt högre grad på arbetsbesparande rationalisering, nya tekniska hjälpmedel och arbetsmetoder. Detta betyder ökade krav på ar- betsledning och överhuvudtaget på stabsarbetet, vilket bland annat betyder flera tjänstemän i förhållande till den manuella arbetskraften. Med väl- ståndsökningen har befolkningen inom de näringar som brukar samman- fattas som serviceyrken, handel och samfärdsel, allmän tjänst och fria yrken, ökat kraftigare än inom industrin, under de senaste trettio åren från 21 till omkring 35 % av hela folkmängden. Här liksom i andra eko- nomiskt högt utvecklade länder betyder höjd levnadsstandard bekvämare tillgång på varor och tjänster, effektivare distributionsapparat o. s. v.

Utjämnningen uppåt av levnadsvillkoren har också medfört, att den från ståndssamhället kvardröjande starka motsättningen mellan olika klasser, mellan »borgerlig» och arbetarklass, håller på att förlora sin betydelse. I samma riktning verkar den fortgående differentieringen av de stora socialgrupperna som därmed förlorar sin tidigare enhetlighet, och fram-

växandet av vad som kan kallas tjänstemannagruppen i vidaste mening, betingat av serviceyrkenas tillväxt samt arbetsledningens och de kontorsanställdas ökade betydelse i den rationaliserade industrien.

Den andra sidan av den stora omvälvning, som mer och mer skjuter den svenska fattigdomen bakåt i vår historia, utgör *jordbrukets anpassning* efter de nya förhållandena. Det svenska agrarsamhället var ända fram till 1870-talet överbefolkat, icke utan skäl jämfört med en ångpanna under övertryck. Dess säkerhetsventil blev emigrationen, först till Amerika, sedan till gamla och nya svenska tätorter; landsbygden uppskattas att ha bidragit till envar av dessa folkströmmar med omkring en miljon människor¹. Trots denna avtappning av arbetskraft har jordbruksproduktionen vuxit väl i takt med landets växande folkmängd; därvid har, jämte stödet av nya tekniska hjälpmedel, den stora investering av kapital och arbetskraft som den odlade arealens mer än fyrfaldiga ökning under 1800-talet inneburit varit av väsentlig betydelse.

Dessa förskjutningar i yrkesfördelningen har resulterat i en radikal omkastning av *befolkningsfördelningen mellan landsbygd och stadsbygd*. Städernas andel av rikets folkmängd har sedan år 1870 vuxit från runt 13 till 50 % (1955). Medräknas alla samhällen statistiskt betecknade som tätorter har denna del av rikets folkmängd nu vuxit till runt 66 %. Med den fortgående rationaliseringen av jordbruket kan denna förskjutning beräknas fortgå åtminstone under något årtionde framåt.

Men den ändrade yrkesfördelningen har ingalunda restlöst resulterat i folkvandringen från land till stad. Den svenska industrin har av ålder till stor del varit förlagd till samhällen på landet och denna tradition har alltjämt i stort sett bevarats. De små och medelstora industrisamhällena och tätorterna utgör ett karakteristiskt inslag i den svenska geografien. I själva verket har den administrativa landsbygdens folkminskning under de senaste fyrtio åren väsentligen berott på områdesregleringar, inkorporeeringar och nya städer: landsbygdens befolkning har så omfördelats att folktätheten ökat i tätorterna och minskat i glesbygderna.² Folkomflyttningen har i allt högre grad inneburit en *urbanisering av landsbygden*. Storstädernas och särskilt Stockholmsregionens andel av hela stadsbefolkningen har i huvudsak förblivit konstant, även om dess andel av hela rikets folkmängd på grund av stadssamhällenas fortgående tillväxt ökat.

Det må vidare ej förbises, att städernas folkökning är nettoresultatet av en ständigt fortgående in- och utflyttning; samtidigt med inflyttningen till stadssamhällena går en ström i motsatt riktning av dem som icke trivs i den nya miljön eller kunnat infoga sig i dess arbetsliv. En med

¹ Se Sten Wahlund, *Medan patienten väntar*, Sthlm 1944; uppskattningarna gäller för emigrationen 1860—1910, för flyttningen från landsbygds- till tätortsmiljö 1860—1940, och den senare siffran är alltså numera betydligt högre.

² Se Gösta Ahlbergs avhandling *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911—50*, Sthlm 1953.

bilismen växande *rörlighet* har avlöst det gamla statiska jordbrukssamhället.

Samtidigt med den stora folkomflyttningen och delvis förorsakad av denna har väsentliga ändringar inträtt i *befolkningsstrukturen*. Flyttningen från jordbruket, betingad av sugningen från tätorternas arbetsmarknad och jordbrukets genom rationaliseringen minskade efterfrågan på arbetskraft, har företrädesvis gällt ungdomen, främst den kvinnliga. Härmed följer på landsbygden en uttunning av de produktiva åldersklasserna särskilt bland kvinnorna och en motsvarande övertalighet av män samt av barn och av gamla. I växande tätorter är förhållandet det motsatta. De inflyttande ungdomarna ger ett överskott inom de produktiva åldrarna, medan barnens och de gamlas andel av folkmängden minskar. Ojämnheten i befolkningsstrukturen har givit upphov till samhällsproblem, kännbara ej blott för arbetslivet och för trivseln i samhället, utan även för det allmänna, för förvaltningens uppgifter och resurser.

Befolkningsstrukturen har under vårt århundrade vidare starkt påverkats av *nativitetens växlingar* och *dödlighetens minskning*. Visserligen sköt uppgången av giftermålsfrekvensen och födelsetalet efter trettioalets vågdal undan den kris i befolkningsfrågan, som utgjorde utgångspunkten för de senaste årtiondenas familjefrämjande socialpolitik. Men i stort sett har den icke rubbat följderna av de demografiska faktorerna, nämligen *familjens starkt minskade storlek*. Äktenskapsfrekvensens och nativitetens variationer ger i stället upphov till vågbildningar, som på sin väg genom de olika åldersklasserna förorsakar motsvarande variationer i tillflödet till arbetsmarknaden och i anspråken på den offentliga förvaltningen.

Den minskade nativiteten och i viss mån även förskjutningen uppåt av befolkningens åldersstruktur på grund av dödlighetens minskning och livslängdens ökning har medfört betydande minskningar av hushållens storlek. Antalet hushåll bestående av endast en person ökar; mångbarnsfamiljen ersättes med två- och trebarnsfamiljen. De traditionella familje- och släktbanden försvagas, endels under inverkan av befolkningens allmänt ökade rörlighet.

Karakteristiskt för den stora omvandlingen av det svenska samhället är vidare *kvinnornas väsentligt ökade betydelse på arbetsmarknaden*, icke minst de gifta kvinnornas. Antalet förvärvsarbetande kvinnor inom stadsnäringarna har ökat väsentligt snabbare än den totala befolkningen inom dessa grenar av näringslivet, från 1910 till 1940 från 192 000 till 543 000. Även under krigsåren ökade antalet förvärvsarbetande kvinnor, nu dock betydligt långsammare, vilket torde kunna återföras på den starka giftermålsfrekvensen under dessa år, den höjda reallönen och den familjestödande socialpolitiken. Efter kriget har utvecklingen fortsatt i påskyndat tempo. År 1950 registrerade statistiken sålunda 780 000 förvärvsarbetande kvinnor inom stadsnäringarna. Väsentligen faller ökningen inom service-

yrkenas områden där de yrkesarbetande kvinnornas antal väl fördubblats; antalet affärs- och kontorsanställda ökar snabbare än antalet industriarbeterskor. Den husliga arbetsmarknaden har däremot under hela tiden stadigt krympt (se härom närmare kommitténs delbetänkande om Hemhjälp, SOU 1952: 38).

Antalet förvärvsarbetande bland de gifta kvinnorna har under de senaste årtiondena ökat snabbare än det totala antalet förvärvsarbetande kvinnor. Enligt 1950 års folkräkning, som redovisar de gifta kvinnornas antal till drygt 1 600 000, skulle 235 000 eller ungefär 15 % ha förvärvsarbete. Frekvensen är givetvis högst bland de yngre: av gifta kvinnor i 20—30-årsåldrarna har 20—30 % förvärvsarbete. Frekvensen varierar starkt med antalet barn, yrkesutbildning, familjens allmänna ekonomiska standard, konjunkturer och skatteförhållanden. Det statistiskt redovisade yrkesarbetet bland gifta kvinnor tillhör främst städernas arbetsmarknad; exempelvis i Stockholm redovisas närmare 30 % av de gifta kvinnorna såsom förvärvsarbetande utom hemmet (1950).

Med all sannolikhet är dessa siffror för antalet gifta förvärvsarbetande kvinnor avsevärt för låga. Enligt det s. k. befolkningsregistret, som bygger på självdeklarationerna, skulle sammanlagt 32 % av alla gifta kvinnor ha förvärvsarbete, däri innefattande även deltidarbete, arbete av kort varaktighet o. s. v. (1952). Grovt räknat anses att av drygt halvannan miljon gifta kvinnor från alla yrkesområden, även jordbruket, hade en halv miljon något arbete som gav egen inkomst (1950). Något mindre än hälften av dessa torde ha haft arbete som omfattat större delen av en normal arbetsdag. Bland de förvärvsarbetande medräknas här icke hustrur eller andra kvinnliga familjemedlemmar som utan lön eller annan särskilt redovisad arbetsinkomst arbetar i mannens rörelse eller yrke, i främsta rummet kvinnorna i jordbruket, där särskilt småbrukarhustrurna måste betraktas som förvärvsarbetande på deltid, med ansvar för mjölkning, smådjurskötsel, trädgårdsarbete och liknande. Även inom detaljhandeln, vissa hantverk och andra yrken torde husmodern av liknande skäl ofta böra betraktas som förvärvsarbetande. Dessa olika kategorier är emellertid icke statistiskt redovisade.

Den stora omvälvningen av samhällsekonomin, produktionsmaskineriets ökade avkastning, har tagit sig uttryck i en betydande *höjning av levnadsstandarden*. Räknad per person har den uppskattade nationalinkomsten 1914—1955 stigit nära tio gånger, uttryckt i 1914 års priser mer än tre gånger. Realvärdet av den genomsnittliga manliga industriarbetarlönen har 1913—1955 förändrats i proportionen 100:284. Nedgången av familjens storlek, främst genom det minskade barnantalet, har i och för sig höjt barnfamiljernas standard; de ökade anspråken på undervisning och yrkesutbildning betyder å sin sida en ökad belastning. Till utjämnningen har bidragit socialpolitiska åtgärder till förmån för eftersatta grup-

per, främst åldringarna och barnfamiljerna. Den höjda levnadsstandarden tar sig främst uttryck i det sätt på vilket de elementära livsbehoven tillfredsställes: det svenska folket bor bättre, äter bättre, klär sig bättre och är friskare än förr. Om förändringarna i kostvanorna och klädvanorna lämnas i följande kapitel några belysande uppgifter. Bostadsförhållandenas utveckling, en central faktor då det gäller att bedöma förändringarna av levnadsstandarden, må här med några ord antydast.

Mot slutet av förra århundradet var »spisrummet» eller bostadsköket alltjämt den vanliga arbetarbostaden i växande industrisamhällen. Och smålägenheterna var därjämte, på grund av bristande bostadstillgång och starka hyresstegringar, i stor omfattning överbefolkade. Exempelvis i Stockholm bodde vid sekelskiftet nästan hälften av smålägenheternas befolkning (3-rumslägenheter och mindre) i överbefolkade bostäder (mer än 2 personer per rum eller kök); liknande var förhållandena enligt 1912—14 års bostadsräkning i övriga stadssamhällen. Mot denna bakgrund framstår den nuvarande bostadsstandarden som en betydande förbättring. Inneboendesystemet och den därmed sammanhängande trångboddheten håller på att försvinna; boendetätheten, mätt i antal boende per rum, befinner sig sedan sekelskiftet i stark nedgång, i sin mån också ett uttryck för nativitetens sänkning och minskningen av familjens storlek. 1940-talets statliga bostadspolitik, dess omfattande kreditstöd åt bostadsproduktionen och dess krav på höjd utrymmesstandard har medfört en om ock långsam förskjutning uppåt av bostadsbeståndets sammansättning, visserligen utan att denna på långt när kan anses tillfredsställande. Ett-rum-och-köks-lägenheternas andel av hela bostadsbeståndet i Stockholm har 1915—1951 sjunkit från runt 32 till 27 %, medan två- och trerumslägenheternas andel starkt ökat, från ca 34 till 44 %. Hur bostadsproduktionen under efterkrigsåren påverkat sammansättningen av tätorternas bostadsbestånd i riktning mot något större smålägenheter framgår av bilaga till detta betänkande (om bostadsbeståndets sammansättning och utrustning 1945—55). Avsevärt snabbare har den förbättring av bostädernas sanitära utrustning m. m. varit, som det senaste årtiondets produktion inneburit (se den nyss åberopade bilagan). Reallönestegringen och de bostadspolitiska stödåtgärderna har också medfört ett rimligare förhållande mellan inkomst och hyra: medan hyran för en nybyggd tvårumslägenhet år 1931 motsvarade 40 % av en genomsnittlig industriarbetarlön kan denna andel numera uppskattas ha sjunkit till 17 % (1955).

Bostadsproduktionen efter kriget har emellertid som bekant icke kunnat hållas i takt med tätorternas expansion och starka hushållsbildning, och bostadsbristen är alltså ett svårt problem i dagens samhälle, med allvarliga sociala skadeverkningar särskilt genom de hinder den medför för unga människor att sätta bo och bilda hem. Alltjämt är boendetätheten i smålägenheterna ofta hög, särskilt bland barnfamiljerna. Även den av 1940-

talets bostadspolitiska program såsom minimistandard för familjebostad uppställda två-rumslägenheten måste i stor omfattning betecknas som trångbodd (mer än 2 personer per boningsrum). På goda skäl har krav framställts om en höjning av denna minimistandard till åtminstone tre rum och kök.

Den allmänna förbättringen av levnadsvillkoren under de senaste generationerna kan emellertid icke mätas blott med siffror — till bilden hör t. ex. också *den ökade rörligheten inom samhället*, de ökade möjligheterna att gå över från den ena socialgruppen till den andra. Med de genomgripande soci-alekonomiska förändringarna har det gamla ståndssamhället upplösts under inverkan av liberalistiska tänkesätt: friheten att själv välja sitt yrke och slå sig fram i världen, lika chanser för alla — den drivande kraften i de pågående stora reformerna av vårt skolväsen, det lägre och det högre. Till den kulturella standardhöjningen hör folkundervisningens utveckling i bredd och djup och det fria bildningsarbetet, som lärt det svenska folket att läsa i helt annan omfattning än förr och därmed för de breda lagren öppnat tillgång till nya kulturvärden.

Väl att märka: då man talar om det nya svenska välståndet och mäter det t. ex. med inkomstsiffror, med konsumtionens höjda standard, med bilismens ökning och liknande siffror, må man icke glömma, att man rör sig med genomsnitt och generaliseringar, bakom vilka i många bygder och socialgrupper alltjämt döljer sig knappa och torftiga levnadsvillkor, eftersläpningar både materiellt och kulturellt. Om den svåra bostadsbristen och trångboddheten i många växande tätorter har nyss varit tal. De allmänna hygieniska förhållandena, tillgången på rent vatten och väl ordnade avlopp, bostädernas rymlighet och sanitära utrustning samt andra elementära betingelser för en godtagbar levnadsstandard lämnar både på landet och i tätorter ännu mycket övrigt att önska (se t. ex. Erik Golands skildringar i hans samling av sociala reportage: *Den stora ommöbleringen*, 1955).

Också *det offentliga livets institutioner* har med den ekonomiska omvälvningen och under inverkan av en ny andlig atmosfär i grund förändrats. Kravet på politisk jämlikhet och medborgerlig frihet har fört demokratin till seger i stat och kommun. Statens ansvar för den sociala välfärden och därmed för den samhällsekonomiska utvecklingen överhuvudtaget betraktas numera allmänt såsom något naturligt och självfallet.

Ny andlig atmosfär

Industrialismens arbetsliv utgår från en kritisk prövning av de förfaringssätt och de värderingar, som tidigare varit bestämmande både för produktion och konsumtion. Ett förbehållslöst, rationalistiskt betraktelsesätt ligger till grund för de tekniska framsteg som i utomordentlig grad stegrat arbetets effektivitet. Med industrialismen och med de nya formerna

för det ekonomiska livet överhuvudtaget följer en ständigt ökad rörlighet inom samhället; de gamla miljöerna förvandlas, deras isolering bryts och de blandas med varandra. De sociala, moraliska, religiösa uppfattningarna och handlingsnormerna prövas i ljuset av växlande nya erfarenheter; de förlorar sin obetingade giltighet. I denna ständigt skiftande miljö vinner erfarenhetsbetingade tänkesätt och åskådningar gehör, bekräftade av den tekniska utvecklingens landvinningar, som kan synas ställa i utsikt en framtid av obegränsade materiella framsteg. I jämförelse härmed ter sig det äldre, konservativa ståndssamhället stillastående och stagnerande. Dess konventioner förlorar sin övertygande kraft och bleknar bort.

Rationalistiska och individualistiska betraktelsesätt gör sig gällande icke blott inom arbetslivet, utan även och främst när det gäller de enskilda människornas förhållande till varandra, man och kvinna, föräldrar och barn, familjens grundvalar. Den förbehållslösa kritiken ställer sina frågor inför hävdvunna levnadsvanor, moralbud och tänkesätt, ofta med förvandlande, ibland med förintande verkan. Adertonhundralets samhällsbild och de föreställningar, på vilka den var uppbyggd, politiska och sociala, kulturella och moraliska, förvandlas eller försvinner så småningom helt.

Den nya samhällssynens lösen var i första hand den enskildes frihet från politiskt och socialt beroende, jämlikhetskravet och rätten att vara med och bestämma i de offentliga tingen: »Människovärdet vi fordra tillbaka!» Härifrån utgick demokratins stora folkrörelse, kravet på allmän och lika rösträtt och ett parlamentariskt styrelseskick, de konstitutionella konflikterna mellan kungamakt, herremakt och folkmakt, utmynnande i 1918 års demokratiska genombrott i stat och kommun och den radikala omflyttning av maktens tyngdpunkt till nya samhällsgrupper som därav följde.

Kravet på det fulla människovärdet är tillika liktydigt med krav på social rättvisa, ett rättfärdigare samhälle, skydd för de svaga, undanskjutna och förtryckta. Den nya industrins arbetarmassor samlade sig i klasskampens tecken kring kravet på medbestämmanderätt om löne- och arbetsvillkor. Solidaritet blev, jämte frihet och rätt, det nya hedersordet i de upprörda sociala striderna under de första årtiondena av detta århundrade. Med medborgarrättens fulla genomförande öppnades en ny och lugnare väg för den sociala utjämningen. Rättfärdighetskravet kanaliserades i praktisk socialpolitik. För arbetskonflikternas fredliga lösning växte allt fastare institutionella former fram; metoden att utjämna motsättningar genom förhandlingar och kompromisser tillämpas inom allt vidare områden av det genomorganiserade samhällslivet. Sammanträdesatmosfären behärskar också det offentliga livet; samarbete och samverkan har blivit nya hedersord i folkhemmet.

Individualismen har icke blott politiskt och socialt medfört djupgående förändringar. Med det gamla stabila samhällets långsamma försvinnande och med kvinnans nya ställning på arbetsmarknaden har personlighets-

principen också i förhållande till familjen visat sig som en både upplösande och nyskapande kraft. Civilrättsligt och medborgerligt har kvinnans likställighet med mannen erkänts, men de psykologiska, de mänskliga värderingar som bestämmer hennes ställning inom familjen anpassar sig ofta blott långsamt och med svårighet efter de nya förutsättningarna. Främst är det i samband med kvinnans nya uppgifter i arbetslivet som spänningar gjort sig gällande i förhållandet till barnen och hemarbetet. Nya problem gör sig gällande: ansvaret för hushållsarbetet, förhållandet mellan man och hustru, mellan föräldrar och barn, ungdomens rätt till fri personlighetsutveckling. För dessa problem är ordningen för arbetet inom hemmet samt gemensamhetsanordningarna till stöd för familjeliv och hushållsarbete av betydelse. Vi återkommer nedan till härmed sammanhängande principiella spörsmål.

Omvandlingen av den andliga atmosfären över vårt folk gör sig gällande inom alla livsområden, ibland snabbt och dramatiskt, ofta långsamt, eftersläpande. Ett tvärsnitt genom för dagen rådande föreställningar och handlingsnormer kommer liksom ett geologiskt schakt att visa avlagringar av vitt skilda åldrar. Spänningen mellan nytt och gammalt driver utvecklingen framåt; nya värderingar framföres. De möter motstånd, och detta motstånd framtvingar en fördjupad undersökning av de nya tankarnas giltighet, av de mänskliga relationer det gäller, hur dessa verkligen är beskaffade — om nya tankar och handlingsregler verkligen är övertygande motiverade, om de kan stödjas på en tillräckligt djupgående analys av de elementära mänskliga sammanhang, av vilka våra institutioner slutligen bygges. Värderingar följes av omvärderingar; äldre tankar återkommer med psykologiskt fördjupat innehåll.

Mer och mer finner man hur komplicerade samhällsfrågorna är; betydelsen av psykologisk och sociologisk forskning som underlag för samhällliga åtgärder gör sig alltmera gällande. Avvägningen mellan individens rätt och samhällsintresset blir ömtåligare och svårare. Med den mera realistiska, mera nyanserade bedömningen av de sociala företeelserna följer också en viss relativism i målsättningen. Den valfrihet mellan olika möjligheter som standardhöjningen ger konsumenterna bör även komma till uttryck i reformarbetet. Kravet gäller numera icke blott en människovärdig standard utan även trivseln i samhället: den goda miljön.

Det mera återhållsamma, mera relativistiska sättet att se på samhällsfrågorna har också, det kan icke förnekas, sin bakgrund i en viss förändring av den andliga atmosfären. Mer och mer står vi under intrycket av rörligheten, föränderligheten i det moderna samhället; den tekniska utvecklingen synes gå allt snabbare och ställer i utsikt alltmera genomgripande förändringar — till gott eller ont. Bedömningen av framtiden blir osäkrare. Vi lever också under de stora krigens skugga. Utvecklingsoptimismen från århundradets början möter i erfarenheterna från de onda år vår generation upplevat tunga motargument.

Familjepolitiska synpunkter

Till synes kan en motsägelse ligga däri, att de bostadskollektiva anordningarna till underlättande av hemarbete och barneftersyn fått en särskild aktualitet i våra dagar, då å ena sidan bostäderna i allmänhet är så mycket bättre utrustade för hemarbetet och å andra sidan familjerna är så mycket mindre, främst på grund av nativitetens nedgång: mångbarnsfamiljen har ersatts av två- till trebarnsfamiljen. Antagligen var den arbetsbörda som förr i tiden åvilade hemmet med många barn och där främst föll på husmodern, väsentligt tyngre än vad fallet är för en genomsnittsfamilj i en modern bostad, och invändningen att tillgången på hemhjälp då var så mycket större gällde dock även i forna tiders Sverige endast ett mindretal mera bemedlade familjer.

De gemensamhetsanordningar vi här behandlar utgör led i hushållsarbetets rationalisering och anpassning efter de nya förutsättningar för familjeliv och hemarbete samhällsutvecklingen medfört. I denna utveckling ligger förklaringen till att bland andra problem frågor om bostadskollektiva anordningar kommit att upptagas såsom viktiga samhällsspörsmål.

Hemmets arbetsgemenskap förr i tiden

I äldre dagar fanns en naturligt balanserad arbetsfördelning inom hemmet. Dess arbetsgemenskap försörjde sig i stor omfattning själv genom en hemmaproduktion av livsmedel och textilier, som numera väsentligen övertagits av industrin. Den dominerande näringen, jordbruket, behövde mycket mera arbetskraft än nu och beredde plats för ungdomarna av bägge könen såsom medhjälpare både ute och inne, tills de gifte sig. Under den tidigare starka släktsammanhållningen inneslöt familjen även far- och morföräldrar och andra släktingar såsom värdefulla tillgångar i hemarbetet. Husmoderns ställning torde i det gamla bondesamhället ekonomiskt ha varit friare än nu: det var hon som stod för väsentliga delar av produktionen och förvaltade familjens tillgångar av livsmedel och textilier, både dem som behövdes för familjens personliga behov och dem som såldes, såsom smör och ost, ägg och kött. Då det mesta hushållet konsumerade också producerades inom hemmet var emellertid behovet av kontanter för husmoderns arbetsområde ringa.

Urbaniseringen slår sönder den tidigare arbetsfördelningen inom hemmet

Den materiella och andliga utveckling urbaniseringen inneburit har rubbat förutsättningarna för denna balanserade arbetsfördelning. Självhushållningen försvann, hemmaproduktionen flyttades i allt större utsträckning över till industri och handel. De expanderande stadsnäringarna bereder den manliga arbetskraften ökade och bättre arbetstillfällen, medan jordbrukets betalningskraftiga efterfrågan särskilt på kvinnlig arbetskraft

går stadigt nedåt. Även hemmens behov av arbetskraft minskar, och de ogifta kvinnorna tränger ut på den allmänna arbetsmarknaden. Vissa uppgifter och yrken har där blivit helt kvinnliga.

Med rörligheten i dagens samhälle och med nya individualistiska värderingar har släktsambanden försvagats. Hushållsarbetet har därmed förlorat en tillgång på arbetskraft, såsom de förut redovisade förändringarna i hushållens sammansättning och den starka relativa ökningen av en- och tvåpersonershushållen antyder.

Vad särskilt barnen och ungdomen angår innebär deras uppväxttid och uppfostran numera en väsentligt tyngre ekonomisk belastning för föräldrarna än förr i tiden. Skolgången upphörde då tidigt och togs ofta icke så noga. Barnen kunde å ena sidan hjälpa till mera i hemmet. De kom å andra sidan tidigt ut i förvärvsarbete och kunde därmed själva sörja för sitt uppehälle, eventuellt också bidra till familjens. Numera går skolplikten allt högre upp i åldersklasserna. Ungdomens yrkesval är också mycket friare än i det äldre, mera ståndsmässigt bundna samhället. Föräldrarna vill naturligtvis gärna ge barnen bästa möjliga chans, men fortsatt utbildning efter skolan kostar pengar och skjuter ytterligare på tidpunkten för den egna arbetsförtjänsten. Skolan, studierna och arbetet för den egna utbildningen tar ungdomen i anspråk på ett helt annat sätt än förr.

Mans- och kvinnosidan i arbetslivet

Med upplösningen av den tidigare självhushållningen, av den balanserade arbetsgemenskapen inom familjen blev skillnaden mellan mans- och kvinnosidan i arbetslivet mer utpräglad än förr, till stor del utan hänsyn till kvinnornas intressen. De traditionellt kvinnliga arbetsuppgifterna inom hemmet, »vårt lands viktigaste arbetsplats», var länge förbisedda och lågt värderade i jämförelse med mannens uppgifter i arbetslivet: på hans lott kom de nyskapande insatserna inom de intressanta och växande nya arbetsområdena. De kvinnor som från hemmen måste söka sig ut på den allmänna arbetsmarknaden gjorde detta under ogynnsamma och osäkra villkor. Den kvinnliga skol- och yrkesutbildningen var i jämförelse med den manliga länge eftersatt; lönenivån för kvinnoarbetet är, trots pågående utjämning, alltjämt lägre än inom mannens arbetsområden.

Kvinnans nya ställning inom samhället och arbetslivet har visserligen tagit sig uttryck i hennes rättsliga och politiska likställighet med mannen; tidigare hinder för hennes deltagande i förvärvsarbetet, av rättslig eller psykologisk art, håller på att försvinna. Kvar står emellertid för de flesta kvinnor de spänningar mellan hem och eventuellt yrkesarbete, som gör frågan om hushållets organisation och underlättande av dess arbetsuppgifter till ett viktigt socialt problem. Att de unga kvinnorna ofta nöjer

sig med en låg yrkesutbildning, eller ingen alls, och med relativt lågt avlönat arbete, sammanhänger med att i planeringen av deras liv traditionellt ingår äktenskap och hem. Även om den unga hustrun numera till en början behåller sitt förvärvsarbete, upptas hon snart mer och mer av barn och hem, och hon lämnar sitt yrke. Men sedan barnen vuxit upp har hon ofta varken tillräckligt arbete i hemmet eller stora utsikter att kunna återgå till sitt tidigare yrkesarbete. Utbildning och arbetsliv är icke organiserat med hänsyn till den reserv av arbetskraft som alltså här föreligger. Icke utan fog har man på kvinnohåll talat om »medelålderns meningslöshet för hemmahustrurna» som ett av kvinnornas problem i vår tid.

Men än mer påfallande är de problem som förvärvsarbetande hustrurs ställning till hemarbetet innehåller. Ofta rivs deras tid och krafter sönder av en dubbel arbetsbörda: planeringen av hushållet och hemarbetet, jäktet att hinna med uppköpen, och framför allt ansvaret för barnen, som hon endast kan ägna enstaka lediga dagar och kvällsstunder. Förvärvsarbetets villkor är formade med hänsyn till den manliga arbetskraften men ofta illa lämpade efter hur en kvinna med hem och barn att också svara för har det ställt med tid och krafter; visserligen har det kvinnliga deltidsarbetet på senare år något ökat i omfattning både på den enskilda arbetsmarknaden och inom offentlig förvaltning. Men traditionellt vilar ansvaret för hemmet främst på husmodern och för henne blir följden lätt en känsla av otillfredsställelse att icke kunna göra hemmet och familjelivet till den kraftkälla det borde vara. Att också husmoderns arbete har ett ekonomiskt värde erkännes långt ifrån alltid. Medan arbetslivets former genom industrialiseringen och urbaniseringen helt förändrats, dröjer äldre värderingar och arbetsvanor ännu kvar inom hem och hushåll — därav de spänningar och problem som framför allt de förvärvsarbetande kvinnorna fått kännning av.

Ny familjegemenskap för hemarbetet

I fråga om arbetsfördelningen inom hemmet torde de traditionella värderingarna emellertid befinna sig i upplösning. Mer och mer är de unga, när de gifter sig, på det klara med att ansvaret för arbetet i hemmet måste vara gemensamt för familjens alla medlemmar, man och hustru, föräldrar och barn. Har hustrun yrkesarbete utom hemmet, så vore arbetsbördan, om den enligt äldre arbetsvanor skulle falla helt på husmodern, ofta oskäligt tung, men den behöver icke vara orimlig om den på ett förnuftigt sätt uppdelas mellan familjens medlemmar, de manliga i lika mån som de kvinnliga, barnen lika väl som föräldrarna. I viss mån kan man här tala om arbetskraftsreserv för hemarbetet. Det torde vara skolans uppgift att genom barnen bibringa den nya generationen en riktig upp-

fattning om vad hemarbetet betyder i arbetslivet, en rimlig grad av kunskaper och skicklighet i olika hemsysslor, utan någon skillnad mellan pojkar och flickor.

Hemarbetets tekniska framsteg

Vid behovsbedömningen av bostadskollektiva anordningar av olika slag, till stöd för hemarbetet, har vi såsom självfallet utgått därifrån, att arbetet i hemmen, vårt lands viktigaste arbetsplats, skall kunna utföras under så gynnsamma tekniska omständigheter som möjligt, att hemmen skall befrias från de grova och slitsamma sysslorna, att, i korthet, den allmänna förbättringen av arbetets tekniska förutsättningar som gjort sig gällande inom arbetslivet i övrigt också skall kunna komma hushållsarbetet till godo. Teknikens framsteg och det ekonomiska framåtskridandet har genomgående gjort arbetet lättare och givit människorna mera fritid än förr, större möjligheter till vila och rekreation, till kroppsliga och andliga övningar, till rikare personligt liv. Att samma målsättning bör gälla för hemarbetet torde ligga redan i kommitténs utredningsuppdrag. Om den svenska socialpolitikens familjefrämjande syfte råder enighet.

Samhällsekonomiska synpunkter

Att underlätta hemarbetet genom bostadskollektiva anordningar motiveras för det enskilda hushållet i regel som en rationalisering: man sparar genom åtgärderna ifråga arbetskraft och tid, eventuellt också pengar. Med den högkonjunktur på arbetsmarknaden som varit rådande efter kriget har därjämte till stöd för olika former av bostadskollektiva anordningar ofta anförts samhällsekonomiska skäl: det allmänna ekonomiska läget kräver ökad produktion och denna förutsätter ökad tillgång på arbetskraft. Ju mer man kan underlätta hemarbetet, desto lättare blir det för kvinnorna att ägna sig åt yrkesarbete och därmed bidra till en produktionsökning, som i längden kommer oss alla till godo (se t. ex. Landsorganisationen i remissyttrande över kommittébetänkandet om Familjeliv och hemarbete; jfr även den i det inledande avsnittet av detta kapitel återgivna debatten i dessa frågor).

Att minskningen och förenklingen av hemarbetet genom den tekniska utvecklingen och övergången från hantverksmässiga arbetsmetoder till industriell produktion inneburit en för folkhushållet värdefull rationalisering ligger i öppen dag. Emot bakgrunden av de fördelar för samhällsökonomin som gemensamhetsanordningar kan medföra genom personalbesparande omdispositioner av arbetskraft har man ibland sökt motivera det allmännas utgifter för bostadskollektiva anordningar med kalkyler över vad stat och kommun å andra sidan kan räkna sig till godo — för-

utom i form av avgifter för den kollektiva anordningens begagnande — genom skatteinkomsterna från den från hemarbetet frigjorda, i förvärvslivet sysselsatta arbetskraften, inbesparad socialhjälp o. d. Beräkningar av detta slag över en institutions debet och kredit skulle kunna uppställas ur det enskilda hushållets, ur kommunens och statens, samt ur folkhushållets synpunkt.

Av flera skäl har vi emellertid funnit sådana, enligt sakens natur rätt osäkra ekonomiska analyser tämligen ofruktbara och i och för sig knappast av större värde för motiveringen av bostadskollektiva anordningar. I första hand är det väl egentligen endast *ett* slag av gemensamhetsanordningar som verkligen kan möjliggöra en överflyttning i större omfattning av arbetskraft från hemmen till näringslivet, nämligen den halvöppna barnavårdens institutioner. Huvudskälen för dessa måste emellertid sökas på andra områden än det samhällsekonomiska: daghem och lekskolor motiveras av sociala och humanitära hänsyn, av önskemål att hjälpa modern, särskilt den förvärvsarbetande, i hennes arbetsbörda, i sin mån även av psykologiskt-pedagogiska skäl. Det arbetsmarknadspolitiska skälet kan givetvis också vara av betydelse, men endast i andra hand; institutionens utformning måste bestämmas ur de först angivna synpunkterna, även om detta skulle innebära att arbetsmarknadspolitiskt motiverade önskemål icke i allo kunde tillgodoses.

Andra kollektiva anordningar till stöd för familjeliv och hemarbete måste likaså motiveras och utformas ur socialpolitiska synpunkter, även om de kan ha betydelse för den allmänna arbetsmarknaden. Gemensamhetstvättstugor eller systugor, skolbespisning eller andra slag av kollektiva måltider kan underlätta och förminska arbetet i hemmen, och de kan därför också göra det lättare för husmödrarna att ägna sig åt förvärvsarbete. Men avgörande är detta icke — avgörande är önskemålet att göra arbetet lättare och förbättra dess resultat, att förkorta husmoderns vanligen långa arbetsdag, oberoende av om den vunna fritiden direkt kommer samhällsekonomi till godo i form av ökat utbud av kvinnlig arbetskraft på den allmänna arbetsmarknaden. Om så sker kan detta innebära fördelar för folkhushållningen som på ett värdefullt sätt förstärker motiveringen för anordningen ifråga, men avgörande kan det icke vara.

Att sådana gemensamhetsanordningar som allmänna samlingslokaler, ungdomsgårdar och andra fritidslokaler motiveras ur allmänna kultur- och socialpolitiska synpunkter och saknar direkt betydelse för den allmänna arbetsmarknaden ligger i öppen dag.

KAPITEL 2

Hemarbete

Hemarbetets omfattning och indelning

I föregående kapitel har de ändrade förutsättningarna för hemarbete och familjeliv liksom även förändringarna i familjens struktur, tillgången på arbetskraft i hemmet o. s. v. skildrats. I det följande lämnas en överblick över hemsysslornas omfattning och olika art.

Hemarbetet inom olika hushållstyper

Olika, mer eller mindre omfattande undersökningar av hemarbetsförhållandena i vårt land föreligger. Enligt Lennart Holms av HFI utgivna undersökning *Familj och bostad* (1955) — vilken vi funnit ge de aktuellaste siffrorna, grundade på omsorgsfulla studier av vanliga stadshushåll — omfattar normalarbetsdagen för en icke förvärvsarbetande husmoder med barn, i en modern stadslägenhet, 9 timmar, fördelade på följande sätt:

Arbete i köket	2 ³ / ₄ tim.
Tvätt, strykning, sömnad, lagning	2 ¹ / ₂ »
Städning	1 ³ / ₄ »
Barntillsyn	1 ¹ / ₄ »
Inköp	³ / ₄ »
	Summa 9 timmar

Sysslorna fördelar sig på olika dagar på så sätt, att tvätt och annat arbete som gäller klädvården har sin största frekvens i början på veckan, städning och inköp mot slutet av veckan. Matlagningsarbete har ungefär samma omfattning var och en av veckans sju dagar, med undantag för att bakning förlänger tiden i slutet av veckan.

När det gäller vården av barnen spelar deras ålder en större roll för tidsförbrukningen än antalet. Husmödrar med ett barn har en genomsnittstid för barnavård på 1 timme, med två barn 1 ¹/₃ timme, med tre barn 1 ²/₃ timme. När yngsta barnet är under två år uppgår vårddagen till 2 ¹/₄ timmar, när det är mellan två och sex år uppgår den till 1 ¹/₄ timme och när det är över sex år till ¹/₂ timme.

Ovan återgivna undersökning av arbetstiden för husmödrar i moderna stadsbostäder redovisar en välfylld arbetsdag i hemmet. Den motsvarar tidsmässigt ungefär mannens arbetsdag utanför hemmet vilken i *Familj och bostad* redovisas till 8 ¹/₄ timme per dag i genomsnitt för en sjudagars-

period. Mannen deltagar dessutom i hushållsarbetet och i arbetet med barnen under ungefär en timme per dag, varav den längsta tiden infaller under lördag och söndag. Man och hustru har ungefär samma tid till sitt privata förfogande, nämligen för måltider och personlig hygien: 2 timmar, och för fritid: mannen $3\frac{3}{4}$ och hustrun 4 timmar.

Det material som finns tillgängligt för att belysa arbetstiden inom andra hushållstyper än de ovan beskrivna är merendels föräldrat eller ofullständigt. Det står dock klart, att hemmahusmoderns arbetsdag ofta är längre än nio timmar. Är bostaden omodern och alltså förutsätter att man bär vatten och ved, eldar, skurar golv o. s. v. så tar det längre tid att städa, diska och tvätta. De som har tillgång till egna naturprodukter, såsom jordbrukare eller andra med egen trädgård, lägger ofta ned betydligt mer arbete på matlagning, bakning och konservering. Långa vägar till butiker, dåliga förvaringsutrymmen etc. kan göra att inköpsarbetet blir mer omfattande än eljest. Består hushållet av många medlemmar ökar ofta tiden för alla sysslor, framför allt för städning, disk, tvätt och lagning. I vissa typer av landsbygdshushåll, med större bostad, mindre koncentration av arbetsplatserna och primitiv utrustning, mindre utnyttjande av industriprodukter och längre väg till affären, och som tillika lägger ned ett omfattande arbete på förädling av egna produkter, kan hushållsarbetet — bortsett från de jordbrukssysslor som kan vara insprängda i arbetsdagen — ta husmodern längre tid, i enstaka fall ända till 13 à 14 timmar.

Å andra sidan står det klart, fastän direkta arbetsstudier i detta fall saknas, att en betydande grupp hemarbetande husmödrar har kortare reell arbetstid än nio timmar. Undersökningen i Familj och bostad gällde hushåll med barn — 176 barn per 100 hushåll. I ett stort antal hushåll i moderna bostäder, bestående av endast vuxna, kanske föräldrar och vuxna barn eller blott två makar, måste omfattningen av arbetet ofta vara betydligt mindre och fritiden därför längre, framför allt för husmodern men även för mannen.

Ett helt avvikande arbetsschema erbjuder de hushåll, där både man och hustru har förvärvsarbete, och där alltså ingen del av den normala arbetsdagen kan disponeras för hushållsarbete. Några detaljerade arbetsstudier har inte gjorts inom denna typ hushåll, men ett enkätmaterial insamlat av Arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning bland anställda inom textil-, konfektions- och chokladindustrierna (1950) ger en klarläggande belysning av dessa förvärvsarbetande husmödrars förhållanden. Innan hon tidigt på morgonen går hemifrån räknar en sådan husmoder med hemsysslor ungefär en timme. Därefter har hon liksom mannen en full arbetsdag. När hon kommer hem efter yrkesarbetet arbetar hon med hushållet genomsnittligt ungefär $4\frac{1}{2}$ timme. För nattvilan räknar hon $7\frac{1}{2}$ timme. Vad som återstår av vardagsdygnet, knappt en timme, är vad

hon personligen disponerar som sin egen fritid — att jämföra med de tre till fyra timmar som disponeras av hemarbetande hustrur och deras makar.

Att jordbrukarhushållets — särskilt småbrukets — husmoder vanligen har en längre arbetsdag och alltså knappare fritid än stadshushållets sammanhänger med att hon samtidigt är yrkesarbetande: en rad andra sysslor än hushållets ankommer här på husmodern, t. ex. mjölkning och mjölkvård, smådjursskötsel, trädgårds- och skördearbete. I liknande läge är de många husmödrar som hjälper mannen i hans arbete, t. ex. i en butik, ett hantverk eller något annat yrke. Någon möjlighet att statistiskt redovisa antalet på sådant sätt dubbelarbetande husmödrar föreligger icke, men otvivelaktigt är det betydande.

Det måste starkt understrykas att här återgivna siffror endast är genomsnitt. Verkligheten ger ett otal variationer. I många fall har man kunnat förkorta arbetet betydligt mera, i andra fall tar hushållet säkerligen ännu längre tid än vad som här nämnts. I allmänhet kan man räkna med att männen i de hushåll där hustrurna har förvärvsarbete tar del i hushållsarbetet i större omfattning än där hustrun är hemma. De uppgifter som arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning härom återger, antyder dock att omfattningen av männens hushållsarbete ofta är rätt blygsam: endast 12 % av de tillfrågade kvinnorna fick daglig hjälp med minst halva arbetsbördan. Sannolikheten talar för att denna andel håller på att växa; i sådana hushåll torde det mer och mer anses naturligt att hemsysslorna delas mellan familjens medlemmar.

För våra resonemang är det av betydelse att fastslå den väsentliga skillnad som föreligger mellan de hem, där husmodern har sin arbetsdag till förfogande för familj och hushåll, och de hem där motsvarande arbete måste utföras av hushållsmedlemmarna på den tid andra i huvudsak kan disponera som fritid.

Vid en diskussion om möjligheterna och önskvärdheten av hemarbetets rationalisering har man alltså att utgå från att hushållen är mycket olika med hänsyn till familjemedlemmarnas yrkesarbete, deras antal och ålder, familjens ekonomiska förutsättningar, bostadens belägenhet, storlek och utrustning, tillgänglig arbetskraft inom och utanför hushållet, personlig läggning och kunnighet hos hushållsmedlemmarna o. s. v. Vi har anledning att starkt understryka bristfälligheten i de kunskaper vi har om hur arbetsförhållandena i hemmen i verkligheten gestaltar sig — och förändrar sig — med hänsyn till dessa olika faktorer. Endast gruppen yngre barnfamiljer med hemarbetande husmor i moderna bostäder har vi, som framgår av det föregående, ansett oss kunna i någon mån siffermässigt klarlägga med stöd av tillförlitligt och aktuellt undersökningsmaterial.

Vår fortsatta framställning av utvecklingstendenser och behov när det gäller rationaliseringen blir därför med nödvändighet schematisk. Vi dis-

kuterar hushållen framför allt med hänsyn till den arbetskraft de har till förfogande för att sköta hemarbetet. Vi ser å ena sidan gruppen familjer med hemarbetande husmödrar och å andra sidan gruppen familjer där husmodern under hela eller större delen av arbetsdagen har förvärvsarbete. Dessa olika hushållstyper har problem av olika karaktär. Vi ställer upp dem vid sidan av varandra, dock i fullt medvetande om att ett otal övergångsformer existerar och att familjerna under olika perioder av sin tillvaro förändrar sin arbetsorganisation.

Familjer där husmoderns arbetskraft helt ägnas hemmet kan icke räkna med den kontantinkomst som husmoderns förvärvsarbete representerar. Det gäller därför för hemmahusmodern att utnyttja sin arbetskraft så att hon gör den största möjliga produktiva insatsen för familjen, att försöka inrikta sig på att själv tillverka en del varor, att laga mat, att sy och laga kläder o. s. v. och härvid välja de arbetsuppgifter som är mest lönande. Hon måste därvid räkna med svårigheter att finansiera investeringar i arbetsbesparande utrustning. Familjer där husmodern förvärvsarbetar har mer kontanter och torde därför ha större möjligheter att köpa industriprodukter, utrustning och service i olika former.

Hemsysslor av olika slag

Hemssysslornas omfattning och karaktär varierar, som i det föregående framhållits, inom olika hushållstyper. Det finns också anledning att som utgångspunkt för den fortsatta framställningen jämföra hemmets olika arbetsuppgifter sins emellan.

De centrala arbetsuppgifterna i hemmet är de som hänger samman med människovården. Tydligast inser man vårduppgifternas betydelse när det gäller de små barnen, som är helt beroende av vuxna både för sin fysiska och psykiska vård. Omfånget av det manuella arbete som måste läggas ned på skötseln av ett spädbarn har tydligast kartlagts i den av HFI publicerade utredningen av Carin Boalt och Gösta Carlsson *Mor och barn från morgon till kväll*. Av denna framgick, att ett barn under ett år kan ta upp till en halv normalarbetsdag i anspråk för uppgifter som direkt hänger samman med att ge det mat och kroppsligen sköta om barnet. Ju äldre barnen blir, dess mindre blir den tid som behöver användas för deras direkt kroppsliga vård. Men deras behov av kontinuerlig tillsyn samt av kontakt med vuxna räcker långt upp i åren. Även om tiden för barntillsynen i genomsnittshusmoderns arbetsdag sådan den här ovan redovisats endast upptar 1 1/4 timme är i realiteten moderns alla sysslor genomvävda med barnkontakter. Det går alltså inte att mäta omfånget av dessa vårduppgifter, men det kan fastslås, att de fordrar ett betydande mått av tid och av fysisk och psykisk spänstighet hos de vuxna som har att tillgodose dem.

Direkta fysiska vårduppgifter inom hemmen gäller vidare sjuka i alla åldrar. Hemmen är allt fortfarande vårdplatsen för den övervägande delen av alla sjukdomsfall, från förkylningar och barnsjukdomar upp till även allvarliga och långvariga åkommor. Ett mått på omfattningen av sjukvårdsuppgifterna i hem ges därav, att man i familj med två barn kan räkna med 36 sjukdagar per år för barnen (jfr SOU 1954: 3, s. 103 f.), jämte vissa sjukdagar också för de vuxna familjemedlemmarna.

Hemmets praktiska arbetsuppgifter gäller familjemedlemmarnas konsumtion. Viktigast bland dessa är de som kunde kallas grundgöromålen, de arbeten som är oundgängligen nödvändiga för att hushållsmedlemmarna skall få vad de behöver av vila och av föda, och för att en viss standard av hygien och ordning skall råda inom hemmet.

Kring grundgöromålen grupperar sig en mängd arbetsuppgifter som inte är lika nödvändiga men som utförs för att öka trevnaden i hemmet och ge olika familjemedlemmar tillfälle till personlig aktivitet och tillfredsställelse. Någon strikt gränsdragning mellan de arbeten som fyller objektivt fastställbara minimibehov och de som har huvudsakligen trevnadskaraktär kan helt naturligt inte göras. Uppenbart är, att de subjektiva värderingarna betingas av normer inom vederbörandes uppväxtmiljö, socialgrupp, landsdel, vanor inom olika bygder o. s. v. — givetvis kan de också präglas av mer eller mindre tillfälliga moderiktningar.

I stora drag synes en uppdelning av de praktiska arbetsuppgifterna kunna göras på följande sätt.

Till *grundsysslorna* hör vardagsarbetet kring maten: inköp, iordningställande av vardagsmåltiderna och arbeten sammanhängande härmed. Vidare hör till grundsysslorna vissa elementära uppgifter med rengöring, reparation och underhåll, gällande dels bostaden och dess inredning, dels klädförrådet. Vidare hör inköp av kläder, bostadstillbehör etc. hit.

Till *trevnadsgöromål* kan räknas en hel del speciella anordningar inom hemmet, för att pryda och ge det en personlig prägel, alltså en stor del av textiltillverkningen, åtskillig matlagning, bakning och konservering samt en hel del andra hemsysslor på gränsen till hobbies, såsom snickeri, trädgårdsskötsel, vävning o. d., liksom till dessa sysslor hörande uppköp.

Om uppgifterna inom hemmet på detta sätt grupperas allt eftersom de gäller huvudsakligen människovård, nödvändiga grundgöromål och trevnadsgöromål, får man en utgångspunkt för diskussion om var rationaliseringar kan sätta in och var dylika är socialt mest angelägna.

Det står klart att vårduppgifterna inte kan i vanlig mening rationaliseras. Goda yttre förhållanden, såsom rymlighet och bekvämlighet i bostaden, gör det lättare och enklare att sköta om småbarn och sjuka, men det centrala i vårduppgiften är dock den mänskliga kontakten. Vid förbättrade vårdförhållanden ökas den tid och kraft som nedlägges, i stället för att minskas. Som ersättare för familjemedlemmar kan andra vårdare.

inträda, såsom sker då en familj anställer en hemhjälp, då barn tas om hand i daghem, sjuka på sjukhus etc. Därmed uppnås en omfördelning av vårduppgifterna mellan hemmen och utomstående men sällan en rationalisering i den meningen att, om kraven på vårdens kvalitet uppehålls, arbetskraft totalt inbesparas.

Rationalisering i egentlig mening är aktuell först när det gäller de praktiska arbetsuppgifterna. Och det är de nödvändiga grundsysslorna som man i första hand har anledning att intressera sig för om man vill åstadkomma minskade kostnader samt tids- och kraftbesparing för hushållen. Kring det som vi kallat för trevnadssysslor blommar alla slags subjektiva värderingar: det finns ingen anledning att här sträva efter generella lösningar. När det gäller trevnadssysslor — vilka ofta har stor betydelse för sammanhållningen inom familjen, för en fördjupad kontakt mellan föräldrar och barn — önskar man ofta icke någon förkortning av arbetstiden; de tjänar tvärtom att fylla ut tiden.

Det är klart att konsumenterna önskar, att också de ting som de använder för förnöjelse skall vara riktigt gjorda för sitt ändamål, och de vill inte betala dem med överpris. Ett stort intresse finns också för rådgivning och uppslag när det gäller nya arrangemang, det må vara fråga om maträtter, heminredning, kläder eller fritidsvaror. Men kvalitetsförbättring, förenkling och effektivisering är dock mest angelägen när det gäller de nödvändiga dagliga tingen och sysslorna. Detta är angeläget för alla hushållstyper — för dem som har små resurser och inte kan kosta på sig något utöver en enkel grundstandard, för dem, som trots att de har en viss ekonomisk rörelsefrihet önskar hålla en enkel materiell standard, kanske för att kunna använda sina resurser på andra områden, och även för dem som kan och vill kosta på sig att bygga ut sitt hemliv med allehanda trevnadsdetaljer.

Betydelsefulla faktorer vid dylik grundläggande rationalisering är att hushållen har en tillräckligt rymlig och välinredd bostad och funktionella arbetsredskap, att industrin tillhandahåller ett lämpligt urval av vardagliga förbrukningsvaror och att distributionen av dessa är smidigt ordnad. En radikal rationalisering uppnås när vissa funktioner kan helt flyttas ut ur hemmet, såsom när en måltid förlägges till skolbispisningar och lunchrestauranger eller när tvätten »lämnas bort». För kommittén är studiet av rationaliseringsbehoven och dess förutsättningar i detta senare avseende en av huvuduppgifterna.

Förutsättningarna för att en familj skall finna en tillfredsställande form för rationalisering av sin konsumtion är dock inte endast, att de yttre resurserna finns tillgängliga, utan även att de som har ansvaret för konsumtionens organisation, främst husmödrarna, men även männen och barnen, har de kunskaper som ger förutsättningar för ett sunt kostval, för hygien, ordning, smidig arbetsorganisation och vettigt varuval.

Sysslorna i hemmet grupperar sig alltså kring vissa praktiska arbetsuppgifter, främst allt som sammanhänger med mathållning — inköp, matlagning och måltider — vidare tvätt, klädvård och vård av bostaden. I det följande skall möjligheterna att underlätta och rationalisera dessa arbetsuppgifter, eventuellt genom att flytta ut dem från hemmet till gemensamhetsanordningar av olika slag, närmare analyseras.

De samhälleliga åtgärderna för beredande av ökad hemhjälp, främst vid det vanliga hushållsarbetet, men även vid hemmets vårduppgifter, skall vidare här nedan belysas. Härvid är att beakta, att de frågor som sammanhänger med vårduppgifterna inom hemmen, främst barnens vård och fostran, är av särskild karaktär och i viss mån faller utanför vårt utredningsuppdrag; de skall i det följande blott översiktligt behandlas.

Mathållningen

I alla hushåll är det arbete som sammanhänger med maten det mest omfattande, och det innefattar tillika sysslor som icke kan uppskjutas, utan ständigt, dag efter dag, måste skötas. I de traditionellt organiserade hushållen ägnas en tredjedel eller mera av husmoderns arbetstid åt uppgifter som har att göra med maten: inköp, skötsel av förråd, beredning och servering av måltiderna, disk, städning av köket o. s. v. I hushållets ekonomi spelar maten en motsvarande roll: drygt en tredjedel av genomsnittsfamiljens årsinkomst sedan skatten betalats uppskattas gå åt till maten (1952). Maten och arbetet kring mathållningen är också en viktig psykologisk faktor i hemlivet. Familjekretsen samlas kring dagens huvudmåltid; dess beskaffenhet och ordning spelar en väsentlig roll för trevna- den och sammanhållningen inom familjen.

Kostvanorna och ordningen för måltiderna

Kostvanorna här i landet håller sedan några årtionden på att avsevärt förändras; enhetliga kostvanor torde för närvarande knappast finnas.

Tidigare kost- och måltidsundersökningar visade ett ganska fast schema, byggt på traditionella vardagsrätter lagade i hemmet. På landet kunde man i stor utsträckning utgå från egna produkter. I tätortshushållen behöll man mycket av den lantliga kosten men måste köpa råvaror eller halvfabrikat. Enligt kostundersökningar under 1930-talet låg kosten i vissa trakter tydligt under önskvärd näringshygienisk standard i fråga om tillgången på såväl kalorier som mineralsalter och vitaminer. I vissa bygder dominerade alltså en ensidig kost med gryn- och mjölmät som huvudingredienser, en kost där kött eller fisk endast sparsamt förekom och grönsaker och frukt nästan helt saknades. Enligt vad den på 1930-talet arbetande befolkningskommissionen förmenade var bristerna i näringsstandar-

den på flera håll så allvarliga, att de påkallade omedelbara åtgärder, särskilt med sikte på barnen. Dessa förhållanden utgjorde också bakgrunden till de statliga och kommunala åtgärderna för införande av allmän skolbarnsbespisning.

Den allmänna höjningen av levnadsstandarden har de senaste årtiondena tagit sig uttryck i betydande förändringar i kostens sammansättning: ökningen av konsumtionen av animala livsmedel, såsom smör, ägg, fisk och kött, liksom också av andra former av matfett än smör samt av grönsaker och frukt har varit påtaglig och i allmänhet har konsumtionen av färskvaror kraftigt stigit. Det är tydligt att de tidigare matvanorna håller på att luckras upp och att den enformiga, ofta torftiga kost, som för några årtionden sedan ännu flerstädes var vanlig, håller på att försvinna. I stället för undernäring är numera motsatsen ofta rätt vanlig — inknapningen av kosten under några av krigsåren hade bland annat till följd en minskad frekvens av vissa sjukdomar, för vilka ett orsakssammanhang med alltför rik kost synes föreligga.

Med ökade ekonomiska resurser har hushållen kunnat öka sina utgifter för livsmedel. Under en tioårsperiod har de belopp — räknat i löpande priser — som ägnas hela konsumtionen ungefär fördubblats och det samma gäller också posten för livsmedel. Då kaloribehovet icke ökat utan snarare torde ha minskat i och med att arbetet blivit lättare, måste, även om hänsyn tas till att en viss överförbrukning äger rum, huvuddelen av livsmedelspostens ökning betyda att hushållen ändrat sin förbrukning, övergått från billigare till dyrare varor och i större utsträckning köper industriellt bearbetade produkter. Man betalar icke bara för dyrare råvaror utan också för en längre driven bearbetning.

Även om statistiken på flera sätt ger belägg för den pågående omläggningen av kostvanorna, vet vi egentligen inte mycket med säkerhet hur kosten ser ut i olika typer av hushåll. Reklam och näringspropaganda, mer eller mindre objektiv, som följt den med förbättrad ekonomi vidgade valfriheten, och icke minst det starka intresset i tidningar och litteratur för matlagning och nya rätter — den livligare utlandsturismen ger också ständigt nya uppslag till förnyelse och experiment — visar en betydande oklarhet såväl om vad som är näringsmässigt tillfredsställande kost som om vad som är god mat och praktisk matordning.

En undersökning av kostvanorna, utförd inom representativa grupper av familjer i några svenska städer (1955), är i detta hänseende belysande.¹ Undersökningen avsåg dels att studera den faktiska konsumtionen av vissa livsmedel och dels att ge en bild av allmänhetens inställning till dessa.

Ehuru en direkt jämförelse med resultaten av tidigare kostundersökningar ej kunnat göras, framgick dock tydligt att, som nyss konstaterats,

¹ G. Biörck m. fl.: *Något om kostvanor och deras bakgrund i en svensk befolkning*, Socialmedicinsk tidskrift 1955 nr 9.

den nuvarande koststandarden innebär i jämförelse med tidigare en hög förbrukning av bland annat kött, smör, socker samt frukt. En skillnad mellan socialgrupperna framkom i det att socialgrupp III, arbetarbefolkningen, låg högst i fråga om förbrukning av smör, kött, fläsk, socker, potatis och bröd, medan socialgrupp I åt mer fisk, mera inälvsmat, mera grönsaker och mera frukt.

Orsakerna till olikheterna i förbrukningen anser undersökarna i huvudsak icke bero på olikheter i ekonomiska resurser, utan på olika meningar om vad som är gott och nyttigt. Kunskapen om vad som är näringsmässigt tillfredsställande kost skulle, enligt undersökarnas uppfattning, först göra sig gällande inom socialgrupp I. Den nyorientering av kostvanorna som skönjes inom denna grupp karakteriseras av uttalanden om de förändringar familjens matvanor genomgått under de senaste åren, såsom »till magrare och hälsosammare kost», »mera grönsaker», »från lagade efterrätter till färsk frukt» etc.

En slutsats av denna undersökning är att det föreligger ett behov av ökad hälsopropaganda för att uppnå en bättre avvägning av kostvanorna.

Samtidigt som kostvanorna förändrats torde också den hävdvunna måltidsordningen ha förändrats. Tiden för dagens kraftigare måltid med lagad mat eller för lättare mål, såsom smörgås och kaffe, varierar från ort till ort, från familj till familj och ofta inom samma familj. På många håll inledes dagen, liksom i England och Amerika, av ett mål med lagad mat; på andra håll inskränker man sig till den på kontinenten vanliga första frukosten, ett smörgåsmål. Måltiden mitt på dagen är med skolbarnens vanor och arbetstider oftast en frukost med lagad mat. Också de äldre serveras ofta på arbetsplatsen en lagad lunch, men för många består lunchen fortfarande av medhavd mat eller smörgåsar.

Ätminstone i städerna torde eftermiddagsmålet ofta vara dagens huvudmåltid, kring vilken hela familjen samlas. Förhållandena är emellertid härvidlag växlande. På landet och i allmänhet där avståndet till arbetsplatsen icke är större än att familjens medlemmar hinner hem till måltiden mitt på dagen, blir detta ofta huvudmålet för hela familjen — för husmodern kan det vara praktiskt att ta de mest arbetskrävande sysslorna med maten mitt på dagen i stället för på eftermiddagen och kvällen, då barnen ändå ger en del extra arbete. Kvällsmåltiden blir i så fall ett lättare mål. I samma riktning tenderar utvecklingen i många industrisamhällen, där barnen i skolan och kanske båda föräldrarna på sina arbetsplatser ändå får ett ordentligt mål mitt på dagen. Enligt den ovan anförda kostundersökningen från 1955 synes det bli allt vanligare, att familjerna bara äter *ett* mål lagad mat om dagen.

I den rörliga utveckling, vari detta område tydligen befinner sig, synes det önskvärt att få till stånd ett mera metodiskt studium av kost- och måltidsvanor och en vederhäftig näringsforskning, till stöd såväl för hem-

arbetet kring maten som för de kollektiva måltiderna utanför hemmen, skolbarnsbespisningen, arbetsplatsernas lunchrestauranger, marketenterier o. d. (se därom nedan s. 64 ff). Statens institut för folkhälsan torde här ha en viktig uppgift.

Matlagningen, konserveringen och livsmedelsindustrin

Såsom redan framhållits har förändringen i kostvanorna och övergången till mångsidigare kost möjliggjorts genom att hushållen i viss omfattning minskat sitt eget arbete med konservering och matlagning samt övergått till industriellt bearbetade produkter. Hushållsarbetet har rationaliserats genom överflyttning av vissa funktioner från hemmet till industriella arbetsplatser. Denna övergång kan mätas genom livsmedelsindustrins betydande utveckling. Bagerierna har övertagit en stor del av brödtillverkningen; likaså uppvisar kvarnindustri, slakterier och charkuteriindustri, margarinindustri och mejerier en kraftig produktionsökning i förhållande till folkmängden. Mest påfallande är emellertid konservindustrins ökning, särskilt under det senaste decenniet, med stöd av nya tekniska metoder. Då denna utveckling med oförminskad kraft fortsätter och alltjämt ställer i utsikt betydande rationaliseringar av hemarbetet, må därför en kort överblick av dess metoder och produkter lämnas.

Industriella konserver

Den hittills vanligaste konserveringsmetoden har varit burkkokning eller *hermetisk inkokning*. Vid denna konserveringsmetod erhålles god hållbarhet samtidigt som smaken och näringsvärdet i allmänhet väl bibehålles. Den största delen av de hermetiska konserverna består av grönsaker.

Livsmedel kan också konserveras genom *torkning*, d. v. s. genom ett effektivt borttagande av vattnet, livsbetingelsen för de mikroorganismer som gör att livsmedlen fördärvas eller ruttnar. Med denna metod minskas livsmedlens vikt och volym väsentligt och metoden har därför ur lagrings- och transportsynpunkt stora fördelar.

Djupfrysning av livsmedel har under de senare decennierna, i Sverige särskilt efter kriget, nått stor utbredning såsom en effektiv konserveringsmetod. Denna metod bevarar de konserverade produkternas egenskaper, såväl näringsvärde som halt av vitaminer; åtskilliga fryskonserver har t. o. m. högre vitaminhalt än motsvarande färskvaror som passerat den vanliga långa distributionsvägen från producent till konsument.

I industriländer med hög levnadsstandard har konservindustrin snabbt vuxit fram; såsom föregångsland kan Förenta staterna anses. Exempelvis under 1940-talet har konsumtionen av konserver där ökat med 85 %, medan den totala livsmedelsåtgången endast stigit med 15 %. Ökningen av konsumtionen per capita av konserverade grönsaker uppskattas under den sista generationen till tre gånger, av konserverad frukt till fyra gånger. Mer än hälften av fruktskörden i Förenta staterna går nu till industriell produktion av fruktjuice. Den industriella konserveringen gäller icke blott vegetabilier utan även kött, mjölk, ägg och bröd. Hermetiseringen av kött och höns har tredubblats under det sista decenniet.

Men också potatis, mjölk och ägg går i stor utsträckning till konserverindustrin. De ångpreparerade havregrynen innebar ett viktigt framsteg, då man därigenom kunde förkorta tiden för grötlagningen. Denna utveckling har gått vidare och lett till de s. k. *instant cereals*, specialbehandlade och kokta gry. De s. k. *breakfast cereals* av vete, majs, ris och andra sädeslag framställda frukosträtter, flingor och liknande, är ett vanligt inslag i de amerikanska hemmens mathållning. Även bakning av bröd och kakor erövrats mer och mer av industrin. De s. k. *cake mixes* har fått en stor omfattning i USA. Av intresse är också det halvgräddade brödet, som färdiggräddas i hemmen på kort tid.

Den svenska konserverindustrin har framför allt de senaste decennierna snabbt utvecklats. Den samlade produktionen fisk-, kött-, grönsaks- och fruktkonserver samt sylt och marmelad, som 1930 utgjorde 15 000 ton, kan för år 1955 uppskattas till cirka 75 000 ton. Under de tjugo åren 1930—1950 uppskattas konsumtionen av fiskkonserver ha nästan fördubblats; av köttkonserver är den tre gånger så stor, av grönsakskonserver, sylt och marmelad mer än sju gånger så stor. Bland nya typer av konserver må nämnas burksoppor — varav konsumtionen 1955 uppskattas till 50 miljoner portioner — barnmat på burk, kakmixer och snabbak.

Givetvis påverkades konserverindustrins inriktning av den ojämna tillgången på råvaror under kriget: tillverkningen av kött- och fläskkonserver ökade kraftigt under de första krigsåren men krympte sedan; konsumtionen av industriellt tillverkad sylt och marmelad ökades under sockerransoneringens tid, stagnerade då ransoneringen slopades, men har sedan åter ökat. Framför allt är det frukt- och grönsakskonserverna som slagit igenom efter kriget. Under de första sju efterkrigsåren tredubblades produktionen av sådana konserver. Men även konserveringsindustrins övriga produkter har kraftigt ökat.

För hushållsarbetet med maten är *djupfrysningen* såsom konserveringsmetod av särskilt intresse; i korthet må här några huvuduppgifter om densamma lämnas.

Konsumtionen av djupfrysna livsmedel har efter kriget hastigt ökat: medan det år 1947 avsattes 200 ton djupfrysna livsmedel, kan siffran för år 1955 uppskattas till 11—12 000 ton. De industriellt djupfrysna produkterna uppskattas fördela sig med runt 47 % på fisk, 37 % på grönsaker, 8 % på bär och 7 % på andra produkter. Kött och fläsk lagras i stor omfattning i djupfrys skick. Djupfrysningen kan även användas för konservering av hel- eller halvfärdiga maträtter, för lagring av bröd eller ogräddad deg o. s. v.

Djupfrysningen såsom industriell konserveringsmetod medför särskilda problem för distributionen: de djupfrysna livsmedlen måste hållas vid en konstant låg temperatur, icke över minus 20°, ända fram till konsumenten. Varan vandrar längs den s. k. kylkedjan, från infrysning ned till minus 40° i fryshuset och lagring vid minus 30°, till grossisterna och därifrån ut till detaljhandels frysdiskar. Alla transporter måste ske genom bil eller järnvägsvagn, som kan hålla den låga lagringstemperaturen.

Endast i undantagsfall ägnar sig konserverindustrierna själva åt djupfrysning av livsmedel. Där de kommersiella fryshusen är belägna i nära anslutning till konserverindustrin och fiskberedningsfabriker sker infrysningen i fryshusens infrysningsanläggningar. Konserverindustrin anskaffar råvarorna, förbehandlar och paketerar dessa samt transporterar dem snabbt till de kommersiella fryshusen. Vårt land har flera stora kommersiella fryshus, som i betydande omfattning tagits i anspråk vid de senaste årens kraftiga expansion av djupfrys. Ledande har blivit Helsingborgs fryshus, inte minst tack vare dess läge i närheten av de stora skånska konserverindustrierna. Mellan 80 och 90 % av de djupfrysna,

konsumentförpackade livsmedel i Sverige centrallagras i dag i detta fryshus, såväl livsmedelsindustrins produkter som produkter från både enskilda och kooperativa tillverkare. I samarbete med SJ har detta fryshus även konstruerat det s. k. Thermotåget, ett rullande fryshus som uppställt på stickspår kan djupfrysa fisk direkt i fiskhamnarna på syd- och västkusten eller bär i de norrländska skogarna. Genom samarbetet med SJ har Helsingborgs fryshus även gjort andra stora insatser för att lösa distributionsproblemen för djupfrost i vårt land. Man har sålunda skapat en särskild transportflotta — Thermotransport — som i ett 40-tal stora frysjärnvägsvagnar och frys-bilar transporterar djupfrost ut till partihandeln. Vid sidan av denna organisation finns även vissa andra frystransportmedel. Från partihandelslagren går transporten av djupfrost ut till de runt 10 000 butikernas frysdiskar i små frys-bilar, s. k. containers.

Kylkedjans sista länk är den enskilda konsumenten, där den djupfrysta varan kan förvaras något dygn i kylskåp, eller vintertid utomhus, om det är köldgrader. Av landets samtliga bostadslägenheter hade emellertid enligt 1945 års bostadsräkning blott 11 procent kyl- eller isskåp, med stark variation mellan olika orter: i Stockholm var procentsatsen runt 30, i Malmö 19, i Göteborg 15 men på den egentliga landsbygden endast 3 %. Sedan 1945 års bostadsräkning har emellertid fram till 1956 tillkommit över en halv miljon moderna lägenheter, motsvarande runt $\frac{1}{5}$ av hela bostadsbeståndet. Det stora flertalet av de nya lägenheterna torde ha utrustats med kylskåp (jfr bil. 2 till detta betänkande). I de moderna kylskåpen finns ofta ett särskilt frysfack med låg temperatur, där djupfrysta varor kan förvaras något längre tid.

Jämte frysexboxar finnes numera även frysskåp, som i Amerika synes bli lika populära som hemfrysexboxarna.

Konserveringen i hemmet

Av gammalt har inom de svenska hushållen samlats stora förråd av livsmedel som genom saltning, torkning och olika former av inkokning gjorts hållbara. Framför allt har det gällt att spara sommarens produkter av frukt, bär och grönsaker till vintern och att sträcka ut användningen av köttvarorna från slakttillfällena över längre perioder.

Konserveringsmetoderna genomgick en betydande förnyelse när den hermetiska konserveringen efter första världskriget slog igenom som hemkonserveringsmetod, samtidigt som den i ökad omfattning togs i bruk av industrin. Särskilt för lanthushållen hade metoden stor betydelse; i stället för nedsaltning av köttet vid slakten kunde detta kokas in hermetiskt i olika former.

Efter andra världskriget har den nya formen av konservering genom *djupfrysning* fått starkt ökad betydelse ej blott inom industrin utan även i hemmen.

Några år efter kriget började djupfrysningen prövas som hemkonserveringsmetod inom de svenska lanthushållen. Den slog så väl ut att man numera kan tala om en »frysmekanisering» av lanthushållen, främst i södra Sverige. F. n. (början av år 1956) uppskattas antalet hemfrysexboxar till runt 40 000, en siffra som snabbt ökar med hänsyn till den pågående hastiga utvecklingen av djupfrysningen.

Hemfrysboxen erbjuder stora fördelar. Lanthusmodern kan med ett enkelt förfarande frysa in kött, fjäderfä, bär och grönsaker, men också storbak och färdiglagade middagar. Frysboxen ger henne alltså inte bara ett reservförråd av livsmedel, den ger henne också möjlighet att rationalisera hela matlagingsarbetet. Hon kan koncentrera matlagningen till någon dag i veckan och kan då också utnyttja storköpens fördelar.

Även i stadshushåll som inte har tillgång till egna råvaror har man börjat använda hemfrysboxar. I vissa hushållstyper kan den koncentrerade matlagning som den möjliggör innebära en rationalisering, som här underlättas av tillgången till butikernas djupfrysta produkter. En sådan arbetsmetod kan vara fördelaktig i hushåll som har knapp tillgång på arbetskraft men måste vara beredda på tillfälligt starkt ökade anspråk på mat-hållningen. Den stormatlagning som metoden förutsätter kan emellertid också vara tidsödande. Den ställer vidare särskilda krav på hushållets ekonomi: en frysbox av vanlig typ kostar runt 2 000 kronor, medan strömkostnaden per år vid ett strömpris av 9 öre torde stanna vid 65 kronor. Förutsättningarna för »fryshushållning» med stöd av hemfrysbox varierar alltså mellan olika hushållstyper: hushåll med egna produkter eller stads-hushåll, hushåll med tillgång till egen arbetskraft eller hushåll med förvarvsarbetande husmoder, hushåll under olika ekonomiska förutsättningar och med olika tekniska möjligheter i bostäderna.

Då individuella frysboxar som nyss nämnts är tämligen dyrbara för hushållen, har man i viss omfattning sökt tillgodose behovet av djupfrysta förvaringsutrymmen genom kollektiva anläggningar. Sådana har särskilt tillkommit på landsbygden, vars hushåll har egna produkter att konservera och där butikerna är glesare belägna och vanligen mindre väl-försedda. På den amerikanska landsbygden har frysacklager byggts ut i rätt stor omfattning; här i Europa är det särskilt det danska jordbrukets andelsföreningar som inrättat sådana kollektiva lager. I Sverige startades de första frysacklagren år 1947 genom några anläggningar i Skåne och Västergötland. De kollektiva lagren har givits olika former; i de s. k. frysboxcentralerna har varje hushåll egen nyckel och direkt tillgång till sin box. För ett frysack på 100 liter är 60 kronor en vanlig årsavgift. Också i några städer finns kollektiva frysanläggningar, vanligen anknutna till bryggerier eller fryshus, i vilka särskilda utrymmen avdelats med skåp för förvaring av de olika abonnenternas djupfrysta livsmedel. Fryshuset tar i senare fallet även hand om själva infrysningen av varorna, varefter de läggs in i de individuella frysacken.

I några fall har de stora bostadsföretagen intresserat sig för kollektiva frysanläggningar för sina hyresgäster, som i sina bostäder vanligen icke har utrymme för frysboxar eller frysskåp. Exempelvis i Linköping byggs år 1956 ett fryslager i en källarlokal med frysack avsedda för husets hyres-

gäster. Årshyran per fack om 220 liter beräknas till 100 kronor. I ett kvarter i Hälsingborg har Hälsingborgs stora fryshus inrett ett större källarutrymme med frysack. Anläggningen är kombinerad med en specialbutik för djupfrysta livsmedel, där abonnenterna även kan lämna in de varor de vill ha djupfrysta och förvarade i den anslutande frysanläggningen. Årshyran för ett 110-litersfack beräknas till 80 kronor, för ett 200-litersfack till 145 kronor.

I början av år 1956 uppskattas antalet fack i kollektiva frysanläggningar till cirka 35 000. Utvecklingen av de kollektiva fryslagren har på senare år i viss mån dämpats genom den snabba tillväxten av antalet hemfrysboxar och givetvis även av detaljhandelns väsentligt förbättrade service av djupfrysta livsmedel.

Transportproblemet är av naturliga skäl dominerande då det gäller läget av hushållens djupfrysta förrådsutrymmen. Det har med rätta anmärkts, att förhållandena är i viss mån likartade med dem som föreligger vid hushållstvätten; endast under särskilda förutsättningar, vid tätbebyggelse och korta avstånd mellan bostaden och arbetsplatsen, har de stora centrala maskintvättstugorna för självtvätt haft större framgång: av naturliga skäl spelar avståndet till tvättstugan en väsentlig roll för husmodern. Vid tvätten gäller det dock ett hushållsarbete med relativt långa intervaller; i fråga om förvaringen av maten måste avståndet vara av än större betydelse. Vid glesbebyggelse blir avståndet till de kollektiva anläggningarna naturligen lätt relativt långt, och för lantushållet kan det därför vara bekvämt att tillgodose behovet av en arbetsbesparande och bekväm konserveringsmetod genom hemfrysboxen, om man har råd och plats till en sådan.

Färdiglagad mat

Till gruppen industriellt förberedda livsmedel hör också den s. k. färdiglagad mat (ej burkkonserver) som tillhandahålles i handeln. För tillverkningen svarar i huvudsak slakteriföreningarna och charkuteriföreningarna, i storstäderna även de större livsmedelskedjorna och enstaka livsmedelsbutiker. Den största avsättningen har de rätter som ingår i s. k. husmanskost, såsom ärter och fläsk (50—60 % av försäljningen), blodpudding, bruna bönor, kroppkakor, kåldolmar, sillbullar m. m., i de större städerna även kokt potatis. Enligt socialstyrelsens konsumtionsundersökningar (1949/50) gav emellertid ett arbetar- eller tjänstemannahushåll med två barn genomsnittligt blott några tiotal kronor om året på sådana livsmedel bland livsmedelsutgifter på nära 3 000 kronor. Konsumenterna torde till största delen vara att finna bland hushåll som på grund av förvärvsarbete icke har någon arbetskraft för matlagning, framför allt s. k. enpersonshushåll. I skördetider, då lantushållens arbetskrafter är hårt ansträngda, ökar också slakterföreningarnas försäljning av färdiglagad mat.

Att hålla sådana livsmedel friska och aptitliga är ett problem, och deras distribution erbjuder särskilda svårigheter. Livsmedelsaffärerna i storstäderna går alltmera över från större centralkök till mindre butikskök för att kunna tillhandahålla färskare och fräschare rätter. Försäljningen av s. k. färdiglagad mat har på senare år stagnerat, sannolikt till stor del på grund av den ökade avsättningen av hermetiserade och djupfrysta konserver. Troligen kommer de moderna konserveringsmetoderna att ytterligare minska försäljningen av sådana livsmedel.

Sammanfattande värdering av konserveringens och konservindustrins betydelse för hushållsarbetet

Såsom av föregående översikt framgår har konservindustrin med stöd av nya tekniska metoder i synnerhet efter kriget kraftigt utvecklats; dess produktion har snabbt ökat och de industriellt konserverade livsmedlen har tydligen fått en ökad betydelse för de svenska hushållen. Alltjämt intar emellertid konsumtionen av konserverade livsmedel en relativt blygsam plats i de svenska hushållens konsumtion. Enligt en av detaljhandelns utredningsinstitut år 1952 gjord undersökning utgjorde inom den privata specerihandeln försäljningsvärdet av konserverade livsmedel (fisk, grönsaker, frukt, kött) blott 6,4 % av värdet av hela livsmedelsförsörjningen, medan man t. ex. sålde smör till 6,8 %, färsk frukt till 8,4 % och kaffe till 13,7 % av samtliga livsmedel. Visserligen har dessa procentsatser genom tillkomsten av nya konserver, särskilt soppor, sylter, safter och djupfryst, med all sannolikhet sedan dess ökat. Bilden av konsumtionen är emellertid osäker, och man vet icke heller mycket om vilka hushåll som företrädesvis använder den industriellt förberedda maten.

Enligt företagna opinionsundersökningar är hushållens kännedom om konserverna ofta bristfällig och omdömena växlande. Otvivelaktigt har de hermetiserade gröna ärterna och bönorna samt djupfryst spenat och fisk slagit igenom; oklarare är konsumenternas inställning till fabriksgjord sylt och saft, vilka många anser för dyra för vardagsbruk. Köttkonserverna, som likaså är för dyra som vardagskost i ett familjehushåll, torde företrädesvis användas vid tillfällen då matlagningen måste göras så enkel som möjligt, bland annat som utfärds-, camping- och sportstugemat.

HFI gjorde 1950 en jämförande undersökning av tid och kostnader dels vid traditionell matlagning, dels vid matlagning med stöd av jämförbara industriprodukter. Resultatet var, att man i ett fempersonershushåll genom på detta sätt rationaliserad matordning för fyra måltider kunde spara 42 % av arbetstiden, men kostnaderna ökade då med kronor 4: 85 per dag. I ett fempersonershushåll kunde man alltså tjäna nästan 5 kronor per dag genom att förlänga matlagningstiden med en timme och 20 minuter.

Efter 1950 har emellertid åtskilliga nya industrikonserver, framför allt

i djupfryst form, framkommit. Inom HFI har sommaren 1954 utförts jämförande kostnadsberäkningar och tidsstudier vid matlagning av vissa vanliga djupfrysta livsmedel såsom spenat och ärter samt olika slags fisk. I kostnadshänseende framgick av dessa undersökningar bland annat,

att priset på djupfryst spenat (375 gram för kronor 1:30) motsvarade ett pris av kronor 2:44 per kg färsk spenat,

att priset på djupfrysta ärter (280 gram för kronor 1:35) svarade mot ett pris av kronor 1:77 per kg färska ospritade ärter,

att priset på djupfryst torsk (459 gram för kronor 2:35) motsvarade ett pris av kronor 1:69—1:99 per kg hel torsk,

att priset på djupfrysta köttbullar (375 gram för kronor 2:65) motsvarade ett pris av kronor 12:62 per kg (emot kronor 6:05 per kg hemlagade köttbullar; härvid användes $\frac{1}{2}$ kg köttfärs å kronor 5:90 kg).

HFI:s undersökningar fortgå; kompletteringar och justeringar av priskalkylerna kan framkomma.

Priset på färska varor varierar givetvis med säsong, men under större delen av året torde här angivna priser å spenat, ärter och torsk, djupfryst vara, ställa sig förmånliga.

Av försöken framgick vidare, att användande av djupfrysta livsmedel medförde avsevärda förkortningar av arbetstiden, nämligen till hälften eller tredjedelen av den tid som åtgick då vanlig råvara användes (för köttbullar 4 minuter emot 20 minuter för hemlagade). Denna tidsvinst innebar därjämte att det ofta besvärliga rensningsarbetet flyttades utanför hushållet, något som väsentligt torde bidra till den djupfrysta fiskens popularitet.¹

Av de här återgivna undersökningarna av matlagning med industrimat såväl i familjehushåll som i storhushåll framgår, att om man på denna väg vill nå en rationalisering av hushållsarbetet innebärande tidsbesparing, eventuellt även minskade kostnader, så måste, naturligt nog, matseidel och arbetsmetoder lämpas efter de särskilda förutsättningar som konservindustrins och djupfrysningens produkter skapar.

Huruvida de nya möjligheterna utnyttjas i denna riktning är osäkert. Sannolikt har åtskilliga av de nya produkterna främst inneburit en höjning av matstandarden i småhushåll, i en- eller tvåpersonshushåll, där soppor och köttkonserver kanske efterträtt en mera enformig smörgåsdiet. Genom konservindustrin torde även ha introducerats vissa nya, tidigare ej använda livsmedel, t. ex. broccoli och uer; nya eller bättre konserver möjliggör mera varierade matvanor. Men familjehushåll som tidigare varit vana vid traditionell hemmatlagning torde knappast i någon större utsträckning gå över till konserver utan använder dem snarast som komplettering vid särskilda tillfällen. Icke ens i hushåll där husmodern har förvärvsarbete torde en genomarbetad förenklad mathållning, grundad på

¹ Ovanstående uppgifter är hämtade ur en av HFI den 22 mars 1955 avgiven rapport över industriellt djupfrysta produkter i hushållet; jfr även den belysande sammanfattning av de djupfrysta produkternas betydelse för matlagningen som utgivits av tidskriften *Vi husmödrar*, jan. 1956.

användning av konserver, ännu vara vanlig. Den ovan återgivna kostundersökningen i två städer visade ett något större intresse för användningen av djupfryssta produkter i socialgrupp I än i socialgrupp III, men däremot ingen skillnad mellan hushåll med hemarbetande, respektive förvärvsarbete hos husmor.

I viss mån torde konserverrätterna icke anses i smak likvärdiga med hemlagad mat, med undantag visserligen för en del hermetiskt konserverade grönsaker och frukt samt vissa djupfryssta produkter. De senare åter medför svårigheter med lagringen för hushåll som vill planera sina inköp på längre sikt. Endast ett fåtal har råd till egen frysbox eller disponerar kylskåp med tillräckligt frysutrymme.

Vi vill understryka vikten av en fortlöpande forskning av näringsförhållanden och kostvanor, till stöd och ledning för industrins försöksverksamhet och utveckling av nya och bättre produkter. De fördelar genom lättnader och besparingar i hushållsarbetet, som användningen av konserverade livsmedel under olika förutsättningar kan medföra, gör det även angeläget att frågan om kostens sammansättning och arbetsmetoderna vid användande av industriella livsmedel görs till föremål för fortlöpande undersökningar, vilkas resultat bör kunna komma hushållsundervisningen och den allmänna konsumentupplysningen till godo.

Hushållens livsmedelsinköp

En betydelsefull faktor vid rationaliseringen av hushållsarbetet gäller inköpen av livsmedel. Ett omfattande material har för kommitténs räkning insamlats och bearbetats rörande inköpsvanor och handelns organisation. Hithörande spörsmål har även av handelns egna organisationer, olika utredningsinstitut samt i offentliga utredningar ägnats ingående studier. Övervägande har dessa gällt distributionsapparaten, dess struktur och utveckling, men även kundens ställning och reaktioner vid olika former för detaljhandel har studerats. I fråga om distributionens organisation må särskilt hänvisas till de redogörelser som lämnas i varudistributionsutredningens betänkande *Pris och prestation i handeln* (SOU 1955: 16).

Inköpsvanorna

I flertalet familjer är det husmodern som står för inköpen av livsmedel, enligt en undersökning till 95 % när det gäller hemarbetande husmödrar, något mindre där husmodern är förvärvsarbete hos husmor.

Att gå och handla tar tid. Enligt de undersökningar av stadshushåll som sammanfattats i Lennart Holms arbete *Familj och bostad* uppskattas tiden för inköp till tre kvarts timme per dag. Inom lanthushållen är inköpstiden kortare. För den grupp av förvärvsarbete hos kvinnor, som arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning redovisar, tog inköpen näs-

tan lika lång tid som själva matlagningen, givetvis också beroende på att matlagningen i dessa husmödrars hårt intecknade arbetsdag måste så långt som möjligt begränsas. Med ökat kvinnligt förvärvsarbete ökas frekvensen av inköp mot dagens slut. Likaså är antalet köp väsentligt större i slutet av veckan. Avlöningsdagar och utbetalningsdagar för barnbidragen åter- speglar sig i inköpsfrekvensen.

Täta matinköp i små kvantiteter synes vara ett karakteristiskt drag i stadshushållens inköpsvanor. Enligt en av socialstyrelsen verkställd undersökning av inköpsvanorna bland svenska husmödrar förekom 10—12 butiksbesök under den vecka undersökningen omfattade (1948). För inköp i mindre poster talar givetvis det rikare varusortiment som särskilt i tätorterna bjuds hushållen. I stället för en enda grönsak eller en sorts ost kan det te sig lockande att köpa mindre kvantiteter av flera olika sorter.

I viss mån torde inköpens storlek bestämmas av att vissa varor numera säljs endast i bestämd förpackning och vikt. Självbetjäningsbutikerna med sina till största delen färdigpaketerade varor torde härvid påverka konsumenterna, ofta i riktning mot småköp, ibland även i motsatt riktning. De kostnadsbesparingar och fördelar i övrigt som en distribution i större kvantiteter kan medföra, har kommit till uttryck i särskilda inköpsformer, avsedda att stimulera till större och glesare köp. Vid många arbetsplatser förekommer mer eller mindre fast organiserade kooperativa lag för »samköp» av livsmedel. Från detaljhandelns sida har man försökt att med rabatter stimulera till »merköp» och »storköp», eventuellt samlade till veckans första hälft, till utjämning av belastningen å butiker och personal.

I några större samhällen har s. k. hemköpsföretag vunnit en icke obetydlig anslutning. Köparen stimuleras här till stora köp genom en omsättningsrabatt på hela köpesumman, och varorna levereras i fabriksförpackning direkt från lager till konsument, utan någon butik som mellanled.

Omsättningsrabatten utgår i allmänhet med stigande procenttal efter köpets storlek. Hemköpsföretagen levererar sina varor enligt av kunderna lämnade ifyllda, i förväg tryckta specificerade orderlistor. Deras sortiment har hittills varit begränsat, i första hand omfattande torra och paketerade varor, d. v. s. specier, konserver, tvättmedel, kaffe samt margarin och smör, däremot icke andra färskvaror, ej heller, med hänsyn till emballage- och transportsvårigheterna, djupfrysta livsmedel.

Försäljningsformer sådana som de här skildrade, underlättade av nya former för lagerhållningen i grossistledet och av nya förpackningsmetoder, synes kunna medföra förenklingar av varudistributionen. För att de skall vara lockande för konsumenterna bör de förenas med en effektiv hemsändningsservice. Rabattsystemen bör vidare avvägas med hänsyn till det enskilda hushållets konsumtion av olika varuslag och till dess

köpkraft på sådant sätt att de större inköpen verkligen kan medföra ekonomiska fördelar för kunden. I viss mån kan de ofta knappa förvaringsmöjligheterna i flerfamiljshusens smålägenheter verka begränsande på storköpen.

Butikstyperna

Den gamla speceri- och lanthandeln, där priserna ofta var satta med hänsyn till kundernas vana att söka pruta, där varusortimentet gick över hela skalan av förnödenheter men urvalet å andra sidan var ringa, är nu praktiskt taget försvunnen. Vi har i stället fått mera specialiserade affärer för mjölk och bröd, för kött, fisk, specerier, bagerivaror, färg, järnvaror o. s. v., alla med mera fördjupade sortiment. Utvecklingen har i sin tur uppluckrats och getts en ny riktning genom självbetjäningsbutikerna, som åter samlar alla slag av livsmedel och vissa tekniska artiklar i en och samma butik. Butikerna synes bli större och relativt glesare.

Denna genomgripande utveckling av distributionsapparaten sammanhänger med och är intimt förbunden med lika genomgripande ändringar av handelns bakre led, av varuvägarna, förhållandet mellan industri, grosshandel och andra mellanled till detaljhandeln samt, rent tekniskt sett, av förpackningssystemets utveckling, grundad på inte blott konservburkarnas plåt utan även på glas, papp och papper i olika former, plaster och folier av olika slag.

Målände har detta sammanfattats i en artikel av direktör Ruben Rausing om papperets framtid och dess betydelse bland annat som förpackningsmaterial (Dagens Nyheter den 11 oktober 1955). Distributionen har, säger Rausing, revolutionerats under de senaste 30—40 åren. »Jag kan så tydligt se min barnoms detaljhandel framför mig. På en disk stod två vågar, och på andra sidan disken var ett antal lådor som innehöll socker och salt, mjöl, torkad frukt o. d. På disken stod ett par glasburkar med karameller. Vid sidan om disken stod en tunna med salt sill och en med salt fläsk, och på några hyllor låg olika slag av vävnader. Alla varor kom till butiken i säckar av jute eller bomull eller i trälådor. Varorna tömdes i sina lådor eller fack, och därifrån mätte eller vägde biträdena upp de kvantiteter som kunderna efterfrågade. Ingen i butiken hade bråttom, och den utgjorde en samlingsplats för utbyte av nyheter mellan trakstens kvinnor.

Vi skall jämföra detta med dagens självbetjäningsbutik, där husmodern själv ur hyllorna plockar de varor hon vill ha och som hon på förhand känner till. Fabrikanten har delat upp varorna, vare sig det gäller socker eller mjöl, kryddor, hårt bröd, frusna ärter eller kycklingar, i sådana kvantiteter som han vet att kunden efterfrågar och har förpackat dem hos sig. Han kan göra det billigare och framför allt bättre än vad detaljhandeln kan, med snabba, sinnrika maskiner och specialemballage. Dessa småförpackningar är i sin tur förpackade i lådor av papp. Sådana kvantiteter som går till industriell förbrukning (av exempelvis mjöl, socker, sirap o. d.) har ävenledes pappersförpackningar. Träet har nästan helt försvunnit i varudistributionen. För mjöl och socker används säckar av kraftpapper, för sirap 25 kg-förpackningar i form av runda burkar av specialbehandlat kraftpapper.»

Sammanfattande redogörelser för detaljhandeln, dess omfattning och olika företagstyper har lämnats i varudistributionsutredningens betänkande.¹ Inom Företagsekonomiska forskningsinstitutet (prof. Folke Kristensson) uppskattas ökningen av antalet arbetsställen inom detaljhandeln under 20-årsperioden 1931—1951 till 20 %, antalet sysselsatta till 46 % och försäljningsvolymen i oförändrat penningvärde till 65—75 %. Ehuru genomsnittstorleken alltså icke oväsentligt ökat, dominerar alltjämt de mindre företagen: 57 % av butikerna hade högst två sysselsatta. Av omsättningen inom detaljhandeln uppskattas själva livsmedelshandeln omfatta nära hälften (1951; se vidare kap. 3 om butikerna i bebyggelseplaneringen, s. 132 f. och 157 f.).

Butikshandeln befinner sig för närvarande i fortgående utveckling mot nya typer, från den traditionella lanthandeln med sitt breda sortiment till självbetjäningsaffärerna, eller till specialbutikerna med exklusiva varusortiment i stort urval i de större städernas cityområden, eller till varuhusen med fullständig blandning av olika branscher men dock med bevarande av specialaffärernas djupa sortiment.

De moderna trafikmedlen, främst bilismen, har skapat nya förutsättningar för fördelningen av bostäder och arbetsplatser. I nya bostadsområden brukar specialbutiker och varuhus sammanföras till en centrumanläggning, dit också andra gemensamhetsanordningar, såsom biograf, teater och allmänna samlingslokaler, förläggs. Goda kommunikationer och icke minst goda parkeringsutrymmen är givetvis en väsentlig betingelse för sådana centra. I något fall har — i viss mån efter amerikanskt mönster — planerats ett storcentrum av butiker, kontorshus och industri med parkeringsplatser för ett tusental bilar men utan någon omedelbart angränsande bostadsbebyggelse, då tillräckligt utrymme även för dess parkeringsbehov knappast skulle kunna disponeras. En sådan anläggning är tänkt som butikscentrum för ett flertal stadsdelar inom ett vidsträckt område (Älvsjö söder om Stockholm). På andra håll söker man sammanföra butiker i den gamla stadskärnan till ett s. k. shopping-centrum med större och mindre specialaffärer av olika slag, snabbköp, restaurang, kafé, bio och andra anordningar till kundernas bekvämlighet och trevnad; även här måste parkeringsbehovet ägnas särskild uppmärksamhet.

I självbetjäningsaffärerna återkommer den gamla lanthandels breda varusortiment. Denna butikstyp har på senare år vunnit hastig utbredning i Sverige. I förhållande till sin folkmängd lär vårt land ha det tätaste nätet i Europa av självköpsaffärer; deras antal uppskattades till runt 2 000 i början av år 1955. Vid årsskiftet 1954/55 var nära 6 % av livsmedels-

¹ Se numera även Svenska Handelsarbetarförbundets skrift till dess 50-årsjubileum, *Folket vid varufloden*, s. 327: Kirsten Bergersen och Dick Ramström, *Detaljhandelns utveckling 1931—1951*, en studie inom Företagsekonomiska Forskningsinstitutet, Handelshögskolan i Stockholm (1956).

butikerna i vårt land organiserade enligt självbetjäningssystemet och dessa butiker svarade för 9 % av detaljhandeln med livsmedel. Särskilt har konsumentkooperationen gått in för denna nya butiksform — runt $\frac{3}{4}$ av antalet självbetjäningsaffärer torde vara kooperativa. I förhållande till det totala antalet livsmedelsbutiker var 11 % av kooperationens, mot $3\frac{1}{2}$ % av de privata livsmedelsbutikerna, organiserade såsom självbetjäningsföretag.

Såväl ur handelns som ur konsumenternas synpunkt knyter sig intresset för närvarande främst till denna nya butikstyp. Dess ekonomiska överlägsenhet torde i främsta rummet bero på mindre personalbehov, något som också ger större elasticitet vid växlande belastning. Varudistributionsutredningen har särskilt sökt utreda snabbköpens möjligheter att erbjuda kunderna lägre priser. Dess kostnadsutredning har sammanfattningsvis lett till det resultatet, att snabbköpsaffärens lägre kostnader i nuvarande löneläge motsvarar en å två procent lägre salupris än den vanliga butikens. En av KF gjord undersökning har kommit till det resultatet, att snabbköpens kostnadsmässiga överlägsenhet blir påtaglig först vid en årsomsättning av mer än 500 000 kronor och efter hand med stigande omsättning alltmera markant. Måhända kan i framtiden en bättre byggnadsteknisk utformning och bättre planering av butikerna bidra till att ge även de små snabbköpen en kostnadsmässig överlägsenhet över vanliga butiker. I Sverige har snabbköpens ekonomiska överlägsenhet hittills icke lett till lägre konsumentpriser. Icke heller i Amerika, där snabbköpssystemet inom livsmedelshandeln vunnit fullständig framgång, gäller i allmänhet lägre priser inom denna butikstyp.

Varudistributionsutredningen, som visserligen är kritiskt inställd mot den nu tillämpade likaprispolitiken, anser sig på grund av gjorda opinionsundersökningar kunna fastställa, att den allmänna meningen mer och mer föredrar självbetjäningssystemet. Dess av konsumenterna uppskattade fördelar är de minskade väntetiderna och tidsbesparingen för kunden, den värdefulla direktkontakten med varan, möjligheten att själv läsa deklARATIONER och bruksanvisningar samt väga pris och kvalitet. Många kunder sätter också värde på att få gå fritt omkring bland varorna utan att behöva stå i kö och vänta och bli nervösa. Det breda sortimentet gör det möjligt för konsumenterna att på en gång köpa största delen av sina dagliga varor i en och samma affär.

Mot den tidsbesparing, som snabbköpssystemet på olika sätt möjliggör, kan å andra sidan ställas den längre vägen till och från affären; självbetjäningssystemet gynnar de stora, centralt belägna butikerna, vilkas avstånd till bostäderna genomsnittligt blir längre.

Men detaljhandeln sker icke blott genom butiker utan också i form av kringföringshandel av olika slag, torghandel samt genom postorderaffärer, agenter och olika former av samköp.

Varuförsörjningen på den rena landsbygden bjuder särskilda problem. Utglesningen av befolkningen verkar för en minskning av kundunderlaget, den ökade motorismen återigen för influensområdets vidgning. På flera håll, vid viktigare trafikknutar, i bygdens tätort, i anslutning till mejeri eller liknande, uppges lanthandeln genomgå en förnyelse genom modernare teknisk utrustning, bredare sortiment av livsmedel, kemisk-tekniska artiklar och vardagens bruksvaror; de centrala riksorganisationerna (ex. KF, ICA, ASK) torde härvid spela en viktig roll.

Även kringföringshandeln med vissa livsmedel, kooperationens och slakteriföreningarnas varubussar är tydligen av växande betydelse. I vissa trakter har till mejeriernas mjölkbilar anslutit sig en här och där ganska betydande varuförmedling.

Med bilismen har den gamla kringföringshandeln fått ny betydelse. Handelen med fisk och kött har på landsbygden sedan länge och i allt större utsträckning skett per bil. På 1930-talet introducerade kooperationen butiksbussar, framför allt med specerivaror. Denna kringföringshandel har underkastats särskilda hygieniska bestämmelser, och även butiksstängningslagens stadganden om viss affärstid gäller denna handel. Den har blivit en erkänd distributionsform, av betydelse särskilt för glesbygderna. Enligt 1951 års företagsräkning steg omsättningen på livsmedel av handelen i denna form till ungefär 64 miljoner kronor, omfattande såväl butiksbussar som livsmedelsförsäljning från olika slags paketbilar och annan mera tillfällig kringföringshandel. Antalet butiksbussar uppskattas för närvarande till runt 330, av vilka 150 tillhör konsumtionsföreningarna, 131 andelsslakterierna och runt 50 den privata handelen.

Denna handelsform begränsas emellertid på ett irrationellt sätt av en bestämmelse i 1864 års näringsfrihetsförordning (§ 11) av innebörd att försäljning av vissa artiklar må ske endast i den eller de kommuner, där vederbörande företag har stadigvarande kontor. Detta stadgande har lett till den egendomliga följden, att de »otillåtna» varorna väl medföres men placeras i ett särskilt skåp som måste låsas när bussen kör in i en främmande kommun. Eller ock har vederbörande företag anordnat mindre försäljningsställen i andra kommuner för att kunna hålla ett så brett sortiment som bussens utrymme tillåter. Enligt ett av näringsrättsutredningen framlagt förslag till ny näringslag skall firma, som under minst två år från kontor av stadigvarande beskaffenhet drivit handelsrörelse, kunna idka kringföringshandel inom länet efter anmälan till länsstyrelsen. Sådan kringföringshandel föreslås kunna omfatta alla varuslag utan inskränkning. I likhet med varudistributionsutredningen anser vi angeläget, att den här påtalade, uppenbarligen helt föråldrade bestämmelsen upphäves.

Butikstiderna

Gällande butiksstängningslag (1948) innefattar förhållandevis stränga begränsningar av *tiderna för butikernas öppethållande*, i regeln så tilläm-

pade, att affärerna här i landet stängs kl. 18, på lördagar kl. 17. I många orter eller några branscher tillämpas lunchstängning. Lagen medger icke kommun att besluta, att butik samtliga söckendagar i veckan skall stängas före kl. 19. Huruvida beslutade tider för öppethållande även utnyttjas ankommer på butiksinnehavarna själva att bestämma.

De olägenheter som är förenade med den tidiga stängningstiden, särskilt för hushåll med förvärvsarbetande husmödrar, har länge varit föremål för uppmärksamhet och diskussioner och även i några fall lett till en utsträckning av affärstiden till kl. 20 någon dag i veckan. Med stöd av undantagsbestämmelser i lagen har i vissa kommuner kvällshandel och söndagshandel medgivits för rätt breda varusortiment, främst givetvis livsmedel, i butiker i anslutning till järnvägs- eller tunnelbanestationer — ehuru några av dessa medgivanden visserligen först på senare tid i verkligheten utnyttjats. Tillämpningen av den utsträckta affärstiden förutsätter nämligen överenskommelser mellan handelns organisationer och sådana har länge varit svåra att uppnå (se vidare t. ex. redogörelserna i utlåtande av stadskollegiet i Stockholm nr 262/1955 samt stadsfullmäktiges protokoll den 19 september 1955).

I viss mån synes handelns tidigare motstånd mot jämkningar i de enhetliga butikstiderna genom en smidigare tillämpning av de anställdas arbetstid numera hålla på att minska och praxis gå emot en större frihet på detta område, något som bostadskollektiva kommittén för sin del, med hänsyn till möjligheterna att rationalisera hushållens inköpsarbete, anser i hög grad önskvärt. Skälen härför är i den offentliga debatten ofta upprepade; de kan sammanfattas på följande sätt.

Vid den utredning, som föregick 1948 års butiksstängningslag, kunde en allmän önskan bland husmödrarna om kvällsöppna butiker, åtminstone någon dag i veckan konstateras. Det starkaste intresset förelåg av naturliga skäl bland industriarbeterskor. Intresset gällde i främsta rummet kläder och skor, därnäst matvaror. I Stockholm har en kommitté för utredning av frågor om rationalisering av hushållsarbetet, särskilt för förvärvsarbetande kvinnor, nyligen kommit till samma bedömning: intresset av kvällsöppet gäller främst varaktiga konsumtionsvaror och livsmedel, därjämte även färg- och sjukvårdsartiklar. Med de vanliga butikstiderna måste många husmödrar verkställa sina inköp i hast och under tidsnöd, något som ofta leder till en oförnuftig användning av pengarna. Man bör ha god tid på sig när det gäller inköp framför allt av varaktiga konsumtionsvaror; i annat fall blir kvalitetsbedömningen och konsumentupplysningen lätt värdelös. Familjerna bör också kunna förlägga sina inköp till sådana tider, att makarna kan följas åt vid inköp av sådana varor. Visserligen kan så vanligen ske på lördageftermiddagen, men detta leder då till en toppbelastning av handeln, med ty åtföljande trängsel och otrevnad. Vid kvällshandel, då makarna kan göra sällskap är det också lättare att klara hembärningen.

Varudistributionsutredningen hemställde i sitt betänkande (s. 283 ff.) om sådana ändringar i butiksstängningslagen, dels att tiden för öppethållande, oberoende av kommunalt beslut härom, må kunna utsträckas till

kl. 21 en kväll i veckan, dels ock att möjlighet beredes butiker att hålla öppet under kvällstid i demonstrations- eller upplysningssyfte, efter mönster av »Bokens Vecka»; öppethållande av butik för sådant ändamål borde alltså undantagas från butiksstängningslagens tillämpning. Dessa förslag förelades av Kungl. Maj:t 1956 års riksdag, men blev här föremål för delade meningar; riksdagen beslöt att på så sätt bifalla Kungl. Maj:ts förslag, att affärstiden, oberoende av kommunalt beslut, må kunna utsträckas till kl. 20 en kväll i veckan. Förslaget om butiks öppethållande i demonstrations- och upplysningssyfte bifölls oförändrat.

Även på en annan punkt rörande handelns reglering har varudistributionsutredningens betänkande föranlett kungl. proposition till årets riksdag, nämligen i fråga om friheten för *automathandeln*.

Om automathandeln stadgas i butiksstängninglagen bland annat att sådan försäljning skall bedrivas i anslutning till egen butik — i praxis inom ett avstånd av 40 meter — där samma slags varor saluförs, eller i järnvägs väntsal eller inom annan huvudsakligen för de resande avsedd del av järnvägs stationsområde. Automathandeln har på senare tid starkt utvecklats, och här och där har verkliga automatcentraler med praktiska betalningsanordningar för olika priser och varuslag anordnats. Det torde vara tydligt, att möjligheten att på detta sätt utanför butikstiden kunna köpa nödvändiga varor av allmänheten uppskattas. I tätorternas nya ytterområden, som ofta är sparsamt försörjda med butiker, har automaterna blivit livligt frekventerade; särskilt gäller detta sådana varor som kaffe, mejerivaror och konserver: »automaterna raderar ut stängningsgränsen».

Bestämmelsen om automatens anslutning till egen butik har visat sig hinderlig för automathandelns utveckling. Ett automatcentrum bör kunna förläggas centralt i det område som skall betjänas, oberoende av butiks-nätet. Ur konsumenternas synpunkt synes därför icke finnas några skäl att behålla detta villkor. Varudistributionsutredningens förslag om lagändring i sådan riktning, dock med förbehåll att automat icke må anordnas i anslutning till *annan* tillhörig butik med samma slags varor — alltså inom 40 meters avstånd från sådan butik — har av Kungl. Maj:t förelagts 1956 års riksdag och av riksdagen bifallits.

Konsumenternas behov och intressen i fråga om inköp och butiksservice

Särskilt i samband med självbetjäningssystemets genombrott och utveckling har distributions- och inköpsfrågorna underkastats närmare undersökningar och värderande bedömningar. Väsentligen har dessa studier gällt rationaliseringen av distributionen ur handelns synpunkt, alltså företagsekonomiska problem. Köparsidans behov och synpunkter har knappast på motsvarande sätt klarlagts. Genom olika opinionsundersökningar har man väl, såsom av den föregående redogörelsen framgått,

kunnat konstatera, att t. ex. snabbköpsbutikerna är populära hos flertalet köpare och för de flesta varuslag inom livsmedelshandelns område. Men även negativa omdömen har förekommit. Särskilt gäller dessa frånvaren av en personlig service. Att hemsändningen av varor minskat är givetvis också ur konsumentsynpunkt en förlust. Enligt vår mening bör även konsumentgruppernas behov, köparsidans problem, närmare analyseras, till ledning för butikssystemets utveckling i riktning mot god inköpservice.

En naturlig utgångspunkt härvid är den person som i regeln svarar för inköpen, nämligen husmodern, vars önskemål och behov naturligen är olika i olika hushållstyper. Framför allt har de hemarbetande och de förvärvsarbetande husmödrarna olika intressen och synpunkter såsom köpare. Följande tankegångar synes vid bedömningen av dessa intressen kunna tjäna till ledning.

En *hemarbetande husmoder utan småbarn* kan i regel placera in en inköpspromenad i hemsysslorna, antingen hon har en liten familj och kan ta sitt arbete lugnt, eller hon har en stor familj och lång arbetsdag. För en sådan husmor kan inköpen innebära en viss stimulans, en avkoppling från innesysslorna; hon får röra på sig i fria luften och får kontakt med folk. Oftast behöver hon väl inte räkna så exakt med sin tid och har därför gärna en tendens till små och dagliga inköp, i regeln utan krav på hemsändning av varorna. Naturligtvis är trängsel och köande i butikerna olustbetonat också för denna husmor, och hon föredrar därför snabbköpsaffärerna. Särskilt de äldre husmödrar som alltjämt tycker bättre om butiker av traditionell typ, torde vid sina inköp i allmänhet icke tidigare varit vana vid köande; somliga kan också ha mindre god syn och därför ha svårighet att orientera sig och läsa varubeteckningar och priser.

Husmödrar med småbarn är vanligen tvungna att ha barnen med sig när de går och handlar, något som naturligtvis är påfrestande och gör inköpen olustbetonade. Att transportera varorna hem är också i sådana fall besvärligare. För småbarnen kan mödrarnas tvång att gå och handla föra med sig, att de får sämre möjligheter att komma ut och leka än t. ex. daghemsbarn. I snabbköpsbutikerna har sådana husmödrar särskilda svårigheter, då livliga barn gärna vill gå omkring och röra vid de uppställda varorna.

För *klena husmödrar*, som lider av besvär i ben och rygg eller av dåligt hjärta och därför fort blir trötta av att gå och framför allt av att bära tunga bördor, blir de dagliga livsmedelsinköpen besvärliga och ansträngande.

För de *förvärvsarbetande husmödrarna* och de ensamstående ter sig inköpsfrågan på annat sätt. De måste sköta sitt yrkesarbete under en tid av dagen som i stort sett sammanfaller med den tid då butikerna är öppna. De får försöka handla tidigt på morgonen eller efter arbetstidens

slut på eftermiddagen eller eventuellt i samband med lunchrasten — butikerna är starkast frekventerade på morgontimmarna och efter kl. 5. Inköpen måste ske fort och köparna känner sig jäktade; de har icke tid att lugnt gå och titta på varorna, välja och jämföra. Det är, som tidigare påpekats, främst denna grupp av köpare som önskar en utsträckning av de vanliga butikstiderna. Icke heller har dessa köpare samma behov som de hemarbetande kvinnorna att få komma ut och nå kontakt med andra människor; de har i stället alla skäl att snarast möjligt få komma hem i lugn och ro.

De största inköpsproblemen i denna grupp har husmödrarna i större familjer med vuxna och barn, där hemmet måste skötas på fritiden. Även i dessa familjer faller ansvaret för hemarbetet traditionellt främst på husmodern och hon måste ofta svara för inköpen av samtliga varor för hushållet på de småstunder hon kan reservera från sin arbetstid, samtidigt som hon måste planera maten och sköta matlagningen, se till att bostaden blir städad, kläderna omsköta o. s. v. Även om familjens medlemmar, som väl nu allt mera blir fallet, delar upp hemsysslorna mellan sig, innebär hemarbetets koncentration till korta perioder före och efter arbetstidens slut en tung belastning. Tvånget att ständigt planera och göra inköp i oftast överfulla affärer samt bära hem varorna på vägen från arbetsplatsen — allt detta är psykiskt och fysiskt ansträngande. Man får en känsla att tiden aldrig räcker till för att välja ordentligt, att jämföra kvaliteter och priser samt bedöma nya varor, och detta ger lätt en känsla av otillfredsställdhet.

Hemtransporten av varorna är för husmödrar av alla hushållstyper ett problem. Den som cyklar kan lösa detta problem på ett bekvämt och praktiskt sätt när väderleken är lämplig, men några större kvantiteter kan man inte på detta sätt föra med sig, åtminstone inte om man också har ett barn med sig. De som inte använder cykel hjälper sig ibland fram med små transportvagnar; att få fram lätta och bekväma sådana vagnar är ett viktigt önskemål för många husmödrar. Under alla förhållanden måste beaktas, att hembärningen av inköpta varor i regel är besvärlig, ofta verkligt betungande.

Att få hjälp med hemtransporten framstår därför som en angelägen service; den torde vara en viktig förutsättning för rationellare inköpsformer i riktning mot större och glesare köp. Livsmedelsinköpen för en tvåbarnsfamilj kan uppskattas till runt 41 kg i veckan — icke någon liten veckobörda för husmodern! Visserligen kostar hemsändningen pengar men den kan bidra till att kunderna övergår till kostnadsbesparande inköpsformer. Många affärer åtar sig därför denna tjänst, ofta mot en viss hemsändningsavgift. På sina håll har hemsändningen ordnats gemensamt för ortens affärer genom någon av åkeriföretagen ordnad budcentral, vanligen

grundad på fasta avgifter från de deltagande affärerna, vilka i sin tur brukar ta en viss mindre avgift av sina kunder för varje paket.

Denna skildring av vad arbetet med inköpen betyder för olika hushållstyper har kunnat grundas på uppgifter som inhämtats vid olika undersökningar av hushållsarbetet och hemförhållandena, såsom om arbetstiden och dess uppdelning i hushållen, om mödrar och småbarn, om gamla mäniskors hushållsorganisation, om de förvärvsarbetande kvinnornas arbetsbörda o. s. v. — men någon undersökning med direkt sikte på olika hushållskategoriernas problem och önskemål när det gäller själva inköpen har knappast skett. Visserligen brukar handeln i rätt stor omfattning företa opinionsundersökningar om kundernas inställning till på orten aktuella problem. Sådana undersökningar kan visserligen i och för sig ge upplysningar av intresse, men de räcker inte för att ge systematisk och konstruktiv kunskap om hushållens behov och intressen i fråga om varudistributionen. Rationaliseringsåtgärder som ur handelns synpunkt framstår som förnuftiga och önskvärda torde visserligen vid fri konkurrens genom kostnadsänkningar för distributionen i längden kunna antas komma konsumenterna till godo, men de kan tillika medföra nackdelar, en mindre god behovstillfredsställelse för viktiga grupper av köpare, vilket icke må undanskymmas av att andra grupper kan vara belåtna med reformerna. Vissa huvudfrågor torde härvid särskilt böra granskas.

De olika varor som ett hushåll köper är dels löpande förbrukningsvaror, vars pris och kvalitet i stort sett är standardiserade och kända, exempelvis de flesta livsmedel, vissa järn- och pappersvaror, sybehör o. d., dels också varor som blott köps vid enstaka tillfällen och om vilkas kvalitet och pris köparen i allmänhet orienterar sig vid besök i affären. Till den senare gruppen hör en mindre del av livsmedlen, en del kemisk-tekniska produkter, husgeråd, kläder och skor, möbler och textilier, leksaker o. s. v. De dagliga livsmedelsinköpen har givetvis en dominerande betydelse. Man torde kunna antaga, att rutinvarorna motsvarar runt tre fjärdedelar av inköpsarbetet och engångsvarorna en fjärdedel. Rutinvarorna är mer eller mindre standardiserade; många har en enhetlig kvalitet, andra förekommer i olika kvaliteter och prislägen, men de är i allmänhet få och tydligt angivna genom förpackningarna. Återstår sålunda blott en mindre grupp livsmedel, som vanligen köpes efter personligt val, såsom vissa sorters kött, färska grönsaker, fisk, frukt, ost o. d. I många fall torde emellertid en husmor som känner till och litar på sitt inköpsställe redan nu kunna beställa det mesta även av sådana varutyper utan att i förväg ha granskat dem.

Ett stort problem ur distributionens synpunkt är alltjämt mjölken. Inköpen därav har visserligen med det nya tetrapakemballaget underlättats, men mjölken kräver ändå dagliga inköp. Tekniken för mjölkens distribution befinner sig uppenbarligen i utveckling och tillhandahåller nya for-

mer. Eventuellt kan man, såsom på sina håll skett i Amerika, komma fram till en djupfrost koncentrerad mjölk, som hushållet kan förvara i kylskåpets köldfack för djupfrysta livsmedel. En lösning av detta problem, som kunde göra de dagliga inköpen och hembärningen av mjölk överflödiga, ter sig såsom i hög grad önskvärd.

I den mån hushållens inköp avser rutinvaror eller över huvud taget varor, där kvalitet och pris är standardiserade, borde inköpsvanorna kunna förändras i riktning mot bättre planerade, mera samlade och större köp. Förpackningsstorlekarna skulle därmed kunna ökas, med besparingar för handeln som följd, och hemsändning av sådana större varupartier ter sig som en naturlig, ekonomiskt rimlig service. Om därmed, vid en ökning av butikens storlek och kundunderlag, även avståndet mellan butik och bostad ökades, så vore olägenheterna härav för kunden mindre och lättare att godtaga. Vid inköpsvanornas förändring i här angiven riktning skulle det te sig naturligt att i större utsträckning tillämpa hemköpsföretagens system med leverans direkt från lager till konsumentens bostad och med en mot besparingen av distributionskostnaderna svarande högre rabatt. Rabattköp med hemsändningsservice synes vara en rationell utvecklingsväg för distributionen.

Även vid en utveckling i denna riktning torde många inköp förutsätta personliga besök i butiken. Många husmödrar saknar, som tidigare visats, anledning att frånga sina gamla inköpsvanor. Det är därjämte ett intresse för alla köpare att vid besök i affärerna då och då se och informera sig om nya varor. Butikerna skulle alltså vid detta system komma att lägga större vikt vid exponering av nya varor och kvaliteter, eventuellt med särskild informationstjänst.

Sammanfattningsvis torde man kunna säga att ur konsumentens synpunkt en sådan utveckling av distributionssystemet ter sig önskvärd, att för köparna välbekanta rutinvaror kan köpas i större partier och med hemsändningsservice. När det gäller själva butiken och de varor som lämpligen köps vid personliga besök synes starkare tonvikt böra läggas på demonstration av och upplysning om nya varor och kvaliteter samt personlig information och rådgivning. Att betydande grupper av hushåll har ett starkt intresse av självbetjäningssystemets vidare utveckling har tidigare framhållits.

Kollektiva måltider

I det föregående har kommittén behandlat olika sidor av frågan hur arbetet med mat och inköp kan rationaliseras, särskilt genom att vissa av de arbetsmoment, som traditionellt tillhört hushållsarbetet, flyttas utanför hemmet och övertas av industrin. En radikalare lösning innebär en kol-

lektivisering av både matlagningen och serveringen, ett förläggande även av måltiderna utanför hemmet. I tidigare samhällsutopier och kollektivistiska experiment har man gärna räknat med en fullständig kollektivisering av familjelivet, både måltider och barntillsyn. Tanken har i mera praktisk form återuppstått i de moderna kollektivhusen, vars gemensamma mathållning kommittén i ett tidigare delbetänkande skildrat. Betydande insatser i denna riktning har framför allt gjorts genom skolbarnsbespisningen, och därjämte har även den kollektiva mathållning, som i stigande omfattning förekommer i större affärs- och industriföretag genom personalrestauranger och olika typer av marketenterier, en viss betydelse för underlätande av mathållningen i hemmen. En kortfattad sammanfattning må ges av det utredningsmaterial, som för vår räkning härom sammanställts.

Skolbarnsbespisningen

De fria skolmåltider, som beslöts av 1946 års riksdag, är visserligen icke obligatoriska, varken för barnen eller för kommunerna, men de har icke dess mindre nått en betydande omfattning och kan i dag betecknas som den största och viktigaste formen av kollektiv mathållning i vårt samhälle, av betydelse såväl för höjningen av barnens näringsstandard som för underlättande av arbetet med maten i hemmen. Antalet i skolmåltiderna deltagande barn, som hösten 1945 utgjorde 110 000, uppskattas för läsåret 1955/56 till 669 000, omfattande cirka 65 % av samtliga skolbarn. Kostnaderna för skolmåltiderna uppgår för året 1954/55 till 115 miljoner kronor, varav statsbidraget utgör 25 miljoner kronor. Medelkostnaden för skolmåltiden med lagad mat var i städerna 79 öre, i landsbygdsdistrikten 97 öre; naturligen sjunker driftskostnaderna med stigande elevantal, framför allt på grund av att personalkostnaderna då blir relativt lägre.

De allra flesta skoldistrikt serverar lagad varm mat samt mjölk och smörgås. I de debatter som fördes i anslutning till motioner vid 1953 års riksdag om en rationalisering av skolmåltiderna, ifrågasattes, bland annat med hänsyn till de stigande livsmedelspriserna, en omläggning i riktning mot dansk skolfrukost, utan varm mat, men en sådan omläggning avböjdes allmänt. Utredningar inom olika skoldistrikt visade, att kostnadsbesparingen skulle bli ringa, om ens någon. Matvanorna torde också i flertalet fall vara sådana, att familjerna mitt på dagen äter ett kraftigt lunch- eller middagsmål. Om skolfrukosten skall ersätta denna måltid, bör den motsvara hemmens och ortens matvanor.

Försök att vid skolbespisningen använda industriellt förberedd mat i form av vakuamtorkade produkter har tidigare gjorts vid vissa skolor, men av större betydelse är den försöksverksamhet med djupfrysta och hermetiserade konserver, som i samband med bostadskollektiva kommit-

téns utredningsarbete igångsatts av folkskolestyrelsen i Borås och som vunnit efterföljd även i andra skoldistrikt. Då i olika former konserverade livsmedel särskilt synes ägnade att underlätta matlagningen i storhushåll, har sådana försök synts kommittén vara av särskilt intresse.

På initiativ av kommitténs ledamot fru Rosa Dyring utfördes 1953 ett första försök med ett relativt begränsat varusortiment vid en skola i Borås, i samarbete med Findus. Folkskolestyrelsen fortsatte detta samarbete. Våren 1955 har prov i större skala anordnats, med användande under längre tid av nya djupfrysta och hermetiserade produkter. I huvudsak bestod de utspisade livsmedlen av djupfrysta varor, i några fall även av torkade (puddingpulver) eller hermetiserade konserver, soppor, saft m. m. Försöket har enligt folkskolestyrelsens bedömande givit ett gott resultat i fråga om såväl matens värde och smak som kostnaderna och åtgången på arbetskraft. Enligt styrelsens mening kan försöket leda till minskning av varu- och arbetskostnaderna samt på längre sikt även till en reduktion av kostnaderna för köksutrustningen.

Liknande resultat har vunnits vid sex veckors försök med utspisning av djupfrysta varor vid Karolinska sjukhuset. Enligt en av sjukhusets ekonomiföreståndarinna fru Margareta Neumüller avgiven rapport har försöket gett henne den bestämda uppfattningen, att användningen av djupfrysta livsmedel i sjukhuskök innebär stora fördelar i hygien, trivsel och kvalitet, och det torde därjämte möjliggöra icke oväsentliga personalbesparingar.¹

Frågan om en näringsfysiologiskt riktig sammansättning av skolmåltiderna samt de rationella arbetsmetoderna vid matlagning och servering har efter 1953 års riksdagsbehandling av frågan ägnats ökad uppmärksamhet. Skolöverstyrelsen har 1955 erhållit ett anslag av 100 000 kronor för arbetsstudier vid olika typer av skolmåltidskök. Dessa studier skall avse såväl själva matlagningen som diskning, servering, städning, värdet av hushållsmaskiner, industriellt förberedd mat m. m. Arbetsstudierna planeras i samråd mellan statens organisationsnämnd och Svenska stadsförbundets rationaliseringsavdelning.

Om kosthållet vid skolmåltiderna har skolöverstyrelsen i samråd med medicinalstyrelsen och institutet för folkhälsan utarbetat särskilda broschyrer och anvisningar till de lokala skolmyndigheterna, där jämväl vissa uppgifter numera lämnas om användning av industriellt förberedd mat.

Frågan om lokalerna för skolmåltiderna har på många håll givit anledning till problem. I några fall har det varit möjligt att förlägga skolmåltiderna till någon restaurang i närheten av skolan, i andra fall har kombinationer kunnat ske med någon närbelägen samlingslokal med köks-

¹ Av Borås stads tidsstudieman ingenjör Arne Bentén samt av fru Margareta Neumüller avgivna rapporter över försöken har genom AB Findus' försorg befordrats till trycket.

anordningar, Folkets Hus, Folkets Park eller bygdegård. För sådan dubbelanvändning av lokaler har närmare redogjorts i kommitténs delbetänkande Samlingslokaler (SOU 1955: 28). I flertalet fall har emellertid för skolmåltiderna disponerats särskilda lokaler, antingen de nybyggts för ändamålet eller funnits tidigare. Det synes ligga nära till hands att utnyttja dessa lokaler med deras rationella och ofta dyrbara köksutrustning också för andra behov och icke bara disponera dem för en enda måltid om dagen. Förslag har sålunda framkommit att använda dessa lokaler även på eftermiddagen, för servering eller avhämtning av färdiglagad mat, något som skulle kunna ha sin betydelse i orter där större grupper av konsumenter är hänvisade till någon form av kollektiv mathållning.

Personalrestauranger

En annan grupp av storhushåll av betydelse är personalrestaurangerna och marketenterierna. Anordningar av detta slag blev särskilt vanliga under krigsårens livsmedelsknapphet och ransoneringar. 1949 års arbetarskyddslag, som stadgar att arbetstagaren måste ha tillgång till lämplig matplats invid arbetsplatsen, har också befordrat intresset för ändamålsenliga marketentier. Några samlade uppgifter angående omfattningen av dessa måltidstyper finns emellertid icke.

Personalrestaurangerna har organiserats på olika sätt: ibland sköts de av företaget självt, ibland av fackföreningen eller någon annan sammanslutning bland de anställda; ofta är mathållningen utlämnad på entreprenad till något enskilt restaurangföretag. Ofta, måhända i regeln, torde restauranger av denna typ kräva någon form av subvention från företaget, då köksutrustning och matsal i regeln utnyttjas blott några timmar om dagen och mathållningen följaktligen blir relativt personalkrävande.

I flera fall är emellertid sådana restauranger öppna även eftermiddagar och söndagar och tillgängliga även för de anställdas familjer. Andra restauranger serverar icke blott mat på stället utan ställer även i ordning matboxar med varm mat för avhämtning. Genom anordningar av detta slag har sådana typer av storkök även kunnat få viss betydelse för de enskilda hushållens mathållning.

Sammanfattningsvis kan framhållas, att de kollektiva bispisningsanordningarna och främst skolbarnsbispisningen bör tillmätas största betydelse såväl för underlättande av hemarbete som för höjandet av näringsstandarden. Vid den fortsatta utvecklingen av barnbispisningen torde möjligheterna att använda dess lokaler och utrustning även för utomstående böra beaktas. Matens kvalitet och näringshygieniska standard är vid större kollektiva bispisningar ofta otillfredsställande och ojämn; möjligheten att höja densamma och tillika nå bättre ekonomi med hjälp av industriellt förberedda produkter bör utnyttjas. Av icke mindre vikt är att personalen

vid dylika storhushåll har den yrkesutbildning och de kvalifikationer som dess uppgifter fordrar.

Hemmens matlagning och köksutrustning

Med stöd av de erfarenheter från skilda arbetsområden rörande matlagning och inköp som här ovan återgivits synes man kunna räkna med att hemmens arbete med maten i viss mån kommer att kunna förminska och rationaliseras; sannolikt kommer också måltiden mitt på dagen att för barnen och de förvärvsarbetande mer och mer kunna kollektiviseras i anslutning till arbetsplatserna. I fråga om hemmens arbete med maten torde man kunna räkna med, att den industriella utvecklingen kommer att leda fram till produkter av god kvalitet, som fordrar ringa arbete med tillagningen. Sannolikheten talar också för att en höjd trädgårdskultur och tillgång till lätttransporterade produkter från andra länder och klimat skall ställa ett större urval av färskvaror i högre kvaliteter till förfogande. Visserligen kräver sådana varor i allmänhet något merarbete i tillagningen, men matlagningen är ju icke blott ett rutinarbete, utan ger också trevnadsvärden som hemmen säkerligen vill behålla.

Man kan fråga sig, vilka konsekvenser en utveckling i här angiven riktning kan medföra i fråga om hemmets utrustning för matlagningen. Därest inköpsvanorna förändras i den riktning som tidigare antytts, torde hemmen behöva något större förrådsutrymmen än som f. n. är regeln, nämligen för sådana rutinvaror som med fördel kan inköpas i större partier. Behovet att ha livsmedelsförrådet nära till hands gör även ett svalt skafferi till ett nödvändigt tillbehör till köket. I viss, sannolikt växande omfattning står matkällarna oanvända. Inom ett bostadsföretag i Stockholm med runt 2 500 hyresgäster användes blott 65 % av matkällarna för förvaring av livsmedel. 17 % stod tomma, 18 % användes för annan förvaring (våren 1955). Även en undersökning inom HSB (1953) av fastigheter som disponerade kyllda matkällare visade samma tendens. En rätt stor procent av hushållen använde icke alls sina kyllda matkällare.

Däremot lämnar kylskåpet i köket alltmera uppskattade förvaringsutrymmen; kylskåp med frysutrymme borde, med den ökade användningen av djupfrysta varor, numera, likaväl som skafferiet, få anses ingå i kökets standardutrustning.

Vi har underställt HFI frågan om den utrustning av köken som kan anses svara mot de här antydda tendenserna inom matlagningen. Ur den analys, som HFI lämnat, må följande huvudpunkter anföras.

HFI diskuterar i sin utredning de olika momenten i arbetet med mat-hållningen, inköp, förvaring, tillagning, servering, diskning och andra efterarbeten, samt söker på grundval av undersökningar inom olika hushålls-

typer bedöma de anspråk som härvid ställs på bostaden och dess utrustning.

I fråga om inköpen är vanorna av naturliga skäl, såsom tidigare framhållits, växlande inom olika hushållstyper: å ena sidan lantushållet med egna produkter, lägre butiksstandard och glesare inköp och följaktligen större anspråk på förvaringsutrymmen (märk frysacklager, frysboxar, köldfack inom kylskåpet) än tätortshushållet med rikare differentierad butikskedja. Vid övergång till industriprodukter och konsumtionsfärdiga livsmedel förenklas inköpen och förvaringsbehoven i viss mån, dock med reservation för de djupfrysta varorna, vilkas ökade användning ställer större krav på köldutrymme. Å andra sidan måste man vid övergång till industriellt färdig mat räkna med ett större antal varuenheter, mestadels i speciella förpackningar. Större och grundare skåp är härför lämpligare. Även i helt små hushåll, där huvudmålen är förlagda utanför bostaden (kollektivhus, företagsrestauranger) måste utrymme för förråd av vissa nödvändiga färskvaror och specerier finnas (speceriskåp, ventilerat skåp, helst kylskåp).

Jämförande undersökningar av tid och kostnader vid traditionell matlagning och vid matlagning med stöd av industriellt färdiglagad mat har tidigare återgivits; i ett fempersonershushåll blev tidsbesparingen en timme 20 minuter och merkostnaden 5 kronor per dag (1950, se ovan).

I små och medelstora hushåll kan med användning av maskiner för beredningen av mat någon tidsvinst knappast uppnås, vilket däremot är fallet i större hushåll, där det manuella arbetet kan bli både tidsödande och tröttsamt. För alla hushållstyper är för besparing av tid och arbete goda handredskap, ändamålsenliga kokkärl och termostatreglerade spisar av betydelse; märk hur mycken tid som åtgår för att maten skall passas så ofta, ett besvär som mycket kan underlättas genom användning av termostatreglering.

Maskinell diskning har enligt HFI:s undersökningar knappast gett någon förkortning av arbetstiden då det gäller normalt stora hushåll med vanliga, rätt differentierade kärl. Däremot ger maskinell diskning för större enheter och mera enhetliga kärl fördelar i fråga om såväl tid som hygien.

HFI påpekar emellertid i sitt yttrande, att en väsentlig utvecklingslinje inom svensk mathållning går över förenkling av hela arbetet, icke enbart över industriellt förberedda produkter eller ökad mekanisering. Förenklingen nås genom ökad användning av varor som icke behöver någon omständlig behandling men däremot välskött distribution och lagring, alltså mjölk, smör och ägg, grönsaker, frukt och kött; visserligen blir kosthållet därmed dyrare. Enligt HFI:s bedömning torde utvecklingen snarare gå i denna riktning än mot den mera komplicerade matlagning, som i stor utsträckning dominerar pressens rådgivning till hushållen.

HFI:s undersökning kan sägas ge vid handen,

att den nuvarande köksstandarden fyller rimliga krav, men att vid övergång till större förråd större anspråk måste ställas på skåputrymmet,

att utrustningen med handredskap bör vara väl genomtänkt och fullständig, men att fördelarna av mera komplicerade, eldrivna maskiner för arbetet med maten är tveksamma för normala hushåll,

samt att möjligheten till tidsinställning och termostatreglering vid mat-

lagningen är av stort värde för tidsvinsten och även eljest lämplig i det moderna hushållet, där sysslorna måste uppdelas mellan olika familjemedlemmar.

För förvaring av djupfrysta produkter är det angeläget att hushållen disponerar över kylskåp med köldfack. För vissa hushållstyper, främst lanthushållen, synes frysboxen kunna vara ett praktiskt hjälpmedel vid rationalisering av sysslorna kring mathållningen.

Sammanfattande synpunkter i fråga om hushållsarbetet kring mat och inköp

Av hemmens arbetsuppgifter är mathållningen och vad därmed sammanhänger den mest arbetskrävande. I avsevärd omfattning kan den underlättas med hjälp av den moderna konservindustrin och moderna konserveringsmetoder. De kollektiva bispisningarna, främst skolbarnbispisningen, kan övertaga hemmets arbete med och ansvar för vissa måltider. Livsmedelsdistributionens organisation och butikernas service kan vidare väsentligt bidra till att spara tid, kostnader och besvär för hushållen.

Vi har i det föregående översiktligt skildrat hurusom vissa arbetsuppgifter på dessa olika vägar kan flyttas ut från hemmet eller i varje fall förenklas och underlättas. Men möjligheterna härtill är begränsade; i viss omfattning torde arbetet med maten stanna hos det enskilda hushållet. Bland åtgärder från det allmännas sida för att underlätta detta arbete måste vi därför i första rummet nämna sådana som åsyftar att ge hemmens arbetskraft, främst husmödrarna, ökade kunskaper, ökad skicklighet för det husliga arbetet.

Husmödrarna utgör, som ofta påpekats, landets största yrkesgrupp; deras arbete med mathållningen innebär stora ekonomiska problem, samtidigt som det är av väsentlig betydelse för folkets hälsa och arbetsförmåga. De möjligheter som genom skolan och eljest beredes till *utbildning i de husliga arbetsuppgifterna* svarar emellertid ingalunda mot deras verkliga betydelse. Icke heller synes de ökade ekonomiska resurserna och den mångsidigare varutillgången allmänt utnyttjas i riktning mot en näringshygieniskt bättre kost eller en mera arbetsbesparande planering av familjens mathållning. Vi vill med kraft understryka behovet av en förstärkning av hushållsundervisningen. Hemmens blivande arbetskrafter måste lära sig att planera kost och inköp och att bereda maten. Denna undervisning måste främst gälla ungdomen, men även de vuxna måste ha tillgång till upplysning och utbildning, ej minst med hänsyn till den ström av nya varor och redskap som den ständigt fortgående tekniska utvecklingen för med sig. Även männen, som i det moderna samhället i ökad omfattning bör ta hand om inköp och matlagning, bör ha tillgång till sådan undervisning.

Det tillhör icke vårt uppdrag att framlägga närmare utarbetade förslag hur denna förstärkning av undervisningsresurserna skall genomföras. I främsta rummet måste den gälla skolans undervisning — utbildningen av hushållslärarinnor har under de senaste decennierna icke ökat i jämbredd med folkökning och de vidgade arbetsuppgifterna. Därtill behövs en utbyggnad av hemkonsulentverksamheten i städerna och av yrkesundervisningens kursverksamhet. Man bör på dessa vägar kunna åstadkomma en konsumentupplysning, som möjliggör en sakkunnig och kritisk bedömning av alla de nyheter marknaden bjuder det husliga arbetet, och därmed även lägga till rätta för att de ökade ekonomiska resurserna på ett förnuftigt sätt utnyttjas.

Vi betonar vidare behovet av vidgade och fördjupade *näringshygieniska studier och kostvaneundersökningar*, av vikt ej minst för storhushållen som svarar för de kollektiva bispisningarna i vårt land (skolbispisningen, personalrestauranger, sjukhus och andra anstalter). Statens institut för folkhälsan och det numera av särskilda sakkunniga föreslagna institutet för näringsforskning synes här ha viktiga uppgifter.

Då en väsentlig del av arbetet med maten kan förutsättas komma att ligga kvar inom hemmen är vidare *kökens rationella planering och utrustning* och *tillgången till goda hushållsredskap* av stor betydelse. Vi understryker betydelsen av forskningsarbetet på detta område och vikten av att detta i fortsättningen erhåller tillräckliga resurser. I främsta rummet måste det inriktas på vad här kallats grunduppgifterna inom hemarbetet; det är i främsta rummet de vardagliga rutingöromålen som bör rationaliseras.

I fråga om *de kollektiva bispisningarna* har vi särskilt velat framhålla skolmåltidernas stora betydelse ur näringshygienisk synpunkt och för att förenkla hemmens arbete. Sammansättningen av kosten vid dessa måltider bör ägnas ökad uppmärksamhet och en bättre samplanering bör ske mellan skolmåltiderna och hemmens måltider. För att uppnå en höjning av kostens kvalitet och även åstadkomma besparingar av arbetskraft för tillagningen synes en ökad användning av industriprodukter kunna ifrågakomma. Andra kollektiva bispisningsenheter är restauranger, marketenterier etc. som tillhandahåller arbetande vuxna en lunchmåltid. Sådana bispisningar drives i allmänhet i enskild regi, men samhället synes kunna bidra till en höjd näringshygienisk standard i och med den vidgade forsknings- och upplysningsverksamhet vi i det föregående rekommenderat. För alla typer av storhushåll synes tillgången till yrkeskunnig personal vara av stor betydelse. Utbildningsmöjligheterna för sådan personal bör inom yrkesundervisningen ägnas uppmärksamhet.

Vad beträffar *livsmedelsdistributionen och butiksplaneringen* understryker vi särskilt vikten av en väl ordnad hemsändningsservice; för alla hushållstyper skulle detta innebära en värdefull rationalisering av arbetet med inköpen.

Klädvård

Kläderna och klädvården tar, näst efter inköpen och sysslorna kring maten, den större delen av hushållets, i huvudsak husmoderns, arbetstid. *Familj och bostad* redovisar för de stadshushåll undersökningen omfattar en genomsnittlig daglig arbetstid för allt som sammanhänger med klädvården av två och en halv timme.

Det tyngsta och i regel också mest tidskrävande arbetet med klädvården är tvätten. Även sömnad och lagning tar mycken tid, varierande inom olika hushåll efter vederbörandes intresse, skicklighet och arbetsvana. Givetvis varierar arbetet också med de hjälpmedel som den tekniska utvecklingen ställer till förfogande, nya tvättmaskiner och tvättmedel, nya textila material. Med användning av nylon eller nylonförstärkta plagg är t. ex. strumpstoppsningen på väg att försvinna i flertalet hushåll. Också arbetet med tvätten och efterbehandlingen av sådana textilier är mycket lättare än när det gäller textilier av vanliga material.

Tvätt

Hushållstvätten enligt traditionella metoder är, som ofta framhållits, den tyngsta sysslan i hushållet och tillika den som — med de förutsättningar den tekniska utvecklingen skapat — effektivast kan göras till föremål för rationaliseringsåtgärder, medförande besparingar av arbetskraft och tid. Maskinella hjälpmedel av olika slag — främst för rengöring och avvattning av kläderna men även för torkning och efterbehandling — är av avgörande betydelse.

Enligt de utredningar av hushållens tvättproblem, som vi redovisat i vårt delbetänkande om tvätten (SOU 1955: 8), tar sysslor sammanhängande med tvätten genomsnittligt omkring en sjättedel av hushållens arbetstid, om arbetet, såsom alltjämt är fallet med drygt två tredjedelar av hushållens tvättgods, sker för hand. Med moderna maskiner kan de tyngsta arbetsmomenten, nämligen själva rengöringsarbetet, i hög grad underlättas och ske med betydande tidsvinst. Härvid är sådana tvättformer att föredra som ger hushållen lätt tillgänglig maskinell hjälp med *all* hushållstvätt, såväl stortvätten som veckotvätten. Tvätt i hemmet med hjälp av moderna, lätt-skötta maskiner innebär stora fördelar i form av besparing av och frihet att disponera arbetstiden. Denna tvättform förutsätter emellertid att det enskilda hushållet gör en icke obetydlig kapitalinvestering; vanligen har den också i hyreshuslägenheter åtminstone hittills mött tekniska svårigheter.

För en stor del av de svenska hushållen förutsätter rationaliseringen av hushållstvätten därför sambruk av maskinella anordningar för tvätt och efterbehandling. Det är betydelsefullt, att de kollektiva tvättanläggningarna

ligger så nära bostaden som möjligt och att de är så utrustade, att de ger en viss valfrihet i fråga om tiden och även möjlighet att ta hand om veckotvätten. Vi har därför i vårt tvättbetänkande förordat olika former för relativt små tvättstugor, utrustade med medelstora maskiner.

På landsbygden har vi, jämte de hittillsvarande formerna för andelstvättstugor, föreslagit statligt kreditstöd åt s. k. tvättcirklar, innebärande samverkan mellan ett antal närboende familjer om gemensamt utnyttjande av en tvättmaskin och eventuellt annan enklare utrustning.

Vid hyreshusbebyggelse inom tätorter torde ofta en med medelstora moderna maskiner utrustad tvättstuga för en fastighet eller grupp av fastigheter vara förmånlig. Men även större, mera mångsidigt utrustade tvättstugor, eventuellt kombinerade med kemisk tvätt och andra slag av tvätt-service, är för många hushållstyper av värde.

I syfte att stödja en utveckling i dessa riktningar har vi förordat fortsatt och i vissa hänseenden vidgat statligt kreditstöd åt kollektiva tvättstugor och ett ökat kommunalt ansvar för att tillgodose hushållens tvättbehov, särskilt inom äldre bostadsområden där bostäderna och fastigheterna vanligen är sämre utrustade än i nya, efter kriget tillkomna bostadsområden. I fråga om låneformerna må för övrigt hänvisas till det nyss åberopade delbetänkandet.

Från det allmännas sida borde, framhöll vi vidare, en rationell utveckling på tvättområdet stödjas genom forskning, upplysning och rådgivning. Bostadsstyrelsen och dess tvätterisektion, länsbostadsnämnderna och hemkonsulenterna i länen borde fungera som informationsorgan främst i förhållande till kommunerna och bostadsföretagarna. I syfte att effektivisera en sådan verksamhet föreslog vi vissa förstärkningar av bostadsstyrelsens tvätterisektion. För systematiseringen av forskningen på tvättområdet framförde vi tanken på tillsättning av ett särskilt samordnande utskott, representativt för olika myndigheter och institutioner, främst Hemmens forskningsinstitut och statens nämnd för byggnadsforskning.

Vid remissbehandlingen av kommitténs tvättbetänkande har dess allmänna synpunkter på tvättfrågans lösning vunnit stor anslutning: de skäl, som i betänkandet anförts för att en lösning av hushållens tvättproblem icke bör sökas i regionala storföretag, såsom tidigare förordats, utan dels genom hemtvättmaskiner och dels genom mindre gemensamhetstvättstugor, vilka kan ta hand om *all* tvätt, har i ett stort antal utlåtanden godtagits. Man har emellertid på flera håll i remissyttrandena starkare än kommittén understrukt betydelsen av inlämningstvädden, särskilt för hushåll med förvärvsarbetande husmödrar.

De i betänkandet skisserade större kollektiva tvättstugorna av laundrettyp, med maskinell utrustning även för efterbehandling av tvätten, even-

tuellt även i kombination med kemtvätter och annan klädvård, skulle, betonas det i ett remissyttrande, kunna vara av särskild betydelse i stadsdelar med äldre bebyggelse, där hyreshusen vanligen saknar moderna tvättstugor. För landsbygdens del har ett stort antal yttranden understrukit betydelsen av att vatten- och elkraftsfrågorna löses, då detta utgör en förutsättning för ökad maskinell tvätt, vare sig i hemmen eller i kollektiva tvättstugor.

Då betänkandet av Kungl. Maj:t i samband med statsverkspropositionen framlades för 1956 års riksdag, uttalade departementschefen, att frågan om hur hushållens tvättbehov lämpligast bör ur ekonomiska synpunkter och med hänsyn till arbets- och tidsbesparing tillgodoses icke borde för- anleda något ställningstagande; de i betänkandet och de avgivna remissyttrandena angivna synpunkterna hade emellertid i propositionen utför- ligt återgivits då de vore av betydande allmänt intresse.

I fråga om tvätterilånen förordade departementschefen en enhetlig låne- gräns, höjd från nuvarande 80 % till 90 %, och med kommunal borgen som lånevillkor, i enlighet med kommitténs förslag. Den av kommittén föreslagna nya låneformen för tvättcirklar har departementschefen upp- tagit, dock med sådan ändring, att vederbörande kommun skall vara huvud- man för verksamheten. Lånet utgår alltså till kommun, inom vilken in- tresse föreligger för bildande av tvättcirklar, och kommunen utlämnar där- efter tvättcirkellånen, för vilka i huvudsak samma villkor som de av kom- mittén föreslagna skall gälla (90 % av kostnaden, dock högst 7 000 kronor, 5—8 års amortering). Departementschefen underströk i likhet med kom- mittén vikten av fortsatt forskning på tvättområdet, men ansåg icke några särskilda organisatoriska åtgärder för samordningen av tvättforskningen påkallade. Ej heller biträdde departementschefen den föreslagna utvidg- ningen av bostadsstyrelsens konsulterande uppgifter i tvättfrågor och följ- aktligen icke heller av kommittén och av bostadsstyrelsen i detta hän- seende framlagda förslag till vissa förstärkningar av tvätterisektionen (se vidare statsverkspropositionen 1956, bilaga 26, Kapitalbudgeten, investeri- ngsplan för socialdepartementet, s. 26—41). Vad Kungl. Maj:t sålunda föreslagit har sedermera av riksdagen godkänts.

Med den fortskridande tekniska utvecklingen och det vidgade stöd från stat och kommun som bör kunna påräknas torde rationaliseringen av hus- hållstvätten med hjälp av maskiner komma att i raskt tempo fortgå. Dels torde detta liksom hittills komma att ske i form av tvättens överflyttning till praktiskt utrustade kollektiva tvättstugor. Men dels framträder även — på detta liksom på andra områden av hushållsarbetet — en motsatt tendens: de moderna, snabba och lättskötta hemtvättmaskinerna kan, om hushållens köpkraft fortsätter att stiga, göra det möjligt att i större ut- sträckning än man tidigare räknat med bibehålla tvätten som hemarbete.

Även om vi sålunda finner antagligt, att en stor del av hushållen i olika

former, kollektivt eller individuellt, alltjämt kommer att själva sörja för tvätten, finner vi det angeläget att understryka, i anslutning till några över vårt delbetänkande avgivna remissyttranden, värdet av goda möjligheter för inlämningstvätt främst för hushåll med knapp tillgång till arbetskraft eller med svårigheter att orka med arbetet, alltså familjer med förvärvsarbetsande husmoder, klena personer, åldringar och liknande hushållstyper. Olika former för rationellt organiserad inlämningstvätt diskuteras i vårt tvättbetänkande.

Då de förslag vi framfört om en förstärkning av bostadsstyrelsens upplysande och rådgivande verksamhet icke vunnit gehör, är det desto angelägnare att de institutioner som i främsta rummet har att svara för forskning och upplysning på hushållsområdet, särskilt Hemmens forskningsinstitut, det blivande Statens institut för konsumentfrågor, och det likaså numera beslutade Statens konsumentråd, får erforderliga resurser för dessa uppgifter.

Sömnadsarbeten

Lagning och omsömnad

Hemmens förråd av textilier måste skötas och hållas i stånd, lagas, lappas, stoppas, kanske sys om. Omfattningen av detta arbete växlar naturligtvis, såsom nyss anmärkts, mellan olika hushåll; det påverkas också av nya textila material, nya förenklade modeller och bättre konfektionering av vardagsplaggen. Under krigstiden med dess ransoneringar av de knappa tillgångarna på textila material ägnades hemarbetet naturligt nog i stor utsträckning åt arbeten av denna art. Numera torde förhållandena dock ha avsevärt ändrats. Lagnings- och omsömnadsarbeten förekommer alltjämt i familjer med flera barn, men på grund av nya textila material och konfektionens utveckling på senare tid har dessa arbeten minskats och har tendens att ytterligare minskas. Enligt en gallupundersökning, omfattande ca 2 000 kvinnor över 20 år, utförd 1948 för Textil Information, skulle i genomsnitt nästan två timmar i veckan ägnats åt strumpstoppning och en timme åt lagning. Enligt *Familj och bostad* skulle för lagning och lappning användas i genomsnitt en halv timme per dag.

Vi har studerat frågan om eventuell kollektivisering av lagnings- och omsömnadsarbetet och därvid kommit till följande resultat.

För mindre hushåll med hemarbetande husmoder torde de sysslor, varom här är fråga, knappast vara dem som husmodern i första hand behöver och vill ha hjälp med av någon utomstående arbetskraft. Behov av sådan hjälp kan däremot finnas i större familjer med yrkesarbetande husmoder. Visst slag av kommersiell lagningservice finns numera, t. ex. genom uppmaskningscentraler, konststoppningsateljéer och några butiker för skjortservice (»skjortdoktor»). Vissa tvätterier lagar de tvättade kläderna;

kemiska tvättbutiker ombesörjer också reparation t. ex. av herrkostymer. I några fall har man gjort försök med att inrätta lagningscentraler, vanligen i samband med arbetsförmedling åt partiellt arbetsföra, men dessa har i regeln mött svårigheter av skilda slag och efter kort tid upphört. Av större betydelse torde den hjälp med lagning och omsömnad vara, som på många håll kan erhållas genom de kommunala systugorna (se nedan).

Vissa hushåll, framför allt sådana med många medlemmar och förvärvsarbetande husmoder, skulle möjligen önska anlita sömmerskor för lagningsarbeten. Det kunde tänkas, att det för sådana hushåll vore praktiskt att få familjens hela garderob samt förråd av linne och övriga textilier genomgångna och omskötta av en dylik textilvårdare. Det synes önskvärt, att yrkesundervisningen och arbetsförmedlingen uppmärksammar sådana behov.

Nysömnad i hemmen

I stor utsträckning syr man kläder och gör även i ordning inredningstextilier hemma. Enligt av husmodersorganisationerna på 1940-talet gjorda undersökningar utfördes då enklare sömnad i över 90 % av undersökta hushåll, och i en tredjedel av hushållen förekom svårare sömnad. Naturligtvis gäller här samma reservation som tidigare anförts i fråga om lagningsarbeten, att den svåra bristen på textilier under kriget då bidrog till att öka hemarbetet.

Det är framför allt barnkläder som sys hemma. Enligt Aktiv Hushållnings undersökning 1945 skulle 70—80 % av kläderna för barn upp till 15 år ha sytts hemma; främst gällde detta flickornas klänningar, av vilka blott några få procent köptes färdiga. I samma riktning pekade HFI:s undersökning *Mor och barn från morgon till kväll*, omfattande ett 80-tal barn upp till 11 år (1946): av samtliga barnplagg var närmare en tredjedel tillverkade hemma, nära en sjättedel hade barnen fått ärva, icke fullt hälften var nyköpta.

Sedan dessa undersökningar har förhållandena säkert förskjutits i riktning mot ökad användning av konfektion. Hemmen torde under senare år betydligt ha ökat sina textilköp. Försäljningen av färdiga kläder och särskilt trikåplagg har ökat kraftigare än försäljningen av tyger och garner. Konfektionen har också kvalitativt utvecklats, och speciellt pojknas kläder köps numera i regeln färdiga.

Å andra sidan tyder den starka stegringen av efterfrågan på mönster på ökat intresse för hemsömnad, och i samma riktning pekar frekvensen vid sömnadskurser av olika slag. Den ökade mönsterförsäljningen har bidragit till hemsömnadens kvalitet. Man har lärt sig att man arbetar fortare och bättre, om man har ett mönster. Konfektionsindustrin och pressen, dess service med mönster och färdigklippta plagg ökar intresset särskilt

för tonåringarnas klädproblem; den kvinnliga ungdomen syr numera i större omfattning själv sina kläder. Aktiv hushållnings motsvarande mönsterservice har bidragit till ett ökat intresse för hemsömnad av barnplagg.

Förutsättningen för hemsömnad är tillgång till en symaskin. Enligt socialstyrelsens levnadskostnadsundersökningar 1952 var symaskinen den vanligaste hushållsmaskinen, förekommande i nära 80 % av alla svenska hem (jfr även bil. 2 till varudistributionsutredningens betänkande s. 397 ff., SOU 1955: 16). Nya symaskinstyper, som ger möjlighet till en mångsidigare användning, torde ha bidragit till ökat intresse för hemsömnad. Att sy eller sticka torde nog flertalet kvinnor för övrigt betrakta som ett arbete med trevnadsvärde; särskilt stickningen är väl ofta ett avkopplingsarbete, som man tar till då man är ledig från de egentliga hushållssysslorna.

Vid bostädernas planlösning och inredning bör hänsyn tas till sömnadsarbetet i hemmen. Symaskinen och den sömnad som sker med dess hjälp bör ha sin bestämda plats. Vissa sömnadsarbeten, som inte kan göras färdiga på en gång, bör kunna fortsättas på samma plats där de påbörjats, andra återigen kan husmodern lättare ta med sig till olika rum. Det torde ofta vara naturligt att sammanföra den egentliga arbetsplatsen för sömnaden med den plats, där man stryker sina textilier.

I *Familj och bostad* har förläggningen av sömnadsarbetena i olika bostadstyper närmare undersökts. Därav framgår, att smålägenheternas symaskin står i köket eller sovrummet, och att den vid användningen ofta flyttas mellan dessa rum; annan sömnad och handarbete har, enligt samma utredning, delvis karaktär av fritidssysslor och följer därför med husmodern till de utrymmen som används under fritiden, alltså främst vardagsrummet. Det synes angeläget, att man vid bostädernas planlösning i ökad omfattning tar hänsyn till det behov, varom här är fråga, alltså en fast arbetsplats för större sömnadsarbeten, gärna kombinerad med förvaringsplats för textilier och sybehör. Möjligheterna härtill blir givetvis större med ökningen av lägenhetens utrymmen och särskilt i planer för enfamiljshuset har goda lösningar visats. Aktiv Hushållning har i sin upplysningsverksamhet sökt giva vägledande synpunkter på denna plan- och inredningsfråga.

Utbildningen i hemsömnad

För underlättande av sömnadsarbetet i hemmen och höjandet av dess kvalitet är den upplysningsverksamhet, som drivits av Aktiv Hushållning och numera HFI, av kooperativa organisationer, i tidskrifter och tidningar, av mönsterfirmorna o. s. v., av betydelse. Viktigast är den *utbildning i sömnad*, som yrkesskolorna, kvinnoföreningar, de fria bildningsorganisationerna och olika korrespondenskurser har hand om. Det allmänna intresset särskilt för kortare, praktiska sömnadskurser är mycket stort. Det är tydligt, att utbildningsmöjligheterna icke svarar mot efterfrågan.

Yrkesskolornas kurser i olika slag av sömnad och klädvård synes av alla olika hushållskurser vara de mest attraktiva; de omfattade arbetsåret 1951/52 ca 34 000 elever. De kortare kurserna, om mindre än 200 timmar, hade det största antalet deltagare och bland dessa var de på högst 90 timmar de mest attraktiva. Yrkesskolornas sömnadskurser avser icke egentlig yrkessömnad utan den enklare sömnad, som vanligen utförs i hemmen: lagning och omsyning samt nysömnad av enklare nyttoplagg. För att husmödrar skall få tillfälle att följa kurserna förläggs de gärna till kvällarna. I stor omfattning är de ambulerande och äger rum i skolor, bygdegårdar, kommunalhus eller enskilda bostäder.

Utom av yrkesskolorna ordnas, såsom redan anmärkts, sömnadskurser av ett flertal olika organisationer: hemslöjdsföreningar, husmodersföreningar, andra kvinnoföreningar, kyrkliga och frikyrkliga församlingar samt icke minst de stora bildningsorganisationerna. Exempelvis inom Svenska landsbygdens studieförbund (SLS) följer man korrespondenskurser i klädessömnad (skötseln av linneförrådet, klädsömnad, »Vi syr, Vi stickar, Vi virkar»).

Bristen på kvalificerade lärare för dessa kurser är stor. Kapaciteten hos de seminarier där sådan utbildning sker är otillräcklig. I många fall tjänstgör därför yrkessömmerskor som undervisare, i viss utsträckning efter genomgång av en av överstyrelsen för yrkesutbildning ordnad instruktionskurs. I betänkandet om den husliga utbildningen (SOU 1950:46) framlades beräkningar av det framtida behovet av yrkeslärarinnor och föreslogs i anslutning därtill rätt betydliga ökningar av de nuvarande utbildningsinstitutionernas kapacitet. Också för utvecklingen av den form av vägledning och utbildning för hemarbetet som systugorna kan ge är tillgången på utbildade lärarinnor av vikt.

Undervisningen i sömnad för husbehov saknar ofta tillgång till goda lokaler och undervisningsmaterial. Såsom nyss framhållits söker man decentralisera de kortare kurserna, och härför kommer skolornas slöjdsalar och olika slag av allmänna samlingslokaler till användning. Undervisningen ställer emellertid krav som sådana lokaler icke alltid fyller: bland annat måste finnas utrustning och möjlighet att förvara densamma. I delbetänkandet om samlingslokaler har kommittén framhållit betydelsen särskilt av bygdegårdarnas planering och utrustning också för sådan kursverksamhet.

Systugorna

De möjligheter till sömnadshjälp och undervisning i sömnad som yrkesskolornas och andra kurser kan ge fick under kriget en värdefull komplettering i systugor. Under rådande textilbrist ville man här ge husmödrarna hjälp och handledning, särskilt vid lagning och omsömnad, så att

de textila tillgångarna bäst skulle kunna utnyttjas. Systugorna fick vid starten även stöd av statsanslag. I regeln ordnades systugorna i lokaler som kommunerna ställde till förfogande; ofta lånade symaskinsfirmorna ut symaskiner.

Sedan lokalerna ställts i ordning med arbetsbord, maskiner och andra sömnadsredskap, inbjöds husmödrarna att komma med plagg som skulle lagas eller sys om. Systugan stod under ledning av en sömnadskunnig person, sömmerska eller yrkesutbildad lärarinna, som gav råd och anvisningar hur det medhavda materialet bäst skulle kunna användas och hjälpte till med tillklippning och provning. Ofta gav systugan sin hjälp gratis, i andra fall erlades en mindre avgift per gång eller per plagg. Under de sista krigsåren var systugor organiserade i de flesta län. Särskilt livlig var verksamheten i Kopparbergs län, som våren 1944 hade icke mindre än 46 av frivilliga krafter skötta systugor.

Efter kriget och sedan tillgången på textilier ökats, har systugeverksamheten starkt nedgått. I en del kommuner och län har systugorna dock kunnat fortsätta, delvis med stöd av allmänna medel. Enligt en av kommittén verkställd enkät bland landstingen fanns 1952 i fem län systugor med anslag eller bidrag från landsting, i tolv län bedrevs fortfarande en kommunal systugeverksamhet och i tre län redovisades systugor, ledda av någon förening eller skola. Från fem landsting meddelades, att någon systugeverksamhet icke var känd i länet. Från de flesta håll gavs uttryck åt en stor uppskattning av systugorna: brist på sömmerskor förelåg och husmödrarna behövde väl den hjälp en systuga kunde ge. Systugeverksamhetens största svårighet utgör emellertid bristen på lämplig personal. I regeln torde som ledare fungera någon intresserad och yrkeskunnig sömmerska. Verksamheten borde, har man på något håll framhållit, kompletteras med sömnadskurser, så att kunderna dock hade en viss kunnsighet i sömnad, innan de gav sig på större arbeten. Av stort värde vore, framhölls från flera håll, att i länet funnes en intresserad konsulent, hushållningssällskapets hemkonsulent eller en särskild sömnadskonsulent, med tid och intresse att stimulera och leda verksamheten. Lokalsvårigheterna syntes överallt vara stora. Systugorna krävde liksom de ambulerande sömnadskurserna lämpliga och billiga lokaler. När det gällde bygdegårdar och liknande samlingslokaler kunde lätt intressesättningar uppstå med föreningslivet i orten. Systugorna och kursverksamheten borde i bygder med gles bosättning — skogsbygder och skärgård — helst göras ambulerande, vilket försvårades bland annat av bristen på lämpliga lokaler.

Trots de svårigheter som denna enkät redovisar pågår på skilda håll alltjämt en livlig systugeverksamhet, i regeln i mer eller mindre nära anslutning till yrkesundervisningen. Några exempel på arbetet vid några av de systugor som alltjämt är verksamma kan vara av intresse.

Stockholms systugor: Stockholms systugor sorterar under Stockholms stads yrkesskolor. Systugornas antal är 11 st. De flesta är öppna en eller två dagar i veckan. Den största och centrala systugan är öppen måndagar—fredagar 7 timmar på dagen samt två kvällar i veckan. På Stockholms systugor ges endast hjälp med sömnad av använt textilt material — för hjälp med nysömnad finns numera särskilda kommunala sömnadskonsulenter. Avgiften är 50 öre per besök och plagg. Besöket får omfatta högst två timmar. Vanligen kommer besökaren med det plagg hon vill sy om, resonerar med systugans personal och får sedan återkomma en annan dag. Då är mönstret utlagt på plagget, som sedan klipps till i kundens närvaro. Kunden får de sömnadsråd hon behöver och kan sedan sy plagget färdigt hemma. Det finns emellertid också kunder som kommer och betalar 50 öre för att få använda en av systugans symaskiner i två timmar. Mest utnyttjas systugan av husmödrar med barn, och vanligen gäller det omsömnad av tyngre plagg, t. ex. en överrock som skall sys om till barn. Många av kunderna har gått igenom en sömnadskurs men vill ändå gärna ha hjälp med tillklippning av ett plagg. Antalet besök vid Stockholms systugor är snarast i stigande och rör sig mellan 16 000 och 17 000 årligen.

Vid systugorna liksom vid yrkesskolornas hemsömnadskurser har anordningar vidtagits för s. k. barnparkering: deltagarna får ta med sig sina småbarn, vilka under den tid besöket varar omhändertas av särskilda barnvakter. Vid sömnadskurserna erläggs härför en avgift av 50 öre per barn, vid systugorna är barnparkeringen avgiftsfri.

Lidingö systuga: Verksamheten är uppdelad på två systugor, en på norra och en på södra Lidingö. Systugorna finansieras genom avgifter från de besökande samt inkomsten av en årlig basar. Vid systugorna ges hjälp med såväl omsömnad som sömnad av nytt textilt material. Man kan få plagg tillklippta och hjälp med första provning mot en ersättning av 8—12 kronor. Extra provningar kostar 2 kronor. Mot en avgift av 25 öre kan man få sitta kvar och sy på systugan, som har 8—10 symaskiner.

Systugan är öppen 5 timmar mitt på dagen måndag—torsdag samt en kväll i veckan.

Dessutom anordnar systugan kurser i vävning, hattsömnad, knyppling m. m.

Kopparbergs läns systugor: Kopparbergs läns systugor — 23 kommuner, ofta i ett flertal byar i varje kommun — leds av sömmerskor som utbildats vid yrkesskolorna. Varje systugeledarinna kan ha flera systugor att svara för. Systugorna hålls i regeln öppna en gång i veckan. De besökande får hjälp med tillklippning och provning. Vanligen går de sedan hem och syr plagget. Inte alla systugor har symaskin. De besökande betalar per plagg de får hjälp med. Yrkesskolan hjälper till vid starten av systugan genom att ställa sömnadslärlarinna till förfogande och följer sedan genom skriftliga rapporter systugans verksamhet. Systugornas utveckling torde även starkt befordrats genom det intresse hemkonsulenter i länet ägnat verksamheten.

I *Örebro län* drivs systugeverksamheten av landstingets yrkesskolor. Landstinget svarar för avlöning, traktamenten och resekostnadsersättning till systugeföreståndarinnor. F. n. finns två föreståndarinnor. Lokaler och utrustning tillhandahålls av kommunerna eller någon förening. Under hösten 1951—våren 1952 anordnades systugor på 37 platser under två veckor på varje plats. Enligt uppgift från landstinget hösten 1954 varierar antalet deltagare vid varje systuga mellan 14 och 18. I regel besöker varje deltagare systugan tre—fyra gånger. — Vid systugan förekommer såväl omsömnad som nysömnad. De plagg som sys mest är tonårsklänningar och långbyxor. Klänningar, blusar, kjolar, långa hem-

marockar och ibland även flickkappor sys i regel hemma efter tillklippning och inprovning vid systugan. — Följande avgifter upptas: barnkläder upp till 2 kronor st., blusar och kjolar upp till 3 kronor st., klänningar upp till 5 kronor st.

I stor utsträckning har systugorna uppenbarligen kunnat på ett gott sätt bidra till att fylla hemmens behov av yrkeskunnig vägledning vid sömnaden. Detta behov ger sig också till känna genom det livliga intresse yrkesskolornas sömnadskurser och särskilt de kortare, lokalt förlagda instruktionskurserna brukar tilldra sig. Även om systugeverksamheten på sina håll tagit formen av kortare kurser och överhuvudtaget stimulerat intresset bland husmödrarna för en mera systematisk utbildning, må icke förbises, att det är en bestämd skillnad mellan yrkesundervisningens kurser och systugeverksamheten. De förra avser en undervisning i husbehovssömnad, jämte nysömnad också omsömnad och lagning, medan systugorna icke ger egentlig undervisning, utan anvisningar och hjälp hur man skall förfara t. ex. vid omsyning av ett plagg eller vid tillklippning och provning av nya plagg. Att denna verksamhet underlättas och blir effektivare om kunderna från början har en viss egen sykkunnighet är självklart, och det är därför naturligt om verksamheten, såsom ofta sker, kombineras med yrkesskolans kurser i husbehovssömnad, på landet gärna i form av korta instruktionskurser i någon skola eller bygdegård. Samarbetet med yrkesskolan underlättar också rekryteringen av yrkeskunnig personal.

Sammanfattning

Förut har påpekats att i nuvarande läge, då hemmen saknar tillgång till sömnadshjälp genom hemsömmerskor och då beställningssömnad och konfektion ännu är rätt dyr, i synnerhet för flerbarnsfamiljer, är det motiverat att samhället ägnar uppmärksamhet åt hemmens behov av sömnadshjälp.

Det har visat sig, att kvinnorna, genom att allt mer tid frigöres från övrigt hemarbete och genom den vanliga förekomsten av symaskiner i hemmen, fått större möjligheter att ägna sig åt sömnad i hemmet. Kvinnorna har vanligen också stort intresse för den form av skapande arbete i hemmet som sömnad utgör. Detta medför, att samhällets hjälp först och främst bör koncentreras kring kvinnornas behov av undervisning i husbehovssömnad. Den otillräckliga tillgången till sådan undervisning är uppenbar.

Vi anser sålunda angeläget, att samhället i första hand understöder och utbygger *undervisningen i husbehovssömnad*. Denna bör ske efter i stort sett samma linjer som yrkesskolornas kursverksamhet i husbehovssömnad, med tonvikten lagd på undervisningen hur ett hems textila utrustning kan åstadkommas och underhållas på ett ekonomiskt och kvalitativt tillfredsställande sätt. I synnerhet är det viktigt, att *korta kurser* anordnas, då det

visat sig att sådana har högsta deltagarantalet. Lämpligt vore att det funnes korta kurser till vilka kvinnorna kunde återkomma år från år för fortsatt undervisning. Endast de större orterna torde ha behov av en fast yrkesskola i sömnad för husmödrar; kurserna bör i stället i stor utsträckning göras ambulerande.

Förutsättningarna för en vidgning av den ambulerande kursundervisningen i husbehovssömnad ligger först och främst i *ökad tillgång till kvalificerade lärarinnor* samt till *lämpliga undervisningslokaler*.

Även *systugorna* är enligt vår mening av stort värde. Erfarenheten har visat, dels att många husmödrar inte har tillfälle att följa en längre kurs, dels att även de husmödrar som äger stor sömnadskunnighet, t. ex. de som gått igenom yrkesskolornas 120-timmarskurs i husbehovssömnad, många gånger är villrådiga eller tvekar när det gäller vissa moment i sömnaden, t. ex. tillklippning av ett plagg och provningar som de har svårt att göra på egen hand. Det uppstår lätt även andra akuta sömnadsproblem, som också sömnadskunniga husmödrar kan behöva råd och hjälp med. I alla sådana fall har systugorna en uppgift att fylla i sin egenskap av rådgivnings- och servicecentraler. En systuga bör kunna ge behövlig hjälp med akuta sömnads- och textilvårdsproblem och därmed tjäna som kollektiv hjälpanordning för sömnad i hemmen.

Som sådan serviceanordning anser vi systugorna vara en kommunal angelägenhet. De flesta systugor är också kommunalt drivna.

På sina håll har man föreslagit, att systugeverksamheten formellt skulle inordnas i yrkesundervisningen. Även om yrkesskolorna i flera län varit ledande och stödande vid systugornas utveckling, särskilt genom att kunna förmedla kvalificerade ledare, har systugorna dock icke lämnat undervisning i sömnad, och dess personal har icke heller betraktats som yrkeslärare. I betänkandet om den husliga utbildningen föreslås tillsättande av särskilda sömnadskonsulenter för att hålla tillsammans verksamheten inom länet, förse systugorna med undervisningsmaterial och ge dem impulser genom att arbeta som ambulerande sömnadslärarinnor. Genom sådan undervisning i hemsömnad kunde husmödrarna lättare tillgodogöra sig systugornas service. Förslaget om sömnadskonsulenter har icke lett till några åtgärder från statsmakternas sida. Sådana konsulenter har emellertid anställts t. ex. av Kopparbergs, Göteborgs och Bohus läns landsting samt av Stockholm och Göteborg. Sömnadskonsulenterna är här lärarinnor sorterande under yrkesskolorna. Systugorna är däremot, liksom på andra håll, rent kommunala anordningar.

Att systugans kunder också skall ge ersättning för den hjälp och de råd som de erhåller, lämpligen i form av en avgift för tidsåtgången och varje plagg, synes desto naturligare som hjälpen i regeln torde bespara vederbörande väsentligt större utgifter. Systugorna bör alltså, i synnerhet i tätorterna med den större frekvens som där kan påräknas, kunna vara

självbärande. I glesbygder kan det, som erfarenheten visat, vara svårt att upprätthålla detta krav, och detta kan även försvåra ledarinnans arbete och ställning. I sådana fall synes kommunalt bidrag till täckande av eventuellt underskott rimligt. Kommunerna torde böra tillhandahålla lokalerna utan ersättning och även av landstinget bör anslag kunna påräknas.

Bostadens skötsel

Det förr i tiden och i många bostäder alltså kanske besvärligaste momentet i bostadsvården gäller bostadens *uppvärmning*: att bära ved och elda brasor i kakelugnar och kaminer, att sköta brasorna och städa efter sig tog tid och var ofta rätt så mödosamt; å andra sidan torde det vara en av de hemsysslor, där arbetet redan tidigt uppdelades inom familjen. De svenska bostäderna har mer och mer övergått till centraluppvärmning, som befriar själva bostaden från allt detta besvär. De kollektiva anordningarna för uppvärmning av grupper av bostäder eller fastigheter ger upphov till särskilda problem, vilka närmare belyses i en till detta betänkande såsom bilaga fogad promemoria.

Renhållningen av bostaden innefattar flera olika arbetsmoment, vilka med den tekniska utvecklingen i våra dagar förenklats: vi har fått mera lättskötta material, bättre rengöringsmedel och effektivare redskap, såsom dammsugare och golvbonare. Å andra sidan må inte förbises, att den höjda levnadsstandarden genom tillkomsten av nya, kanske ömtåliga ting i hemmen också kan göra städningen mera tidsödande.

Det största arbetet vid städningen gäller golven, vars material och än mer ytbehandling är avgörande vid rengöringen. I allt mindre omfattning torde de gamla besvärliga skurgolven förekomma. Även de bonade golven ersätts mer och mer av trägolv med mera lättskött ytbehandling, eller av golv täckta med linoleummattor, plast eller andra slags plattor.

I viss omfattning torde städningsarbetet kunna underlättas genom gemensamhetsanordningar. På sätt närmare skildrats i kommitténs delbetänkande om hemhjälpen (SOU 1952: 38) finns det kommersiella serviceföretag, särskilt för golvbehandling och fönsterputsning, men de ställer sig relativt dyra att anlita. I de stora bostadsföretagen borde en viss städnings-service kunna ordnas på samma sätt som redan sker i kollektivhusen. Hushållen skulle kunna abonnera på viss hjälp med sådana tyngre arbeten som fönsterputsning, tvätt av väggar och tak, allmän storrengöring etc.

Av stort intresse för att underlätta städningsarbetet är nya maskinella hjälpmedel, exempelvis för mattrengöring, utexperimenterade av HSB, eller för trappstädningen, där det kommunala bostadsföretaget Svenska bostäder använt nya tekniska hjälpmedel.

En inom Stockholms stad arbetande kommitté för undersökning av möjligheterna till rationalisering av hushållsarbetet särskilt för familjer

med yrkesarbetande husmödrar, har upptagit frågan om ett kollektivt utnyttjande av dyrbarare hushållsredskap. Efter dess uppdrag har HFI utrett dessa spörsmål och därvid kommit till i huvudsak följande resultat.

Önskade hushållsredskap till gemensamt bruk

En av HFI gjord enkät (1952) inom den för olika kvinnoorganisationer representativa husmoderskommitté, som ingår i HFI:s fullmäktige, grupperade de redskap och föremål man var intresserad av på i huvudsak följande sätt.

När det gällde matlagningen nämndes främst matlagningsmaskin (assistent), vidare konserveringsapparat samt stor gryta och stor kaffepanna. Bland städredskapen var man i första rummet intresserad av golvbonare, vidare av dammsugare och stegar. I fråga om barnskötseln förelåg intresse för lån av barnvåg och barnvagnar. Vidare angavs som lämpliga utlåningsobjekt symaskin, badrumsvåg och skrivmaskin, värmelampa samt diverse sjukvårdsmaterial. Slutligen exemplifierades rätt omfattande önskemål om lån, vid tillfälliga besök av gäster, större tillställningar och dylika tillfällen, av sängar och sängkläder, serviser, bestick, stolar och bord o. s. v.

Vidare har LO:s kvinnoråd efter anmoden av HFI gjort en enkät i ämnet bland sina kommittéer på olika platser. Det stora flertalet har därvid förklarat sig positivt inställda till en central uthyrning. Såsom uthyrningsobjekt nämndes, i likhet med vad fallet var vid de föregående enkäterna, främst golvbonare, dammsugare, assistent, konserveringsapparat, symaskin, barnvåg och barnvagnar samt därjämte åtskilliga olika slag av matlagningsredskap, tvättmaskin, vridmaskin, elektrisk mangel samt i allmänhet samma slags redskap och maskiner som i de tidigare enkäterna framförts. På något håll underströks intresset för ett syrum för lappning och lagning i anslutning till den kollektiva tvättstugan. Enkäten exemplifierade även hur ofta och hur lång tid man önskade låna de viktigaste utrustningsobjekten.

Nämnas må slutligen, att vid Edmund Dahlströms sociologiska kartläggning av Hägerstensåsen Hökmossen (1949/50), *Trivsel i Söderort*, ej mindre än 68 % av de tillfrågade husmödrarna förklarade sig intresserade av och villiga att använda en eventuellt inrättad byrå för uthyrning av hushållsutrustning. I fråga om de redskap man härvid var intresserad för nämnde det stora flertalet i första hand golvbonare, i andra hand dammsugare. Ett betydande intresse fanns även för konserveringsapparater och hushållsmaskiner (assistent).

Med stöd av framkomna önskemål har inom HFI kostnaderna för uthyrning av en rad olika redskap närmare utretts, innefattande kostnaderna för anskaffning, underhåll, reparationer och avskrivning under redskapens sannolika livslängd.

I övrigt har vid utredningen någon sammanfattande bedömning av lämpligheten och nyttan av en eventuell utlåningsverksamhet av olika redskap knappast skett. I fråga om egentliga *matlagningsredskap*, som användes ofta och blott för en kort tid åt gången, anses blott få lämpa sig för utlåning. De flesta är relativt billiga och måste ändå alltid finnas i ett kök. Sådana redskap som t. ex. köttkvarn eller grönsakskvarn är visserligen tidsbesparande att använda, men arbetsmomentet är alltför kort för att det skulle löna sig att låna hem sådana redskap. Utlåning kan väl egentligen blott förekomma i fråga om redskap som är relativt dyra och skrymmande och sällan användes, men som i hög grad kan underlätta arbetet. Hit hör exempelvis dyrbarare redskap för syltning och konservering. Beträffande matlagningsmaskin (assistent), som man enligt enkäterna rätt

allmänt skulle vilja låna, finner utredningen på grund av HFI:s studier tveksamt, huruvida sådana maskiner för stadshushållen i allmänhet skulle kunna medföra någon större rationalisering; annorlunda kan det ligga till vid lant-hushåll eller i allmänhet större hushåll. Men en assistent är ganska besvärlig att låna hem och det kan väl endast löna sig om man till lånetiden koncentrerar en rad olika arbeten som kan göras med maskinens hjälp, något som förutsätter en rätt omfattande och komplicerad matlagning och överhuvudtaget väl aldrig kommer i fråga i hushåll med yrkesarbetande husmoder. Lämpligare för utlåning synes utredningen anse större kokkärl och konserveringsapparater vara, använda blott vid enstaka tillfällen om året men då relativt intensivt.

Även av de för *städningsarbetet* behövliga redskapen torde få lämpa sig för utlåning, då flertalet dels är rätt billiga, dels också måste användas ofta. Vad de större städningsredskapen angår kan dammsugaren vara av viss betydelse såsom utlåningsobjekt. Många hushåll har inte råd att skaffa en dammsugare, ej heller plats för en sådan och de skulle kunna vara betjänta med att vid storstädningar kunna få låna hem en dammsugare. Emellertid bör hushållet, enligt utredningens mening, nog äga dammsugaren; om man skall ha verklig nytta av den, bör den kunna användas nästan dagligen.

Ett redskap som däremot anses väl lämpa sig för utlåning är golvbonaren. Den är relativt dyrbar, den användes sällan, dess användning kan i förväg lätt planeras och den underlättar i hög grad ett eljest tungt arbete. Emellertid ersätts de bonade golven, som redan anmärkts, mer och mer av syntekobehandlade golv.

Likaså kan hushållen ha behov av att vid enstaka tillfällen kunna få låna en stor trappstege, som är skrymmande och svår att förvara i en liten lägenhet. Den är emellertid rätt tung och kan väl rimligen inte bäras längre väg. Utlåning kommer därför endast att gälla dem som bor i samma eller närbelägna fastigheter.

I fråga om redskap för *tvätt* fastslår utredningen, att det knappast finnes någon liten tvättmaskin som lämpar sig för hemlån. Likaså är handmanglar och strykmaskiner för tunga för transporter. Strykjärn torde vara ett redskap som bör ägas av hushållet, om det bekvämt skall kunna utnyttjas, och detta är väl också i regeln fallet. Däremot anses det kunna vara praktiskt att för särskilda tillfällen få låna tvättgryta, eventuellt strykbräde.

När det gäller redskap för *sömnad* kan en gemensam användning genom lånecentral främst komma i fråga för symaskiner, som en del hushåll anses inte ha råd att skaffa. En viktig förutsättning är emellertid, att uthyrningsmaskinerna kan användas även av sådana som är ovana vid dem, och att de inte är för ömtåliga vid ovarsam behandling. Symaskiner torde emellertid numera förekomma i praktiskt taget alla hem.

Vad angår redskap för *barnskötsel*, såsom barnvåg, barnvagn, badbalja, baby-säng, skötbord o. d., behöver dessa i regeln användas under så lång tid, att de icke lämpar sig för utlåning; de utsättes därjämte vid användningen av naturliga skäl för rätt stort slitage. Redan nu är det för övrigt ofta möjligt att köpa begagnade sådana redskap och möbler eller att byta och sälja dem då de inte längre behövs; barnvågar brukar det vara lätt att få hyra. Detsamma gäller också andra i enkäterna nämnda föremål såsom sängar och andra möbler, eventuellt också viss sjukvårdsmaterial.

Såsom helhet ger utredningen vid handen, att det blott är ett fåtal hushållsredskap där förutsättningar för utlåning genom en särskild lånecentral kan antas föreligga, nämligen sådana som är relativt dyrbara, skrymmande att förvara i en liten lägenhet, som användes relativt sällan och vid i förväg

planerade tillfällen, som medför avsevärd besparing av tid och arbete, och som slutligen icke är alltför ömtåliga vid behandlingen. Bland de här undersökta redskapen torde närmast sådana redskap som dammsugare och golvbonare fylla dessa villkor. Transporterna av redskapen kan emellertid vara besvärliga, och sannolikt bör därför den gemensamma användningen begränsa sig till hushåll i samma fastighet eller komplex av fastigheter.

En service av denna art synes närmast ligga till hands för vederbörande bostadsföretag att bjuda sina hyresgäster; den torde däremot knappast lämpa sig för kommunal regi.

Vårduppgifter och hemhjälp

I föregående avsnitt av detta kapitel har vi behandlat själva hushållsarbetet, hemmets rutingöromål kring mat, måltider och inköp, skötsel av kläder, bostad etc. Möjligheterna att rationalisera dessa göromål, delvis med stöd av anordningar utanför hemmet, har här skildrats.

Av helt annat slag är de problem som hemmets vårduppgifter innebär. Det är här främst fråga om tillsyn och fostran av barn och ungdom; det kan vidare gälla hjälp åt sjuka, åldringar eller andra vårdbehövande, uppgifter som naturligtvis icke kan »rationaliseras» på liknande sätt som rutingöromålen. För att underlätta arbetet på detta område gäller det att skaffa hjälp åt hushållet, främst åt husmodern, med härför lämplig arbetskraft och i lämpliga former, när de egna krafterna icke förslår. Eventuellt kan detta ske genom att vårduppgifterna flyttas utanför hemmet, till någon institution, såsom daghem, förskolor, sjukhus, ålderdomshem och liknande, eller till någon annan familj, som fallet är då den halvöppna barnavården tar familjedaghemmets form. I andra fall kommer den erforderliga förstärkningen av hushållets arbetskrafter att ta formen av arbets-hjälp i hemmet.

Barntillsyn

Vad angår den vanligaste och mest omfattande av hemmets vårduppgifter, tillsyn och fostran av barnen, faller den utanför vårt egentliga utredningsuppdrag. Vi går alltså icke närmare in på de olika former av kollektiv service som kan vara motiverade för att hjälpa hemmen och bidra till den utjämning av arbete och ansvar för barnen och som kan vara rimlig i vårt samhälle. Dessa spörsmål har analyserats av andra utredningar, nämligen av kommittén för den halvöppna barnavården (SOU 1951: 15) och av familjeutredningen i dess betänkande om samhället och barnfamiljerna (SOU 1955: 29). Vi begränsar oss till en överblick över de samhälleliga uppgifter som här föreligger och som utgör väsentliga led i de familjepolitiskt motiverade gemensamhetsanordningarna.

Hemarbetande husmödrar med småbarn behöver hjälp med barnen framför allt vid sjukdom och överansträngning, men i viss omfattning även i andra sammanhang: för att kunna få fritid för personliga intressen, för vila och avkoppling från den tidskrävande och på grund av isoleringen i längden både psykiskt och fysiskt ansträngande vården av småbarn. Mödrar med yrkesarbete, som måste vara borta från hemmet under arbetsdagen, behöver någon ersättare för sin egen person, någon som kan hjälpa dem med att sköta och se till barnen. Vid tillfällig bortovaro från hemmet behöver barnfamiljerna tillgång till någon lämplig barnvakt. Särskilt i städer och tätorter med större trafikrisker behöver de små barnen, när modern icke har tid, någon som ser till dem när de är ute och leker. När de blir något större, gör sig behovet gällande av mera ordnad sysselsättning gemensamt med andra barn.

Barnfamiljernas här i all korthet antydda behov av förstärkning av de egna arbetskrafterna tillgodoses väl ofta av släktingar eller grannar, men i allt större utsträckning står sådan hjälp icke att få. Den kvinnliga arbetsmarknadens expansion och främst ökningen av de yrkesarbetande mödrarnas antal skärper behovet av samhällseliga åtgärder till stöd åt hemmens barnavårdande uppgifter. Dessa åtgärder har många olika former. I främsta rummet gäller de den halvöppna barnavårdens institutioner, daghem och lekskolor, familjedaghem, eftermiddagshem för skolbarn och barnklubbar. Såsom framgår av familjeutredningens betänkande har på senare tid ökad tonvikt kommit att läggas på familjevården, främst i form av familjedaghem. Parker med lekplatser och lekledare är regelmässiga inslag i modern bebyggelseplanering och parkförvaltning.

Många olika omständigheter bestämmer valet mellan de skilda formerna av barntillsyn: valet mellan arbetskraft som kommer till hemmet — en utväg som sällan står till buds — eller att lämna barnet till ett annat hem eller till kollektivt ordnad vård. Särskilt den förvärsarbetande modern måste givetvis ha trygghet för att hjälpen icke sviker och väljer därför gärna den senare utvägen. Viktigt är avståndet från hemmet både för modern och för barnet. Det är både fysiskt och psykiskt tröttsamt att ha långt till daghemmet. Det är inte heller bra för barnet att komma bort från hemmiljön och mista kontakten med sina lekkamrater i grannskapet.

För alla dessa olika slag av barnavårdsuppgifter fordras kvalificerad arbetskraft. Den personliga fallenheten för att ta hand om barn måste vara avgörande; därjämte krävs viss utbildning. För denna är bestämda utbildningsvägar ordnade när det gäller arbete i den halvöppna barnavårdens institutioner. För dem som arbetar i familjevårdens enklare former bör den personliga lämpligheten prövas samt viss upplysning och vägledning ges genom instruktionskurser eller studiecirklar,

Vård av sjuka och äldre

Av gammalt har de flesta sjuka liksom de gamla tagits om hand inom hemmen. Den minskade tillgången på arbetskraft i hemmen samt stigande krav på vårdens kvalitet har lett till mycket starkt ökade anspråk på institutionsvård. Under senare år har frågan om att minska vårdfallen inom sjukvårdsinrättningar och ålderdomshem aktualiserats, dels genom att samhällets kostnader för institutionsvården kraftigt ökats, och dels också därför att hemmiljöns fördelar framför allt för de gamla men även för många sjuklingar framstått allt klarare. Eftersom sådan arbetskraft inom hemmen som förr stod till förfogande för sjuk- och åldersvård numera ofta försvunnit, har samhället fått träda till för att organisera ett uppbåd av arbetskraft till de sjuka och de vårdbehövande gamla. Detta sker dels genom hemsjuksköterskor och genom den sociala hemhjälpens och dels genom deltidsarbetande arbetskraft, huvudsakligen rekryterad bland hemmafruar, i vilkas hem arbetsuppgifterna minskat när deras egna barn vuxit upp. Även systemet att ge en ersättning till anhöriga till vårdbehövande, vilka kanske avstår från arbete utanför hemmet för att ta hand om vårduppgifterna, praktiseras i olika sammanhang t. ex. inom kroniker-vården.

Den sociala hemhjälpens

En fast samhälleligt organiserad hemhjälpensform fick vi 1944 genom den sociala hemhjälpens. Dess ändamål är att under kortare tid biträda med hemmets skötsel genom särskilda hemvårdarinnor, då tillfälligt behov därav föreligger på grund av husmoderns bristande arbetsförmåga eller behov av vila eller annan familjemedlems sjukdom eller därmed jämförbara omständigheter. Rörande den sociala hemhjälpens organisation och utveckling må hänvisas till den redogörelse fram till 1952 som lämnats i vårt delbetänkande (SOU 1952: 38).

Den sociala hemhjälpens gäller i praktiken främst hjälpbehov hos barnfamiljer och äldre. I det övervägande antalet fall, drygt 80 % (1951 och 1952), gällde hjälpen barnfamiljerna och var där vanligen föranledd av husmoderns sjukdom eller barns börd. I återstående antalet fall avsåg den sociala hemhjälpens oftast äldre. Den sociala hemhjälpens är begränsad till tillfälliga behov, även om denna begränsning i praktiken på sina håll icke ansetts lägga hinder i vägen för regelbundet återkommande hjälp företrädesvis åt äldre. Den tid en familj 1952 fick hjälp utgjorde emellertid i genomsnitt blott 6,4 dagar — ett medeltal för hela landet, som i olika orter över- och underskreds. Exempelvis i Stockholm utgjorde 1954 den genomsnittliga hjälptiden 11,3 dagar, varierande från en dag till över 60 dagar.

Tillgången på social hemhjälp är tämligen ojämn och vanligen otillräcklig. Vi hänvisar till vad härom anförts i vårt tidigare delbetänkande, till familjeutredningens yttrande i denna fråga samt till socialstyrelsens remissyttrande över familjeutredningens betänkande. Behovet av en väsentlig utvidgning av den sociala hemhjälpen är särskilt framträdande i tätorterna. Antalet inom den sociala hemhjälpen anställda håller sig sedan flera år i huvudsak inom den ram som uppdragits för statsbidraget till hemvårdarinnornas löner, men även om i några kommuner hemvårdarinnor anställts utöver denna ram, alltså utan statsbidrag, har, sedan vi år 1952 avgav vårt betänkande, för landet i dess helhet icke någon större ökning av den fast anställda hemvårdarinnekåren ägt rum; den håller sig något hundratal över 3 000.

I viss, icke ringa omfattning har emellertid några kommuner för den sociala hemhjälpen vid sidan av de årsanställda anlitat deltidsarbetande hemvårdarinnor samt därjämte, utan statsbidrag till lönekostnaderna, timanställd arbetskraft från den vanliga arbetsförmedlingen. Exempelvis fördelar sig de 70 000 dagsverken som hemhjälpnämnden i Stockholm räknar med för år 1956 med 48 000 på årsanställda, 6 000 på månadsanställda och 16 000 på timanställda.

Hemtjänst för gamla och hemsamariter

Vid sidan av den sociala hemhjälpen har efter kriget uppvuxit en i friare former organiserad hemhjälp för speciella behov, företrädesvis för vård av åldringar och för hemsjukvård, med vederbörande kommun eller landsting, Röda Korset eller någon annan fri organisation som huvudman (hemtjänst för gamla, hemsamariter, hemsjukvård av kroniker). Vi hänvisar här, utom till vårt eget delbetänkande om hemhjälpen, till 1952 års åldringsvårdsutredning (SOU 1956:1) och den där lämnade redogörelsen för dessa friare former för hemhjälp och särskilt för den öppna åldringsvården.

Under de år som förflutit sedan 1952 har hemtjänsten för gamla fått en betydande omfattning. Den omfattar numera nära halva antalet av landets kommuner, däribland så gott som samtliga städer. Spridningen och intensifieringen av denna verksamhet fortgår alltjämt. Exempelvis i Stockholm räknar man för 1956 med ett antal arbetstimmar för de deltidsarbetande åldringsvårdarinnorna av runt 600 000; nettoutgifterna för samma år anslås till över 1,9 miljoner kronor. Hemtjänsten för gamla beräknas här till sin omfattning väl motsvara den sociala hemhjälpen. Liknande är förhållandena i andra kommuner.

Den alltjämt fortgående utvecklingen av hemtjänst för gamla visar värdet av den arbetskraftsreserv bland vilken de deltidsarbetande åldrings-

vårdarinnorna företrädesvis rekryteras. Vanligen gäller det här äldre husmödrar, vilkas hemarbete icke längre är så omfattande och som alltså finner sig ha tid över för tillfälliga uppdrag. Av stor betydelse för den goda tillströmningen av sådan arbetskraft är emellertid tydligen det utbredda intresse som finns för sådana uppgifter och den tillfredsställelse som åldersvårdarinnorna känner över att få deltaga i ett socialt betonat, samhällsnyttigt arbete. Hemsysslor i denna form synes ha större lockelse än då det gäller motsvarande uppgifter på den allmänna marknaden.

Även andra former av hemhjälp, främst genom hemsamariter, i syfte att möjliggöra sjukvård i hemmen, har på senare år nått en icke ringa omfattning. Särskilt har denna hemhjälp kommit att gälla vården av kroniskt sjuka. Landstingen, som jämte de landstingsfria städerna är legala huvudmän för anstaltsvården av kroniskt sjuka, har, för att minska trycket på vårdanstalterna, på senare år börjat att i allt större omfattning lämna bidrag till kostnaderna för hemsjukvård av kroniker. Det sammanlagda beloppet av landstingens anslag härför stiger i år till runt 4,8 miljoner kronor. Bidrag utgår till ersättning till hemsamarit eller annan sjukvårdskunnig person, vanligen en anhörig, som finnes vara kompetent för vården av den sjuke. I några fall utgår bidrag till vederbörande kommun, som åtar sig ansvaret för vården. Några landsting har för denna form av hemsjukvård anställt särskild befattningshavare. Vården står städse under tillsyn av vederbörande tjänsteläkare och distriktssköterska.¹

Liksom inom hemtjänsten för gamla är det vid hemsjukvården fråga om deltidsarbetande arbetskraft, till vilken timersättning utgår enligt i hudsak samma grunder som gäller för sådant arbete på den allmänna arbetsmarknaden. Även här är det, liksom inom den sociala hemhjälpen och hemtjänsten för gamla, i främsta rummet fråga om vanliga hemsysslor, städning, uppköp och matlagning, småtvätt och i särskilda fall passning av sjuka. Någon mera kvalificerad sjukvård är det här i regel icke tal om; den utbildning hemsamariterna får är begränsad till kortare instruktionskurser.

I flertalet fall gäller hemtjänsten för gamla och hemsamaritverksamheten liksom den sociala hemhjälpen mindre bemedlade; någon ersättning för vården uttas då icke. För andra gäller i allmänhet en efter betalningsförmågan graderad taxa. Jämte de allmänna humanitära skälen för att på detta sätt hjälpa sjuka och åldringar i hemmen att klara sig själva och stanna i sin vanda miljö föreligger, som tidigare nämnts, ett behov att minska trycket på ålderdomshem och sjukhus med deras vanligen knappa tillgång på dyra platser.

I flertalet fall har hemhjälpnämnden i kommunen hand om icke blott den sociala hemhjälpen utan även hemtjänsten för gamla och hemsama-

¹ Uppgifterna om landstingens kronikervård hämtade ur en inom Landstingsförbundets byrå upprättad promemoria.

riterna, naturligt nog i nära samarbete med socialvården och eventuellt med sjukhusförvaltningen i orten. I vissa fall har socialvården själv ledningen av hemtjänsten för gamla. Enligt en av Svenska stadsförbundet i slutet av år 1955 företagen undersökning av förhållandena i ett 75-tal städer har blott ett 20-tal valt annan organisation än genom hemhjälp-nämnden.

Överhuvudtaget torde gränsen mellan de olika hjälpformerna i praktiken icke alltid strängt uppehållas: i första hand har den sociala hemhjälpn stått till förfogande, men då dess krafter icke räckt till har den kompletterats med deltidsarbetande, som omväxlande kallats hemsamariter, åldringsvårdarinnor e. d.; i fråga om kronikervården har även sjukvårdskunniga anhöriga till de sjuka anlitats. Långtifrån alltid har någon organisatorisk uppdelning av denna skiftande verksamhet ägt rum.

Med den kraftiga utvecklingen av den kommunala verksamheten på området har de frivilliga initiativ som ofta varit grundläggande för olika hemhjälpformer, genom Röda Korsavdelningar, kooperativa kvinnogillan, avdelningar av Fredrika Bremerförbundet eller husmodersorganisationer mer och mer kommit i bakgrunden. Olika former av social hemhjälp uppfattas numera som kommunala angelägenheter och de frivilliga insatserna har uppenbarligen blivit mindre vanliga.

Bostadskollektiva kommittén uttalade sig i sitt tidigare delbetänkande för en sammanföring av alla olika grenar av hemhjälp under hemhjälp-nämndens ledning. Åldringsvårdsutredningen uttalar sig likaså för en samordning av den sociala hemhjälpn och hemtjänsten för gamla men anser, att ledningen bör förläggas till den nya socialnämnden.

Ökad hemhjälp åt barnfamiljer

De friare former av hemhjälp med stöd av deltidsanställd arbetskraft, som på senare år kraftigt utvecklats, har alltså, i fråga om vården av åldringar och sjuka, på ett värdefullt sätt kunnat komplettera den egentliga sociala hemhjälpn. Däremot är, såsom senast familjeutredningen framhållit, behovet av hemhjälp för barnfamiljernas del ofta illa tillgodosett, ett förhållande som hemhjälpnämndernas och arbetsförmedlingarnas erfarenhet understryker. Den sociala hemhjälpens knappa tillgångar på arbetskraft gör att endast de mindre bemedlade barnfamiljerna, och mångenstädes även dessa blott i otillräcklig omfattning, brukar er-hålla hjälp. Behovet av kvalificerad hemhjälp skärps givetvis i barnfamiljer där mödrarna har yrkesarbete utanför hemmen, och särskilt gäller detta då modern eller barnen blir sjuka. Det är naturligt, att man här frågar sig huruvida icke, liksom beträffande hemhjälp åt åldringar och sjuka, arbetskraftsreserver av liknande art kunde ställas till förfogande när det gäller ökad hjälp åt barnfamiljerna.

Om behovet av en sådan ökning och särskilt av regelbunden hemhjälp åt barnfamiljer i olika situationer har socialstyrelsen i sitt remissyttrande den 5 januari 1956 över familjeutredningens betänkande närmare uttalat sig. Styrelsen erinrar främst om alla de hem där husmodern, utan att direkt vara akut sjuk, på grund av nedsatt hälsa, av psykiska skäl eller genom sin okunnighet saknar förmåga att hålla ihop hemmet. I vissa fall skulle här skickliga hemvårdarinnor med en viss pedagogisk läggning, i andra fall en duktig städhjälp kunna göra goda insatser. Hemhjälp av denna art måste också anses representera ett angeläget behov: den skulle kunna bereda modern någon regelbunden avkoppling då det gäller tillsynen av ett på olika sätt invalidiserat eller utvecklingshämmat barn liksom då det gäller vården av kroniskt sjuka eller eljest vårdbehövande gamla. Ett vanligt hjälpbehov gäller också, framhåller styrelsen, hem med förvärvsarbetande husmödrar vilkas barn vanligen måste vistas på daghem men på grund av tillfällig sjukdom icke kan besöka daghemmet. Mödrarna är i sådana fall av ekonomiska skäl bundna vid sitt förvärvsarbete och kan ofta icke själva på annat sätt ordna barntillsynen. Från sjukhusens sida har vitsordats, att man måste behålla förvärvsarbetande mödrars barn längre på sjukhusen än vad som är betingat av medicinska skäl, då barnen vid hemkomsten skulle sakna nödig tillsyn. Genom tillgång på hemhjälp skulle alltså dyrbara och välbehövliga sjukhusplatser kunna frigöras. Då den sociala hemhjälpen inrättades räknade man även med möjligheten att hemvårdarinnorna skulle kunna ta hand om hemmet som vikarie för husmodern under dennas semester, något som särskilt för jordbrukarhemmens del skulle vara av värde, men detta behov har på grund av den knappa tillgången på arbetskraft endast i helt ringa omfattning kunnat fyllas.

Att för de uppgifter, varom här är fråga, finna lämplig deltidssamarbetande arbetskraft är emellertid, såsom socialstyrelsen i sitt remissyttrande även framhåller, betydligt svårare än då det gäller hemhjälp åt gamla eller sjuka. Visserligen är det även här i huvudsak fråga om de vanliga sysslorna i ett hem. Blir någon familjemedlem, särskilt husmodern, tillfälligt sjuk, så behövs en extra arbetskraft för de vanliga sysslorna och för att se till den sjuka, utan att det därför behöver vara fråga om egentlig sjukvård.

Men det är svårare och ansvarsfullare att i husmoderns ställe överta tillsynen över barnen. Det kräves härför, såsom tidigare framhållits, en särskild personlig fallenhet, en naturlig värme och lätthet att få kontakt både med barnen och med deras föräldrar. Vissa psykologiska insikter och en viss pedagogisk utbildning är naturligtvis av stort värde. De uppgifter, varom här är fråga, låter sig vidare icke alltid i förväg planera i mera regelbundna former, såsom då det är fråga om hemtjänst hos gamla; vårdbehovet kan betingas av tillfälligt påkommande omständigheter, vanligen att barnen eller modern insjuknar.

Att trots dessa svårigheter kunna förvärva deltidssamarbetande arbetskraf-

ter för att förstärka hemhjälpen åt barnfamiljerna är emellertid en högst angelägen uppgift. På sitt sätt ger familjedaghemmen en om ock ofullständig lösning av problemet. På något håll planerar barnavårdsnämnden, enligt vad vi erfarit, att genom daghemmen och på grundval av den känedom som dess kvalificerade personal erhåller om hemförhållandena i trakten förvärva ej blott lämpliga familjedaghem, utan även, inom samma krets av för sådana uppgifter intresserade kvinnor, söka nå arbetskrafter som kan stå till förfogande för hemhjälp åt barnfamiljer i lägen sådana som här ovan beskrivits. Det synes i och för sig naturligt att man, när det gäller förvärv av hemhjälp som särskilt är inriktad på behov av barn-tillsyn, utgår från den halvöppna barnavårdens institutioner.

Går man denna väg för att så att säga skapa hjälptrupper till stöd för den sociala hemhjälpens ordinarie arbetskrafter bör även en lämpligt ordnad organisatorisk anknytning sökas till den sociala hemhjälpen. Hur detta lämpligen skall ske torde först på grundval av de erfarenheter som kan vinnas vid försök av här angivet slag kunna bedömas.

Till frågan om de organisatoriska formerna för hemhjälpen och samordningen mellan dess grenar skall vi återkomma i ett följande kapitel (s. 166 ff.).

Hemhushållning och kollektivisering

Olika utvecklingstendenser

I de föregående avsnitten av detta kapitel och i våra delbetänkanden har vi lämnat en överblick över hemarbetet och dess rationalisering mot bakgrunden av den pågående utvecklingen inom konsumtionsvaruindustrin och på distributionsområdet, varigenom hemmen fått tillgång till en mängd nya varor, nya maskinella hjälpmedel och nya serviceformer. Vi har vidare skildrat vårduppgifterna inom hemmet och det stöd åt familjerna som här lämnas genom samhällseliga åtgärder av olika slag. I viss mån motsatta utvecklingstendenser kan urskiljas.

Hemmens arbete med matberedningen har å ena sidan på grund av ökad köpkraft och livsmedelsindustrins utveckling kunnat avsevärt minskas. Man köper av de industriellt förberedda produkterna, eller man förenklar arbetet genom ökad användning av råvaror som icke behöver någon omständlig behandling. Det sista ledet av matlagningsarbetet behålles alltså i hemmet men det blir tidsmässigt starkt förkortat och ställer allt mindre anspråk på kunskap och skicklighet i matlagning.

Å andra sidan framträder en tendens till utvidgning av hemmets arbete med maten. Vi har påvisat det stora allmänna intresset för experiment med nya rätter, för en mera vårdad, en »rolig» matsedel, för tidningarnas matrecept och för skrifter om mat. Den nya metoden att konservera råvaror och maträtter i hemmen genom djupfrysning synes tillvinna sig ett växande intresse.

Vill man utnyttja de fördelar som fryshushållningen kan ge betyder detta, att man använder produkterna i ett tidigare stadium av förädlingsprocessen, något som å andra sidan fordrar goda kunskaper om födoämnenas kvaliteter och god kunnighet i matlagning samt innebär krav på planering av mathållningen på längre sikt och efter andra linjer än tidigare.

Likaså kan man i fråga om inköp av livsmedel urskilja olika tendenser. Förr i tiden köpte hemmen ett begränsat antal varor i relativt stora kvantiteter och hade alltså ofta tämligen stora lager; också hörde till städernas hyreslägenheter i regeln förvaringsutrymmen i källare eller på vind som numera ofta icke är utnyttjade. Med tätare butiksnät och större varusortiment har husmödrarna speciellt i tätorterna vant sig vid täta och mindre köp. De moderna självbetjäningsaffärerna kan sägas uppmuntra till köp av mindre förpackningar. Å andra sidan framkommer nya distributionsformer som erbjuder hemmen ekonomiskt fördelaktiga villkor vid köp av större varumängder. Man kommer på detta sätt tillbaka till en vidgad förrådshushållning, med ökade krav på planering av inköpen och tillsyn av förråden.

Utvecklingen på tvättens område visar liknande tendenser. Å ena sidan avlöses de äldre arbetsformerna, med stor manuell arbetsinsats i hemmen, av tvätt i kollektiva maskintvättstugor eller av inlämningstvätt. Men samtidigt härmed kan en renässans för hemtvätten i viss mån möjliggöras genom tillkomsten av nya, snabba och lättskötta hemtvättmaskiner.

Hemmens arbete med sömnad och lagning av textilier minskar med den ökade konfektionen och nya textila material, men samtidigt kan ett ökat intresse för hemsömnad konstateras, ökad försäljning av mönster och symaskiner och ett ökat intresse för undervisning i sömnad.

Rationaliseringen av arbetet med bostadens vård, städning och eldning har i hög grad underlättat bostadsvården. Å andra sidan medför den pågående höjningen av bostadens, inredningens och möbleringens standard att intresset för hemmets vård ökar. Man vill själv snickra, måla och pyssla; med den ökade fritiden har också kommit ökat intresse för sådana ting. Hemmen tar ånyo på sig arbetsuppgifter som just tycktes på väg att försvinna.

Hemmens vårduppgifter och fritidslivet inom familjen ligger visserligen på ett annat plan, men även här kan man konstatera att utvecklingen tycks leda å ena sidan ut från hemmen — å andra sidan tillbaka till hemmen. De samhällsinstitutioner som har hand om vård, undervisning och fritidsliv, uppgifter som förr vilade på hemmen, växer i omfattning och kraven på deras kvalitet stiger. Vi har fått allt flera och allt bättre institutioner för undervisning och yrkesutbildning, för sjuk- och hälsovård, för fritidsliv och kulturell aktivitet samt icke minst för att ta hand om barn och ungdom. Men samtidigt betonas allt starkare betydelsen av hem-

livet. Erfarenheter och forskning understryker mer och mer betydelsen av hemmiljön för de små barnen, för vården av de sjuka och av åldringarna och för den växande ungdomens mognad och personlighetsbildning. Tekniken och moderna samfundsformer, som å ena sidan samlar publiken kring biografier, teater och musik, idrottstävlingar och föreningsliv, leder dem också tillbaka till familjegemenskapen omkring det egna hemmet och bilen, radion och televisionen.

Utvecklingen inom de områden vårt utredningsuppdrag omfattar är alltså komplicerad och långt ifrån entydig. Familjerna själva står ofta rådvilla i valet mellan olika former av hushållsorganisation. De saknar i många fall vägledning när det gäller att bedöma möjligheterna att rationalisera arbetet genom att investera i viss hushållsutrustning, respektive utnyttja en vidgad industriell service. Irrationella sociala värderingar eller påtryckningen från ensidigt inriktad reklam kommer ofta att spela stor roll vid de val som görs. Samtidigt måste dock, som vi har framhållit i inledningen till detta kapitel, hänsyn tagas till att det ju inte endast är rationella lösningar som människor eftersträvar: de vill i sina hem, för att öka trevnaden, ge plats för en mängd individuella arrangemang vilka ofta kan vara både kostnads- och arbetskrävande.

Vad vi i vår översikt över hemarbetet velat hävda är, att det är angeläget att människor skall kunna bli mera medvetna om innebörden av sina val. En husmoder bör t. ex. veta vilket kosthåll som är behövligt för familjens hälsa och välbefinnande och vilka varor som ger möjlighet att med minsta ansträngning och kostnad ge familjen en sådan kost. Hon bör veta vilka slags klädesplagg som är lättskötta och förmånliga i pris. Hon bör veta vilka av alla redskap och maskiner som ger en verklig tids- och kraftbesparing. Har hon en dylik kunskap, kan hon sedan med öppna ögon välja att bygga på med sådana trevnadsgöromål som passar henne och hennes familj. Det är för att ge förutsättningar för ett fritt val av hushållsorganisation som vi först och främst sökt föra resonemang om vilka lösningar av organisations- och utrustningsproblemen inom hemmen som framstår som rationellt motiverade.

Hushållsarbetets rationalisering inom kollektivhus

Vi har i betänkandet om Kollektivhus (SOU 1954: 3) redogjort för denna bostadsform såsom erbjudande den ur vissa synpunkter mest radikala rationaliseringen av hushållsarbetet. Vi skall här sammanfatta vad i det föregående sagts om de generella vägarna till rationalisering av olika hemsysslor och precisera på vilka punkter kollektivhus kan ge ytterligare möjligheter till minskning av arbetet i hemmet och ökning av den yttre servicen.

När det gäller *mathållningen* har vi konstaterat, att hemmen i allmän-

het torde komma att själva behålla en hel del arbetsuppgifter, vilka kan väntas bli allt lättare att sköta i och med tillgång till industriellt förberedda livsmedel, förbättrad köksinredning, bättre redskap etc. En viss kollektivisering av måltiderna sker nu ofta genom att familjemedlemmarna äter en måltid i skolbespisning eller på lunchrestaurang.

Hushåll som önskar bli helt befriade från arbetet med matlagningen kan uppnå detta inom ett kollektivhus vars centralkök håller hyresgästerna med mat antingen i den gemensamma matsalen eller i bostadslägenheterna.

När det gäller *städningsarbetet* finner familjerna det säkerligen naturligt att även i framtiden själva utföra de sysslor som löpande måste göras för att hålla bostaden ren och prydlig. Mera lättskötta material och mer ändamålsenliga redskap och rengöringsmedel kommer troligen att göra även detta arbete lättare. De hushåll som vill ha hjälp med den dagliga städningen kan — i den mån tillgång på sådan arbetskraft finnes — engagera en städerska och träffa avtal med henne om timtjänstgöring. En kollektivisering av en del rengöringsarbeten kan ske genom att specialiserad arbetskraft åtar sig vissa rengöringsarbeten såsom t. ex. fönsterputsning, mattrengöring, »storstädning» etc.

Inom kollektivhuset där hemhjälsarbetskraft engageras gemensamt för att ge familjerna bekvämare tillgång till regelbunden service, har städningshjälpen kunnat väsentligt förenklas.

När det gäller *tvätten* har vi visat, att tillgång till maskiner för rengöring, avvattning och för efterbehandling av tvättkläderna innebär en rationalisering av avgörande betydelse. Vi tror, att familjerna i allmänhet, om de får tillgång till moderna maskinella anordningar, kommer att fortsätta att själva sköta en väsentlig del av sin tvätt. Eftersom den maskinella utrustningen är dyrbar, är det önskvärt med olika former för sambruk av tvättmaskiner, genom fastighetstvättstugor, i smärre och större fristående kollektivtvättstugor, bland annat organiserade som tvättecirklar, genom launderettsystemet etc. Men tvättarbetet kan alternativt helt flyttas ur hemmen genom att man anlitar inlämningstvätt.

Inom ett kollektivhus torde inte några speciella fördelar uppnås när det gäller tvättserVICEN; såsom i flerfamiljshus i allmänhet bör kollektivhusen vara utrustade med gemensamma tvättstugor med en maskinutrustning som gör det möjligt för hyresgästerna att utnyttja maskiner för *allt* tvättgods. I kollektivhusen torde man dock kunna räkna med en i jämförelse med andra fastigheter hög frekvens av inlämningstvätt. Inlämningstvätt torde dock inte böra organiseras inom kollektivhusets ram då en tvättinrättning fordrar ett stort kundunderlag. Den särskilda service i fråga om inlämningstvätt som ett kollektivhus kan erbjuda innebär därför i allmänhet, att hämtning och lämning av tvättgods till utomstående tvätterier organiseras gemensamt för hyresgästerna.

När det gäller *övrig klädvård* har vi visat, att lagning, omsömnad etc.

är sysslor som i de flesta familjer utföres inom hemmen på småstunder. Efterfrågan på utomstående hjälp torde icke vara stor. Eventuellt övergår man mer och mer, efter amerikanskt mönster, till att behandla kläder som förbrukningsartiklar vilka används tills de är utslitna och då ersättes med nya; lagning skulle alltså icke i större utsträckning förekomma. Vi har dock nämnt, att en del hushåll kan tänkas vilja utnyttja speciella klädvårdsspecialister som åtar sig lagning, vissa omsömnadsuppgifter och en allmän tillsyn av klädförrådet. Inom ett kollektivhus bör dylika klädvårdsspecialister, i mån av behov, kunna tillfälligt engageras för att stå till hyresgästernas förfogande.

För att familjen skall få lättnad i arbetet med *barntillsynen* bör personer som kan ersätta modern finnas tillgängliga i form av lekskole- eller daghemspersonal, lekledare, familjedaghemsmödrar eller hemhjälp. Det är angeläget, att småbarnen får en omvårdnad av god pedagogisk kvalitet och att de får kontakt med andra barn i den omfattning som är lämplig för deras ålder. Det är vidare angeläget, ur psykologisk synpunkt och ur bekvämlighetssynpunkt, att barn som under dagen inte vistas hemma ändå får vara nära hemmet. Vi har framhållit, att daghem och lekskolor bör arbeta i små enheter utspridda i bostadsområdena, att utelek bör särskilt för de mindre vara organiserad i små grupper på utspridda lekplatser och att familjedaghemsvksamhet naturligen organiseras så att barnens två hem ligger nära varandra.

I anslutning till ett kollektivhus, där det bor många unga familjer, kan daghems-, eftermiddagshems- och liknande verksamhet organiseras inom eller i nära anslutning till kollektivhuset.

Vilka kollektivhustyper behövs?

Vi har i vårt delbetänkande om kollektivhus redogjort för de anläggningar av detta slag som finns i vårt land (samtliga belägna i Stockholm) och i andra länder. Sedan detta betänkande skrevs har ytterligare några stora familjekollektivhus tillkommit i Stockholm, i huvudsak av samma typ som de tidigare. Därjämte har några kollektivhus för särskilda kategorier, såsom för studenter och för åldringar byggts på senare år; nya sådana planeras alltjämt.

I allmänhet synes de befintliga kollektivhusen eller familjehotellen, som den serie kollektivhus kallas som uppförts av den störste företagaren på området, byggmästaren Olle Engkvist, fungera tillfredsställande och de har tydligen icke heller inneburit några svårare ekonomiska eller organisatoriska problem. De utgör dock en helt ringa del av samtliga bostadslägenheter som på senare år tillkommit i vårt land. Det har sålunda icke, såsom vi i vårt delbetänkande framhöll som önskvärt, byggts några familje-

kollektivhus av kommunala eller kooperativa företag med sikte särskilt på lägre inkomsttagare.

Enligt vår mening bör det dock finnas förutsättningar för att sådana anläggningar skall kunna dra till sig hyresgäster. Många hushåll har behov av kollektivhusets service, och med stigande ekonomiska resurser torde de även, såsom våra tidigare ekonomiska kalkyler visade, vara i stånd att betala härför.

De gemensamhetsanordningar som bör tillhöra ett kollektivhus av detta slag är i första hand ett storkök, där de boende kan hämta dagens huvudmål till sina lägenheter; eventuellt kan också finnas en för huset gemensam matsal. Familjer med barn bör ha tillgång till daghem, helst under samma tak som kollektivhuset. I anslutning härtill bör barnvakter kunna förmedlas vid sjukdom eller andra tillfällen, skolbarn tas om hand under deras lediga tid, hobbyverksamhet ordnas för barn och ungdom o. s. v. Vidare kunde ordnas förmedling av hjälp för städning och klädvård, för inlämning och utlämning av tvätt och över huvud taget en allmän budservice. Av särskild betydelse är den rådgivande och förmedlande verksamhet, i viss mån av personlig art, som varje kollektivhus bör kunna ge genom sin värdinna eller motsvarande befattningshavare.

Eftersom kollektivhusets hyresgäster får förutsättas ha valt denna bostadsform därför att den passar dem och för att de behöver dess service, är det naturligt, att de också, i den mån det är ekonomiskt behövt, binder sig vid den kollektiva enheten genom ett i viss mån obligatoriskt abonnemangssystem.

Sådana fullständiga kollektivhus är främst avsedda för barnfamiljer, men de bör innehålla lägenheter av olika slag och stå öppna för alla hushållstyper, äldre och yngre, familjer och ensamstående.

Vid sidan av dem finns det uppenbarligen behov av kollektivhus för vissa kategorier, såsom studenter och andra studerande, ensamstående mödrar och äldre personer. Olika kategorier kan behöva särskilda former av service. Studentkollektivhusen med sin karaktär av övergångsbostäder förutsätter exempelvis helt eller delvis möblerade lägenheter. För de ensamstående, vanligen unga mödrarna torde servicen i främsta rummet böra gälla tillsyn och omhändertagande av barnen. Ofta torde de ensamma mödrarna icke ha samma ekonomiska resurser som vanliga hushåll att i större utsträckning använda exempelvis matservicen eller städhjälp. Äldre personer behöver framför allt avlastas tyngre och besvärligare sysslor såsom städning och tvätt, ibland inköp. I vissa fall kan en fullständig mat-service genom centralkök vara önskvärd, i andra fall torde denna kunna undvaras.

Man kan slutligen tänka sig kollektivhus som speciellt tar sikte på yngre familjer med småbarn. Även här blir tillsynen av barnen kollektivhusets viktigaste service, medan föräldrarna kanske är benägna att själva

sköta sin mathållning och städning. En sådan kollektiv anläggning för familjer med småbarn kan bestå av en grupp av bostäder, eventuellt både hyreslägenheter och enfamiljshus, t. ex. en grupp radhus, med ett mindre daghem kombinerat med fritidshem för skolbarn såsom centralpunkt. Daghemmets föreståndarinna torde i sådana fall lämpligen kunna fungera som värdinna för anläggningen och med hjälp av sin personal organisera den service i övrigt som kan finnas önskvärd, såsom förmedling av barnvakter, budservice o. d. Vid planering och bebyggelse av nya bostadsområden torde man redan nu ofta följa ett sådant mönster för organisationen av kollektiv familjeservice.

Vi har i vårt delbetänkande om kollektivhusen förutsatt, att kollektivhuset i viss utsträckning skulle kunna stå öppet även för dem som bor utanför själva huset, eventuellt genom erläggande av en särskild avgift för att i likhet med kollektivhusets hyresgäster kunna använda sig av storköket och en eventuell restaurang, daghem, budcentral o. d. I vissa fall äger i nu befintliga hus ett dylikt gemensamt utnyttjande rum av kollektivhusets invånare och utomstående när det gäller restaurang, daghem, hobby- och samlingslokaler etc.

Familjetjänst

I den mån kollektivhus kommer till stånd kan det förutsättas, att hushåll som önskar radikalt förenkla sin hemhushållning söker sig dit. Det stora flertalet familjer torde dock inte komma att bosätta sig i kollektivhus; de anser sig icke passa för denna bostadsform och icke heller behöva den fullständiga avlastning av arbetet med mat och städning etc. som kollektivhuset ger. Men de flesta hushåll skulle dock ha nytta av någon form av organiserande, samordnande och förmedlande verksamhet, till stöd både för hemmen och för dess arbetsuppgifter, alltså en verksamhet liknande den som kollektivhusets värdinna utövar. De olika kollektiva anordningar vilka här kan komma i fråga vill vi med en samlande beteckning kalla familjetjänst.

En gemensam budservice, en samordnad hemsändning av varor, en ordnad hemhjälp för särskilda sysslor eller vid tillfälliga behov, kollektiva anordningar för att göra arbetet kring tvätten smidigare och lättare, antingen hushållen vill tvätta själva eller anlita inlämningstvätt — sådana och liknande former för stöd åt hemmen skulle kunna bespara husmödrarna mycket arbete och besvär. Väsentligen gäller det här enkla organisatoriska anordningar, som kräver ringa kostnad.

Det gäller vidare hjälpen åt hemmen vid barntillsyn och fritidsverksamhet. Den kan få formen av övervakning vid lekplatser, gemensamma »barnpromenader», barnvakt i hemmen, lekskolor, daghem och familjedaghem, eftermiddagshem för skolbarn, barn-, ungdoms- och föräldraklubbar, för hobbies och idrott eller för gemensamma kulturella intressen o. s. v.

I viss mån förekommer en verksamhet sådan som här ovan exemplifierats redan nu, nämligen — förutom genom kommunens försorg — i form av grannhjälp: grannar och vänner hjälper varandra med barnvakt, annan tillfällig hemhjälp och med allehanda praktiska hushållsbestyr, budservice o. d.

I några fall har grannhjälpen fått en fastare organisation: hyresgäster eller husmödrar organiserar sig i en förening eller tillsätter en kommitté med uppgift att förmedla tillfällig hemhjälp genom organisationens egna medlemmar, eventuellt även i samarbete med arbetsförmedlingen, sociala hemhjälpen eller Röda Korsets hemsamariter. I enstaka fall har en sådan verksamhet utsträckts att gälla anordnande av systuga, lekskola och »barnparkering» (Lidingö Grannhjälp, en kvinnoorganisation med mottot: »Vi hjälper varandra»). I andra fall, och sådana torde vara rätt vanliga, har verksamheten väsentligt inriktats på bostadsområdets ungdomsgrupper: man har organiserat kamratklubbar och andra fritidsgrupper samt lagt till rätta för deras verksamhet med olika slag av kurser och hobbies i områdets fritidslokaler (se vårt betänkande om samlingslokaler, SOU 1955:28, kap. 4).

När det gäller fritidsverksamheten, särskilt bland ungdomen, torde vederbörande bostadsföretag ofta ingripa organiserande och stödjande — naturligt nog, då det gäller verksamhet i företagets egna lokaler. Någon rådgivande och förmedlande verksamhet i fall av tillfälliga hjälpbehov inom hemmet torde också kunna förekomma i anslutning till fastighetsförvaltningen, ehuru den service portvakt eller vicevärd förr i tiden kunde lämna visserligen numera i stort sett torde tillhöra det förflutna.

I vissa fall har vederbörande bostadsföretag, vanligen i samarbete med någon förening bland hyresgästerna, i större omfattning tagit sig an uppgifter tillhörande familjetjänsten. Som exempel förtjänar att nämnas ett stort bostadsföretag i Stockholm — AB Familjebostäder — som organiserat en rätt fullständig familjetjänst bland sina hyresgäster. Man har tillsatt en social kurator, närmast för att ha hand om fritids- och hobbyverksamheten i företagets olika fritids- och samlingslokaler, väv-kamrar o. d. Kuratorn ordnar eller förmedlar praktiska kurser för husmödrarna i samarbete med stadens hemkonsulenter, medverkar till bildande av husmodersklubbar och stöder deras arbete. Liknande, än mera omfattande är kuratorns uppgifter i förhållande till fritidsverksamheten bland barn och ungdom, även här i nära samarbete med föreningslivet. Kuratorn har fått en personlig förtroendeställning i förhållande till företagets hyresgäster, som gör det naturligt att hon vid samtal t. ex. om väv-kurser eller lägenhetsbyten också tillfrågas om råd i många av de problem som möter inom familjelivet, eller i sådana frågor förmedlar kontakterna med stadens familjerådgivningsbyrå eller barnpsykiatriska rådgivning.

Att genom en fastare organisation göra en sådan familjetjänst mera allmänt tillgänglig, ge den större effektivitet och bredd har synts oss vara en angelägen uppgift. Särskilt i tätorternas nya bostadsområden, övervägande bebodda av från olika miljöer inflyttade unga barnfamiljer, ofta rätt isolerade från varandra, är de behov en familjetjänst skulle kunna fylla påfallande stora, och med all sannolikhet skulle den, rätt ordnad, kunna på ett värdefullt sätt bidra till att lösa de för samhällstrevnaden viktiga anpassningsproblemen i sådana områden (se härom vidare nästa kapitel i detta betänkande). Men även i äldre stadsdelar, i egnahemsområden och i orter med mera spridd bebyggelse torde de uppgifter familjetjänsten omfattar böra uppmärksammas.

Familjetjänstens olika former av hjälp och kontakter måste naturligen bestämmas med hänsyn till de lokala förhållandena, till behov och förutsättningar inom det bostadsområde det gäller. De insatser som görs av enskilda och av befintliga samhälleliga institutioner varierar, liksom också de resurser av intresse, uppfinningsrikedom och arbetskraft som kan finnas hos hushållen själva. I största möjliga utsträckning bör familjetjänsten byggas på de enskildas egna initiativ och arbetsinsatser samt knyta an till föreningslivet, till bostadsföretagen och till näringslivet på platsen.

Om emellertid behovet av en samordnad kollektiv service icke på denna väg tillgodoses, bör nödiga initiativ tas av kommunen för att åstadkomma en mera omfattande, på längre sikt verksam familjetjänst.

Uppgifter tillhörande familjetjänsten, sådan den här skisserats, är redan nu, i större eller mindre omfattning, föremål för kommunala åtgärder. Det är särskilt det bostadspolitiska organet, barnavårdsnämnden och hemhjälpnämnden som har att svara för stödet åt hemmen och hushållsarbetet. Olika slag av barn- och ungdomsinstitutioner, hemhjälp för familjer och för gamla, kollektiva tvättstugor, planering av butiksförsörjningen o. s. v., på sätt tidigare i detta kapitel skildrats, är härvid av betydelse. Förslaget om en fastare ordnad familjetjänst, eventuellt organiserad på kommunalt initiativ och under kommunal medverkan, åsyftar en viss decentralisering, en intensifiering och breddning av sådana kommunala verksamheter — samt, framför allt, en starkare lokal samordning dem emellan. Då man organiserar olika barn- och ungdomsinstitutioner, eller förmedlingen av hemhjälp, eller den praktiska servicen åt hushållen i form av butiksförsörjning och liknande, bör bostadsområdet och dess olika intressen bedömas som en enhet. En sådan samordning torde också naturligt följa av det samarbete med olika lokala intressen, med föreningar och klubbar inom området, varpå familjetjänsten enligt vår mening bör byggas. Kontakter av denna art är väsentliga, bland annat för att man för familjetjänstens olika uppgifter skall kunna stödja sig på grannhjälpen, på grannars och vänners vilja och förmåga att ömsesidigt hjälpa varandra vid tillfälliga behov.

Hur familjetjänsten lämpligen organiseras kan icke bli föremål för några enhetliga regler; väsentligen torde formerna böra bestämmas av det sätt varpå kommunens familjestödjande verksamhet för övrigt är organiserad. Olika anordningar torde härvid kunna förekomma.

Vid våra överväganden av denna organisationsfråga har bland annat som ett alternativ framförts tanken att i kommuner med en rikare utvecklad halvöppen barnavård anknyta familjetjänsten till någon av dess institutioner. Frågor som relatera sig till barntillsynen torde alltid komma att tillhöra familjetjänstens huvuduppgifter. Det gäller att komplettera hem och familj vid barntillsynen: att skaffa barnen behövliga platser i daghem, lekskola eller eftermiddagshem, eller i familjedaghem, eventuellt även att förmedla barnvakter eller tillfälliga hjälpare åt familjerna — se härom det uppslag att förvärva deltidsarbetande hjälpare i barnfamiljer vi omnämnt i ett föregående avsnitt av detta kapitel (s. 90 f.). Alla dessa uppgifter knyter sig naturligt till den halvöppna barnavården, givetvis under förutsättning att den erhåller tillräcklig och för uppgiften kvalificerad personal. Likaså måste, såsom ovan framhållits, ett löpande gott samarbete med fria grannhjälpsorganisationer och givetvis med den sociala hemhjälpen och arbetsförmedlingen förutsättas.

Till denna gren av familjetjänsten hör också lekplatserna inom området, särskilt för de mindre barnen. Ju flera bilar det blir också i bostadsområdena och därmed också ju större krav på parkeringsplatser, desto större blir trafikfarorna för barnen och desto viktigare att ofarligt tillgängliga och väl skyddade lekplatser anläggas, främst för de mindre barnen och för de mellanstora, som ännu icke nått fram till de större bollplanerna och idrottsplatserna. Det bör vara en uppgift för barn- och ungdomsvårdens lokala organ, för familjetjänsten, att övervaka lekplatserna, deras planering och utrustning, samt att se till att de kommer till rätt användning.

Till familjetjänsten, organiserad i anslutning till barnavården, ansluter sig naturligen en förmedlande uppgift i fråga om ungdomsverksamheten. Det är en uppgift för familjetjänsten att genom kontakter med det fria föreningslivet i trakten och vederbörande kommunala organ för ungdomsverksamheten och för det fria bildningsarbetet se till att befintliga fritids- och samlingslokaler bli på ett riktigt och fruktbart sätt använda.

Därest en organisationsform sådan som den här antydda icke finnes lämplig torde ledningen av den lokala familjetjänsten kunna uppdragas åt någon särskild person eller grupp av personer som har att hålla i trådarna och ta sig an de olika samordningsuppgifterna. I andra fall åter kan den samordnande verksamheten knytas till lämplig tjänsteman tillhörande kommunens bostadspolitiska organ, hemhjälpsnämnden eller ungdoms- och fritidsstyrelsen, om sådan finnes.

I nya bostadsområden, som ofta bebyggts av några få eller kanske blott

ett enda storföretag, kan en praktisk lösning av familjetjänstens organisationsproblem vara att uppdraget lämnas åt vederbörande företags fastighetsförvaltning, givetvis under förutsättning att inom densamma anställts någon person med uppgift att svara för samarbetet med hyresgästerna, att ge upplysningar och råd om användningen av tvättstugor och andra gemensamhetsanordningar o. d. och som finnes vara kvalificerad att åta sig även familjetjänstens andra uppgifter.

I och för sig torde bostadsföretaget ha ett rent fastighetsekonomiskt intresse att genom en god upplysningsverksamhet sörja för att t. ex. användningen av tvättstugorna organiseras på ett praktiskt sätt, att dess maskiner utnyttjas riktigt och att hyresgästerna bli väl informerade i sådana frågor, att fritidslokalerna blir väl använda så att hyresgästerna trivs, att lägenheterna och deras olika material och utrustning sköts på riktigt sätt o. s. v. Till en sådan, mera vicevärdbetonad verksamhet kan — på sätt det här tidigare återgivna exemplet från ett stort bostadsföretag i Stockholm visar — naturligt knyts också den rådgivande, förmedlande, initiativtagande och organiserande uppgift som tillhör den egentliga familjetjänsten. Även i det fall en sådan organisationsform väljes, utgör de nära kontakterna med de kommunala myndigheter, som har hand om barn- och ungdomsvården samt hemhjälpen, en viktig förutsättning.

Vår uppgift har här icke kunnat vara att i detalj uppdraga riktlinjerna för den breddning och intensifiering av den kommunala verksamheten på det familjepolitiska området vi förordar. Vi har begränsat oss till att framföra tanken på en samordning och fördjupning av de olika formerna av lokal bostadskollektiv service. För handläggningen av frågor om kollektiva anordningar till stöd för hemmen och hushållsarbetet och överhuvudtaget familjepolitiska frågor föreslår vi i fjärde kapitlet av detta betänkande tillställande av en kommunal samarbetsdelegation. Bland andra uppgifter torde denna delegation särskilt böra ta sig an frågan om en mera omfattande, på längre sikt verksam familjetjänst.

KAPITEL 3

Bebyggelseplanering

Lokaliseringens allmänna betydelse

Frågan om olika gemensamhetsanordningars lokalisering har inom den moderna samhällsplaneringen fått en allt större betydelse. I den mån planväsendets uppgifter vidgas till att, utöver trafikleder och bebyggelseområden, ge en fullständigare redovisning av markens disposition för skilda ändamål, i syfte främst att möjliggöra en förnuftig avvägning mellan arbetsplatser och bostadsområden och en därav betingad balans i samhällsbildningen, framträder också starkare behovet av en rationell lokalisering av olika gemensamhetsanordningar, i offentlig eller enskild regi.

Vidgningen av den offentliga sektorn i dagens samhälle har skärpt betydelsen av en planmässig lokalisering av olika offentliga inrättningar. Olika områden av det offentliga livet har, kan man säga, blivit »plansinade»; sådana anordningar till allmänhetens betjänande som post, telegraf, apotek, institutioner för hälso- och sjukvård samt socialvårdens olika expeditioner måste fördelas och lokaliseras efter vissa normer och bestämda planer. Detsamma gäller en rad andra offentliga verksamheter; framför allt spelar skolväsendet både på land och i stad en för bebyggelseplaneringen viktig roll. En annan för planeringen väsentlig faktor är detaljhandeln, vars struktur och lokalisering ur synpunkten av hushållsarbetets rationalisering vi diskuterat i föregående kapitel.

För landsbygdens del föreligger i samband med arbetet å jordbrukets yttre rationalisering enligt de år 1947 godkända jordbrukspolitiska riktlinjerna även uppgiften att genom en s. k. regionalplanering utreda och lägga till rätta förutsättningarna för bygdens näringsliv och arbetsmarknad. Härigenom kan naturligen även grunderna för bebyggelsens fördelning komma att fastläggas.

Kommitténs tidigare behandling av planeringsfrågorna

Av de gemensamhetsanordningar som tillhör vårt uppdrag är det främst de allmänna samlingslokalerna som är av betydelse ur plansynpunkt. Deras orientering spelar en viktig roll i bygdens gemensamhetsliv och bör därmed också påverka bebyggelseplaneringen i övrigt. I vårt delbetänkande om samlingslokaler (SOU 1955: 28 s. 116 ff., se även planritningarna s. 97 ff.) har vi närmare angivit synpunkter att beakta vid val av läge för samlingslokalerna. De stora samlingslokalerna, medborgarhus i form av Folkets

Hus, ordenshus eller bygdegårdar, bör naturligen ges ett centralt och representativt läge. Vi har även angivit önskemål i fråga om förläggningen av särskilda typer av mindre samlingslokaler, ungdomsgårdar, klubbstugor och fritidsutrymmen i bostadsområdena. Mera ingående har vi diskuterat samlingslokalernas läge med hänsyn till möjligheterna att dubbelanvända olika slags lokaler, särskilt att utnyttja skolans lokaler jämväl för möten, sammanträden, fritt bildningsarbete och fritidssysselsättningar överhuvudtaget.

I vår utredning om kollektivhusen har vi i samband med frågan om kollektivhusens utvecklingsmöjligheter — om framtidens kollektivhus — uttalat önskemål rörande kollektivhusens orientering i stadsplanen, bland annat i syfte att möjliggöra ett så vidsträckt och allsidigt utnyttjande av kollektivhusets service som möjligt. Ur denna synpunkt bör kollektivhuset, framhåller vi, ha ett centralt läge i bostadsområdet, gärna i anslutning till dess trafikcentrum, eventuellt även så att det kan kombineras med skolan (gemensamt utnyttjande av matsal och kök). Kollektivhuset bör även arkitektoniskt så utformas att det kan vara ett attraktivt centrum både för familjerna och för tillfälliga restauranggäster. Kombinerat kollektivhuset med daghem, bör det ha direkt tillgång till park och lekplats. Flera olika synpunkter måste alltså tillgodoses vid dess förläggning (SOU 1954: 3 s. 87 ff.).

Även gemensamhetstvättstugornas förläggning ur bebyggelseplaneringens synpunkt har vi tidigare behandlat, nämligen i vårt delbetänkande om tvätten (SOU 1955: 8 s. 88 ff.). Vi har där angett synpunkter på läget av dessa bostadskomplement i olika bygder och vid olika bebyggelse typer, landsbygd och egnahemsområden, nya och gamla tätorter med hyreshusbebyggelse. Avgörande bör härvid överallt vara önskemålet att göra tvättstugan lättillgänglig för hushållet, helst förlagd till samma fastighet som bostaden. Vi förordar alltså mindre, decentraliserade anläggningar framför de stora centraltvätterna. Även för de senare är närheten till kundunderlaget naturligen en viktig faktor. Möjligheten att kombinera anläggningen med panncentralen i ett bostadsområde kan vara avgörande för förläggningen av en kollektiv tvättstuga.

I det nu föreliggande avsnittet av detta betänkande skall vi, enligt ordalagen i våra direktiv, betrakta de olika bostadskollektiva verksamheterna »under den gemensamma aspekten av rationell planering av bostadsområden och hela samhällen» och alltså här sammanfattande granska bebyggelseplaneringen och dess betydelse för olika gemensamhetsanordningars lokalisering.

Bebyggelseplaneringens problem i olika typfall

Bebyggelseplaneringens utgångspunkt är de av naturen och den bestående bebyggelsen och fastighetsbildningen givna förutsättningarna; de

bestämmer de lokala planeringsmöjligheterna. Att inom dessa ramar tillämpa allmänna normer är vanskligt. Här krävs framför allt en insiktsfull, på lokal kunskap grundad behandling från fall till fall. Det är heller inte vår avsikt att ange fasta normer för bostadskomplementens behandling i den lokala bebyggelseplaneringen, allenast diskutera riktlinjerna för denna behandling, göra påpekanden som kan vara till nytta i den lokala debatten. Vi har valt att framställa detta i fyra »typfall», inom vilka vi anser att flertalet aktuella planeringsuppgifter skall kunna ingenkännas. Med exempel över verkställd lokal planering får vi samtidigt tillfälle att belysa den enskilda uppgiftens särart.

De fyra »typer» av planeringsuppgifter vi diskuterar är följande:

- 1) Landsbygden. Här beaktas särskilt de strukturförändringar som kan karaktäriseras som landsbygdens urbanisering.
- 2) Nyexploateringen av större bostadsområden i samhällenas periferi. Här behandlas de speciella principer som tillämpas i s. k. grannskapsplanering.
- 3) Den gradvisa utbyggnaden av samhällenas bestående bostadsområden.
- 4) Förnyelsen av samhällenas äldre, centrala delar — saneringen.

Landsbygdens planeringsproblem

Landsbygdens planeringsproblem är sammansatta och för närvarande ofta diskuterade — existerande planinstitut synes i flera avseenden mindre väl ägnade att bemästra aktuella frågor. Till dessa problem hör bland annat hur behoven av tillgång till gemensamhetsanordningar bäst skall kunna tillfredsställas och vilka planeringsåtgärder som där bör vidtagas. En överblick av problemen skall ge ramen för kommitténs behandling av dessa frågor.

Jordbrukets rationalisering

Landsbygdens nuvarande struktur är delvis ett resultat av laga skiftet, som med få undantag (t. ex. i Kalmar län med Öland och Siljansbygden) genomförts. Laga skiftet har betytt upplösning av jordbruksbygdens bybildningar och av den i dessa förekommande gemensamhetsförvaltningen (byalag, bystämma). Fortgående rationalisering av jordbruket stärker ytterligare denna tendens — modern maskinanvändning kommer bättre till sin rätt vid större ägor och bidrar därför snarare till utglesningen. De gemensamhetsintressen man här söker tillvarata beträffande vägar, vatten och avlopp samt kollektivt utnyttjande av maskinpark kan icke driva fram en förnyad koncentration av bostadsbebyggelsen. De försök som på senare år likväl gjorts till förnyelse av jordbruksbyn har som förutsättning det ökade innehavet av motorfordon, vilket delvis kan frigöra bostads-

och bruksbyggnader från ägorna. För trakter med kreaturslöst jordbruk har t. o. m. diskuterats huruvida icke jordbruksnäringens befolkning kunde tänkas bosatt i distriktets tätort. Mer än till ett fåtal experiment har dessa diskussioner dock icke lett. Mer genomgripande företag av liknande typ finns dock exempel på i de stora skogsbruksbygderna (Klarälvsdalen) samt i samband med sjöregleringarna i Norrland.

Befolkningspolitiska lokaliseringsproblem

Vid sidan av de jordbrukstekniska övervägandena har de befolkningspolitiska lokaliseringsfrågorna varit mest framträdande. Landsbygdens avfolkning, med »förgubbning» och kvinnounderskott som markerade del-tendenser, dominerar landsbygdspaneringens problemställningar. Visserligen motsvaras avfolkningen av en storleksrationalisering inom jordbruksnäringen och ett minskat arbetskraftsbehov, vilket gör att den ej är liktydig med försämrade utkomstmöjligheter — även landsbygdens befolkning, jordbrukande och övrig, har fått del av den allmänna standardhöjningen — men underlaget för en allsidig kollektiv service och tillfällena till sociala kontakter minskas med fortgående befolkningsuttuning. Detta är så mycket allvarligare som landsbygdshushållningen alltmer antar »stadslika» former, mer stöder på kommersiell omsättning och mindre på självhushållning. Möjligheter att med hjälp av bebyggelseplaneringen förbättra landsbygdshushållens service synes för närvarande främst ligga i en medveten tätortsutveckling, alltså lokaliseringsåtgärder som främjar tillväxt och fortbestånd hos sådana orter som bedömes väl kunna tjäna sitt omland och bli centrum för utbyggda kommunikationer inom detta. Dessa uppgifter hör till de nya storkommunernas mest angelägna. Man undersöker flerstädes möjligheterna att till sådana orter förlägga smärre industrier som kan utgöra primärnäring för ett ökat befolkningsunderlag. Särskilt synes man då eftersträva verksamheter med kvinnliga anställda samt sådana som kan ge sysselsättning åt jordbruksbefolkningen under de perioder då jord- och skogsbruk ej kräver den. Hälst bör även dessa verksamheter vara tekniskt knutna till bygden — t. ex. utnyttja dess naturtillgångar. Exempel finns, där »filialindustrier» visat sig vara alltför konjunktur känsliga och i ett förändrat arbetsmarknadsläge blivit en belastning för kommunen i stället för ett stöd.

Allmänna drag i landskommunernas planering

Vilka medlen än blir, skulle en koncentration av den icke jordbrukande befolkningen till vissa tätorter där ge möjligheter till en sådan utbyggnad av den kollektiva servicen — institutioner, affärer, kulturliv och nöjen — att även dess omland med rimliga restider och -kostnader kunde anses försörjt med sådan service. Att omfattningen av den kollektiva servicen i

dessa centralorter likväl ofta blir begränsad är givet — dessa orter kan i sin tur ofta betraktas som filialer till regionala centra, som städer och större samhällen. Som en avgörande förutsättning för att en sådan planering skall bli framgångsrik måste även anges en fortgående ökning av individuella och kollektiva kommunikationsmedel. Möjligheterna att genomföra denna planering skiftar givetvis även med de olika bygdernas struktur; i de »rena» jordbruksbygderna finns ofta en »självvuxen» organisation av detta slag — man har ibland kritiserat den nya kommunindelningen för bristande hänsyn till sådan existerande struktur — medan i andra trakter, skogsbygdens och stödjordbrukens eller kusttrakternas fiskejordbruksbygder, de stora avstånden eller de besvärliga kommunikationerna i hög grad försvårar en önskvärd utveckling i här angiven riktning. Särskilda problem erbjuder också jordbruksbygderna i gränstrakterna till större samhällen, där samhällets bebyggelse- och kommunikationsplanering kan komma i strid med jordbrukets behov av rationell arrondering. Här kan man emellertid också räkna med en förbättring av landsbygdens kollektiva försörjning genom den ökning av boendetätheten som en från tätorten utspridd helårs- och fritidsbebyggelse kan innebära.

Överhuvudtaget synes den översiktliga planeringen av landsbygdens bebyggelse fordra regional överblick och bedömning — kommunerna bör gå samman och söka lösa sina uppgifter utan för stor hänsyn till egna administrativa gränser.

Behovet av planering av gemensamhetsanordningar på landsbygden

För att med planeringsmässiga åtgärder kunna angripa landsbygdens behov av kollektiv service fordras i första hand en inträngande analys av de ovan skisserade problemen. I olika distrikt med olika geografiska och näringspolitiska förutsättningar och med olika framtidsutsikter måste åtgärderna skifta. Gemensamt för flertalet synes dock vara, att befolkningsuttunnningen f. n. fortsätter, att innehavet av individuella kommunikationsmedel ökar och tränger tillbaka de kollektiva (särskilt busslinjer) — detta innebär en försämring för billösa hushåll, vilkas behov av service det dock fortfarande är angeläget att beakta — samt att det ekonomiska underlaget för kollektiva investeringar är ringa och möjligheterna att ekonomisera dem begränsade. Att med dessa förutsättningar nå en standard av kollektiv service jämförbar med stadsbygdens är icke möjligt. Här kan endast bli fråga om att genom medveten, i viss mån långsiktig planering på bästa sätt tillvarata tillgängliga resurser.

Vi vill här i första hand understryka nödvändigheten av en allmän förbättring av bostadsförhållandena och därmed kvinnornas arbetsvillkor. Lanthushållens husmödrar är, väl att märka, genom sitt deltagande i jordbrukssysslorna vid sidan av hushållsarbetet ofta att betrakta som »dubbel-

arbetande». Utredningen angående näringslivets lokalisering påpekade i sitt betänkande (SOU 1951: 6, s. 82 f.),

»att de differenser i relationen mellan män och kvinnor, som föreligga på vissa orter och i vissa områden, många gånger icke bero på att näringslivet erbjuder sysselsättningsmöjligheter främst för arbetare tillhörande det ena könet. Kvinnounderskottet på landsbygden beror således inte på att det där saknas arbetsuppgifter för kvinnorna. Man kan i stället uttrycka saken så att landsbygdens kvinnliga arbetsuppgifter haft sämre konkurrenskraft gentemot tätorternas kvinnliga arbetsuppgifter än den konkurrenskraft landsbygdens manliga arbetsuppgifter haft gentemot tätorternas manliga arbetsuppgifter. Härigenom har utflyttningen av kvinnor från landsbygden blivit starkare än utflyttningen av män och det beskrivna underskottet av kvinnor uppstått.

Det finns tydligen två tänkbara vägar att utjämna könsproportionen på landsbygden: antingen att förbättra de kvinnliga arbetsvillkoren och arbetsmiljön inom nuvarande landsbygdsnäringar så att kvinnor i högre grad än för närvarande söka sig till dessa, eller att söka till landsbygden lokalisera näringar som sysselsätta kvinnlig arbetskraft...»

En förbättring av arbetsvillkoren för kvinnorna på landet kan numera, sedan deras uppgifter inom produktionen minskats, vinnas framför allt genom modernisering av bostäderna. Utrymmesstandarden i landsbygdens bostäder är genomsnittligt högre än i städernas, men möjligheterna att utnyttja den begränsas av otillfredsställande uppvärmningssystem. Kökens utrustning, bekväm tillgång till vatten, varmvatten, avlopp, tillgång till wc, badrum och moderna tvättstugor m.m. visar stor eftersläpning på landsbygden, medan elektrifieringen torde vara lika fullständig som i stadsbygden. Något säkert aktuellt underlag för att bedöma denna landsbygdens bostadsstandard finns ej; inom bostadsstyrelsen har dock försökts en framskrivning av hithörande uppgifter enligt 1945 års bostadsräkning, återgiven som bilaga 2 till detta betänkande.

Enligt en intervjuundersökning, publicerad av SIFO i juli 1955, skulle skillnaderna mellan glesbygd och städer och tätorter i innehav av några representativa bekvämligheter vara följande (siffrorna anger andelar i procent):

	glesbygd	städer o. tätorter
rinnande varmt vatten	48	72
rinnande kallt vatten	77	97
värmeledning	55	82
elspis	47	57
kylskåp	34	57
tillgång till maskinell tvättstuga	22	45
WC	47	83
parkettgolv	15	47
symaskin	95	90
tillgång till frysfack	9	2

	glesbygd	städer o. tätorter
egen frysbox	3	1
egen el. tvättmaskin	27	11

De oväntat höga innehavssiffrorna för glesbygden förklaras delvis av att urvalet begränsats till familjer där hustrun är mellan 18 och 55 år.

Det har visat sig, att de statliga bostadsförbättringslånen i första hand tagits i bruk för komplettering av utrustningen. Förbättringslånen har under åren 1949/50—1953/54 till 94 à 96 % avsett förbättring av hus på landsbygden, därav drygt hälften hus på jordbruksfastigheter. Lånens procentuella fördelning på olika ändamål redovisas i följande tabell:

	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
Samtliga lån, antal	5 712	7 259	8 466	7 767	7 844
därav (%) avseende					
förbättring vari ingår byggnads- arbete	6	12	12	18	28
förbättring av vattentäkt	21	33	32	33	39
anordnande av utvändiga vatten- och avloppsledningar	32	52	59	62	70
elektrisk installation	64	46	45	44	40
sanitär installation	7	18	23	25	31
centralvärme	4	7	8	9	14

Anm.: Då flera lån avser mer än ett slag av förbättring är summan av antalet lån för de olika ändamålen större än totala antalet lån. Differensen har under de senaste åren ökat betydligt, vilket innebär att det blivit vanligare att lån beviljas för mer än ett ändamål.

Endast i undantagsfall kan denna förbättringsverksamhet ske genom gemensamhetsanläggningar (gemensam vattentäkt och avloppsanläggning). Gemensamma bastur och tvättstugor förekommer, men i den mån de ersätter hygienanläggningar i bostäderna bör de betraktas som tillfälliga lösningar, som icke får konservera en i och för sig undermålig bostadsutrustning. I detta sammanhang må erinras om bostadskollektiva kommitténs förslag om tvättcirklar som bidrag till lösningen av landsbygdens tvättfrågor (SOU 1955: 8 s. 88—92).

Även inför utsikten att landsbygdens bostäder kan upprustas till »stads-
mässig» standard återstår många uppgifter för kollektiv organisation av hushållens levnadsbetingelser. Tidigare har påpekats »självhushållningens» minskade betydelse. Lantbruksprodukterna konsumeras ej direkt inom hushållet utan levereras till föreningsägda mejerier, kvarnar, slakterier etc. från vilka även konsumtionskvantiteter utkvitteras. Denna ordning är visserligen inte så genomförd — och gäller inte alla varor — att lands- och

stadsbygdshushåll helt kan jämföras i avseende å konsumtionens organisation, men tendensen är uppenbarligen ett för lanthushållet ökat beroende av »stadsmässig» varudistribution. Problemet i förhållandet mellan inköpsställe och hushåll är avstånden. En lanthandel med »brett men grunt» varusortiment kan ha ett relativt litet kundunderlag och betjäna ett distrikt inom »cykelavstånd», en specialiserad detaljhandel med »smalt men djupt» varusortiment kräver större kundunderlag och följaktligen ofta ett distrikt med avsevärt större avstånd. Hushållet i det förra distriktet kan organiseras mera stadsmässigt, alltså med täta inköp och begränsad förrådshushållning, medan hushållet i det senare hänvisas till högre grad av förrådshushållning — detta antingen hushållet självt någon gång i veckan hämtar vissa varor eller köper dem från regelbundet kommande distributörer (bröd-, kött-, fisk-, grönsaksbil). F. n. synes båda dessa distributionsformer existera jämsides, och att förutsäga en bestämd utveckling i endera riktningen är vanskligt; modern butiksinredning och kylteknik ökar lanthandelns möjligheter att lämna god service — framför allt i självbetjäningsbutikens form får den »varuhusets» karaktär och bygger därmed över motsättningen i sortimentstyper — medan förbättrad samfärdsel bidrar till en ökning av specialhandelns avsättningsområden. Dessa frågor har diskuterats i detta betänkandes kapitel 2 (se även nedan s. 132 f.).

Vilken utvecklingen än blir, kommer lanthushållet likväl fortfara att ha ett större behov av möjligheter till förrådshushållning än stadshushållet, med hänsyn både till distributionsmöjligheter och till existerande former av självhushållning och inköpsekonomisering. Den snabba tillväxten på landet av antalet frysexboxar motsvarar dessa förutsättningar — liksom även hemtvättmaskinerna är vanligare och spelar en större roll för lanthushållen än för hyreslägenheternas hushåll i tätorterna. Ofta torde emellertid en god utrustning med kylutrymmen ställa sig för dyrbar för det enskilda hushållet och en samverkan i någon lämplig form kan då te sig som en antaglig utväg (frysacklager och liknande, se ovan kapitel 2).

Upprustningen av bostäderna och förbättringen av distributionen av de dagliga livsförnödenheterna är viktiga åtgärder för landsbygden, inte minst ur befolkningspolitisk synpunkt. Vår kunskap om aktuella bostadsförhållanden är begränsad. Sedan bostadsräkningen 1945 har intet material belyst landsbygdsförhållanden (städernas bostadssituation känner man bättre genom en serie på kommunalt initiativ gjorda specialstudier). Förutom den allmänna översikt som erfordras och som en ny bostadsräkning så snart som möjligt bör ge, fordras även detaljerade studier av lanthushållens bostadsbehov sedda i relation till bilismens betydelse, nya varudistributionsformer och kvinnornas arbetsvillkor inom hemmen.

Behandlingen av gemensamhetsanordningarna i landsbygdens bebyggelseplanering. Lokaliseringsfrågor

För den översiktliga bebyggelseplaneringen på landsbygden blir angelägenhetsgraden av bostadskollektiva anordningar delvis alltså beroende av i vilken takt bostadsförhållandena kan förbättras; delvis krävs det även en allmän översyn och planering av bostädernas komplement beträffande sociala institutioner, detaljhandel, kultur- och nöjesliv. Här synes det framför allt gälla att inom kommunerna utveckla vissa bestående tätortsbildningar till centra för sina omland. Stommen till en sådan organisation finns flerstädes; det blir i allmänhet fråga om en avvägning hur tillgängliga resurser bäst kan utnyttjas, var kompletteringar skall utföras och hur de skall utformas. Kommunikationsfrågor kommer härvid att spela en avgörande roll: vägnätets beskaffenhet, de kollektiva samfärdsmedlens organisation. Lantbruksproduktionens centrala anläggningar — mejeri, kvarn, slakteri etc. — utgör ytterligare lokaler till vilka trafiken koncentreras, liksom till skolor och kommunens administrativa lokaler. I en regional planering bör övervägas vilka sådana orter som har de största möjligheterna att utvecklas, till vilka smärre industriföretag kan lokaliseras och vilka som kan tänkas bära en mångsidigare detaljhandel. Utbyggnaden av samlingslokaler bör också samordnas för kommunen. Denna fråga bör behandlas i samband med den för många kommuner nu aktuella uppgiften att ordna centralskola — en kombination med denna skolas lokaler kan ofta ge både bättre och billigare lösningar av fritidslokalfrågan än ett fristående bygdegårdsprojekt. Genom omsorgsfull analys av lokalprogrammet och tillvaratagande av möjligheter till kombinerade lösningar kan också mindre, icke centralt belägna bygdegårdar göras ekonomiskt överkomliga utan större uppoffringar vad deras funktionsduglighet beträffar. För lösningen av samlingslokalfrågorna bör samråd ordnas mellan de i kommunen verksamma organisationer som har fritidsfrågorna på sitt program. Bostadskollektiva kommittén har i sitt betänkande *Samlingslokaler* givit exempel på ekonomiska kombinationslösningar av dessa problem.

Vendels kommun — ett exempel på landsbygdsplanering

Vendels kommun i norra delen av Uppsala län har en sedan sekelskiftet ungefär konstant befolkning om ca 5 000 personer. En tredjedel därav bor i kommunens två tätorter Örbyhus och Tobo. Åldersfördelningen är tämligen gynnsam, sålunda är knappt 7 % av befolkningen över 70 år. Könstilldelningen, även i de mest produktiva åldrarna, är någorlunda jämn om kommunen tages som enhet. Detta beror emellertid delvis på att ett kvinnounderskott i landsbygden och i Tobo motverkas av ett visst kvinnoöverskott i Örbyhus, där industrien sysselsätter jämväl kvinnlig arbetskraft.

Av de yrkesverksamma är ca $\frac{1}{3}$ sysselsatt i jordbruk med binärningar, ca $\frac{1}{3}$ i industri och hantverk och ca $\frac{1}{3}$ i övriga yrken.

Industrierna är belägna framför allt i Örbyhus (textil-, beklädnads-, metall- och träindustri). Några större omläggningar av industrierna är ej planerade. Man torde kunna vänta, att industrin även för framtiden skall kunna utgöra ett bestående och viktigt underlag för kommunens näringsliv. I byggnadsplanerna för Örbyhus och Tobo disponeras mark för ytterligare industribebyggelse.

Kommunens befolkning och näringsliv beräknas utgöra i stort sett konstanta faktorer under åtminstone den närmaste 10-årsperioden. Trots detta är det uppenbart att anspråken på kommunala anläggningar av olika slag är betydande i förhållande till befolkning och skatteunderlag. Det bedömdes därför vara angeläget att inventera det närmaste behovet av kommunala anläggningar, att lokalisera dessa och bedöma deras angelägenhetsgrad. Därefter skulle ett överslag över utbyggnadstakten göras och i anslutning därtill även diskuteras anläggningarnas finansiering. En sådan »investeringsplan» framlades 1953 av överlantmätare Erik Tobé och sekreterare Harry Törnquist. Genomgående för hela denna undersökning var att ett intimt samarbete hölls med de kommunala förtroendemännen och tjänstemännen. Efter en första kontakt med representanter för kommunens olika förvaltningsorgan upprättades en lista över alla önskvärda anläggningar. Listan behandlades därefter av de olika förvaltningsorganen för att i mån av behov kompletteras och för att ange angelägenhetsgraden inom förvaltningsgrenen, t. ex. i vilken ordning skolväsendet borde utbyggas. Den slutliga graderingen av angelägenheten verkställdes av kommunalnämnden, som därvid hade att indela de olika anläggningarna i sådana som borde utföras under en första 5-års period, under en därefter följande 5-års period och slutligen sådana, som kunde anstå i 10 år.

Samtidigt med detta inventeringsarbete diskuterade utredningsmännen anläggningarnas lokalisering med berörda kommunala organ. Vidare upptogs frågan om var detaljplaner erfordrades och om man i så fall borde använda sig av stadsplan eller byggnadsplan.

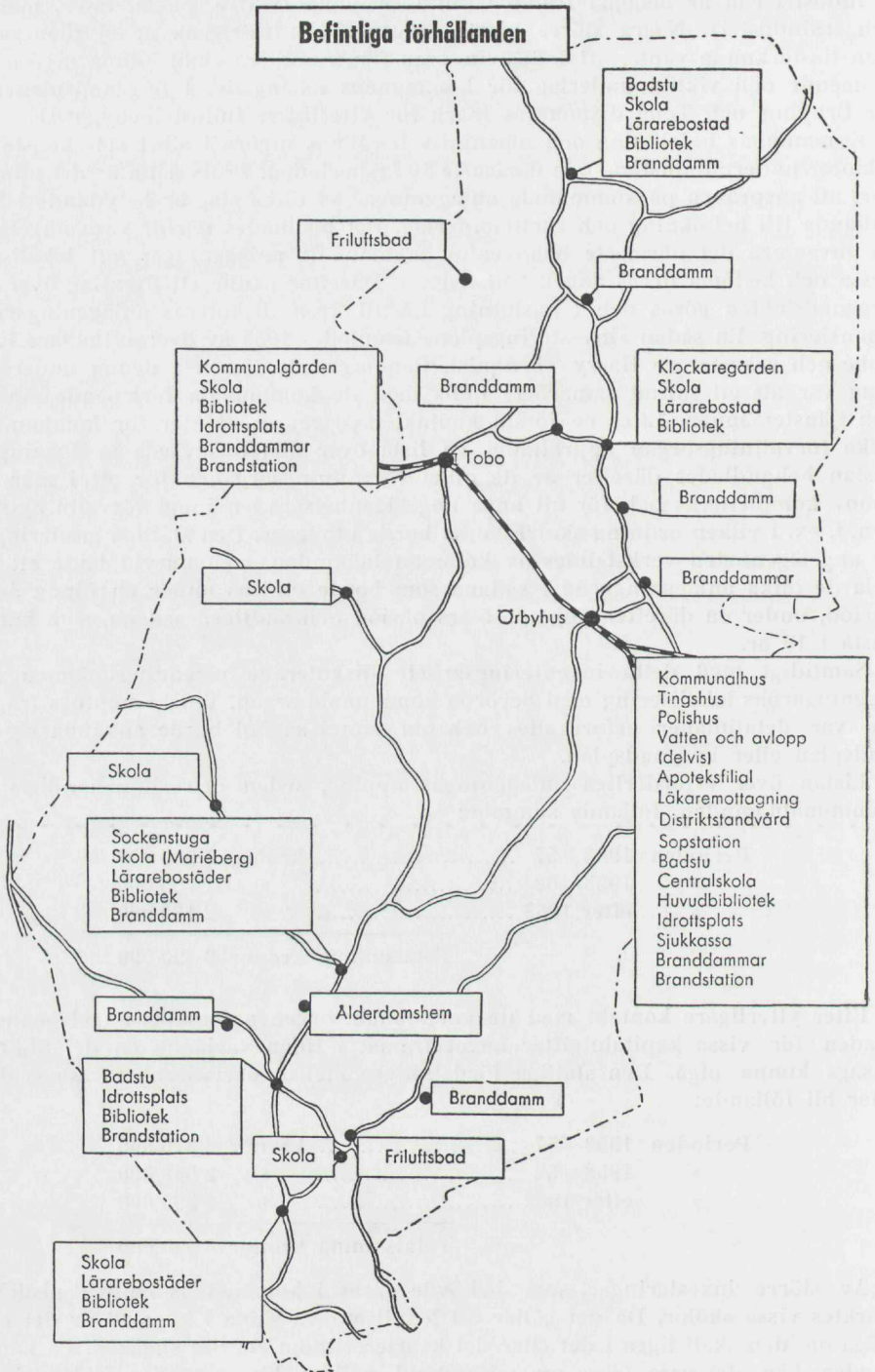
Listan över erforderliga anläggningar upptog, sedan den slutbehandlats av kommunalnämnden, följande summor:

Perioden 1953—57	kronor 5 505 000
» 1958—62	» 1 735 000
» efter 1962	» 2 180 000
<hr/>	
Totalsumma kronor 9 420 000	

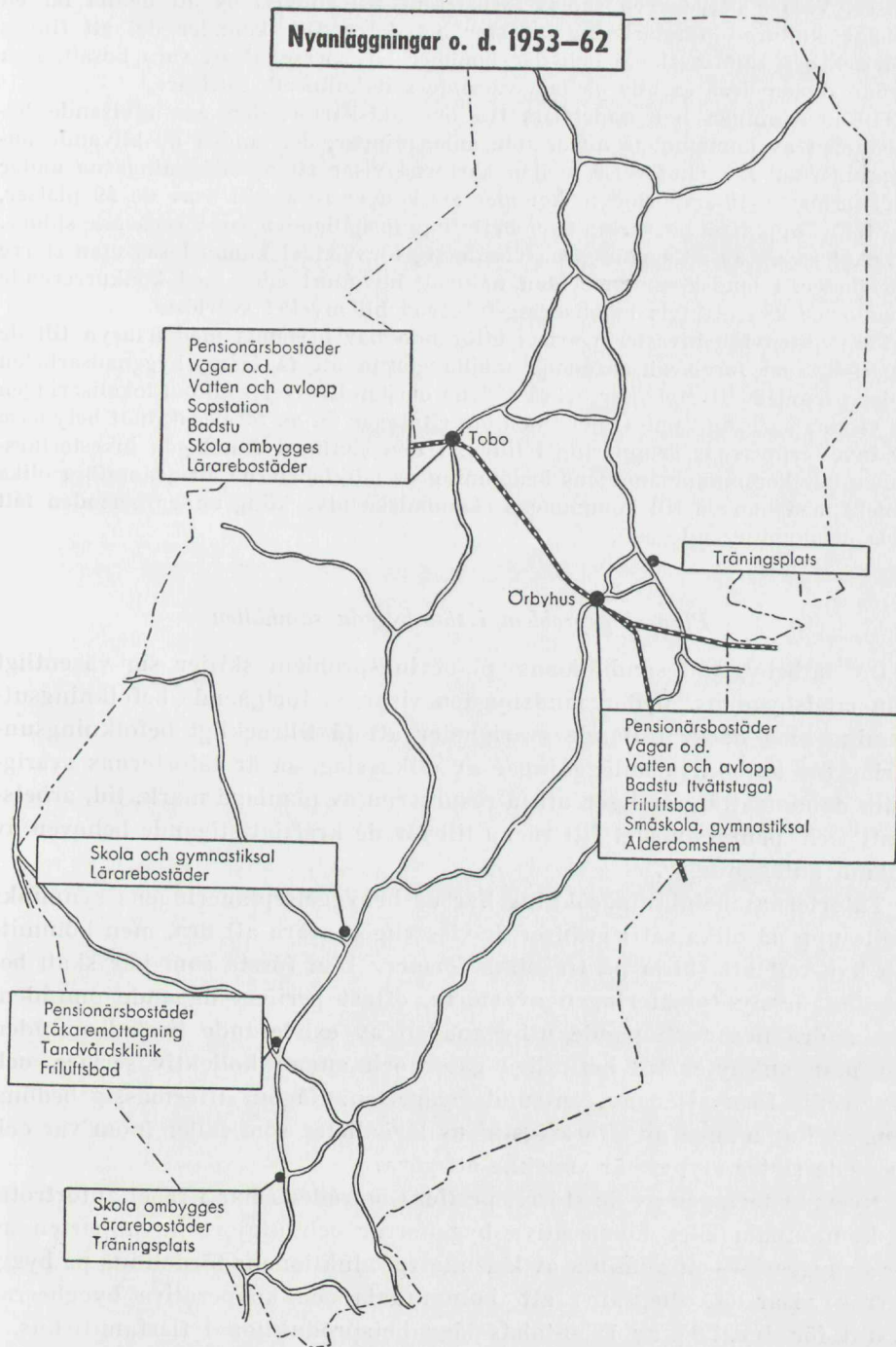
Efter ytterligare kontakt med de kommunala organen försköts angelägenhetsgraden för vissa kapitalutgifter något framåt i tiden varjämte en del utgifter ansågs kunna utgå. Den slutliga fördelningen mellan perioderna föreslogs därefter bli följande:

Perioden 1953—57	kronor 4 370 000
» 1958—62	» 2 540 000
» efter 1962	» 1 590 000
<hr/>	
Totalsumma kronor 8 500 000	

Av större investeringar, som behövde göras i kommunens landsbygdskdelar, märktes vissa skolor. Då det gäller att lokalisera en skola i en stad är det ofta fråga om den skall ligga i det eller det kvarteret inom en viss stadsdel. På landsbygden kan det vara fråga om milavstånd mellan olika antagliga förläggnings-

Översiktskarta över år 1952 befintliga gemensamhetsanläggningar o. d. i Vendels kommun.

Lokaliseringen av de i investeringsplanen föreslagna nyanläggningarna (kartorna från tidskriften *Plan* nr 3, 1953).

platser. Vidare betyder en skolas förläggning till en viss by att denna får en allmänt kulturell förstärkning av stor betydelse. Där kommer det att finnas bibliotek och samlingslokal och där kommer lärarpersonal att vara bosatt. Den by där skolan dras in blir på motsvarande sätt kulturellt fattigare.

Till utredningen har upprättats två översiktskartor, den ena utvisande be-lägenheten av kommunens nuvarande anläggningar, den andra de blivande an-läggningarna. En jämförelse mellan kartorna visar att nyanläggningarna under den närmaste 10-årsperioden kommer att koncentreras till 6 av de 19 platser, som fanns upptagna på kartan över befintliga förhållanden (se föregående sidor).

Lokalisering av anläggningarna visade sig för Vendel kunna lösas utan större svårigheter. I landskommuner utan naturlig huvudort eller med konkurrerande huvudorter kan givetvis lokaliseringsfrågorna bli mycket svårösta.

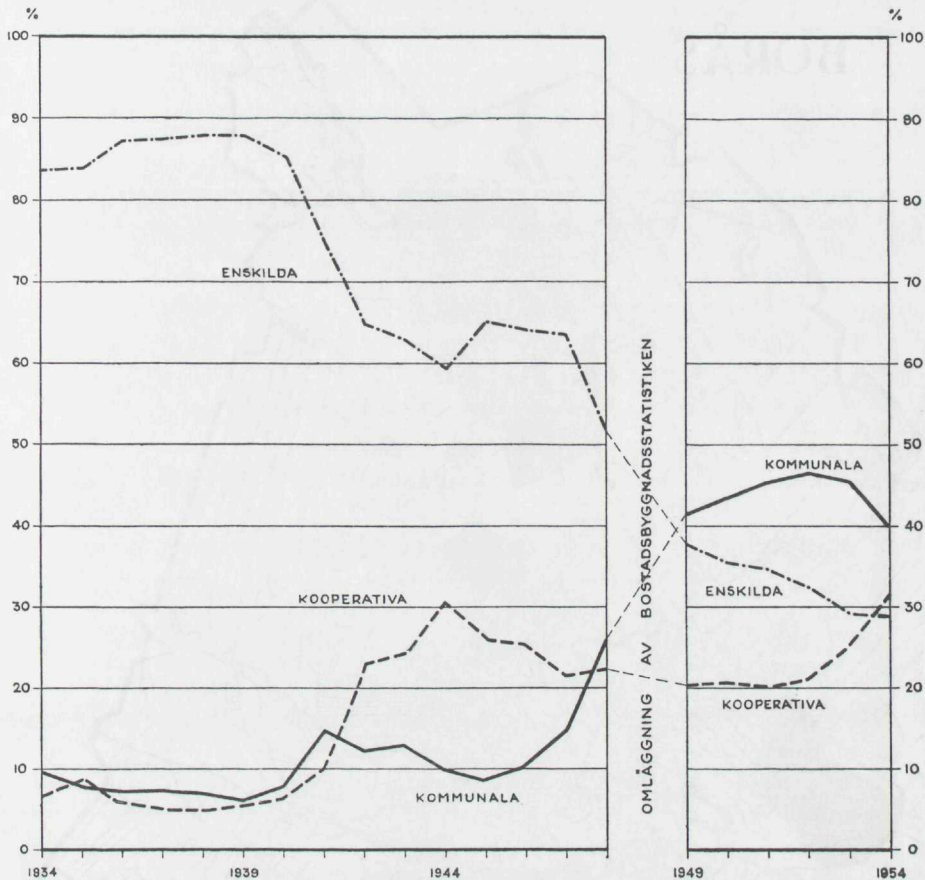
Tidpunkten för investeringarnas utförande har bestämts med hänsyn till de uppgifter som förelegat angående möjligheterna att få igång byggnadsarbeten under perioden. Givetvis har också sådana omständigheter som om lokaliseringen för viss anläggning varit avgjord och om ritningar m. m. förelegat, haft betydelse för investeringarnas gruppering i tiden. I den slutligen framlagda investeringsplanen har kommunalnämndens bedömning av möjligheterna att genomföra olika projekt med hänsyn till kommunens ekonomiska utveckling under perioden fått spela en dominerande roll.

Planeringsproblem i tätbebyggda samhällen

De tätbebyggda samhällenas planeringsproblem skiljer sig väsentligt från landsbygdens. Medan landsbygden visar en fortgående befolkningsut-tunning med därav följande svårigheter att få tillräckligt befolkningsun-derlag för kollektiva anläggningar av olika slag, så är tätorternas svårig-heter de motsatta, nämligen att få resurserna av planlagd mark, tid, arbets-kraft och penningmedel att räcka till för de kraftigt stigande behoven av sådana anläggningar.

Tätorternas befolkningsökning har ur bebyggelseplaneringens synpunkt tagits upp på olika sätt; gränser är visserligen svåra att dra, men kommit-tén har valt att skilja på tre olika former. Den första som här skall be-handlas är nyexploateringen av större, oftast perifert liggande områden, den andra den fortlöpande utbyggnaden av existerande bostadsområden där man anknyter till befintliga gator och annan kollektiv service, och den tredje förnyelsen av centrumbebyggelsen. Någon siffermässig bedöm-ning av hur många av efterkrigstidens lägenheter som faller inom var och en av dessa tre »typer» är vanskelig att göra.

Nyexploateringen av de större, perifera områdena har i regel anförtratts åt kommunala eller kooperativa byggherrar och utgjort huvudparten av deras byggeri — ett studium av lägenhetsproduktionens fördelning på bygg-herrar visar (se diagram) att kommunala och kooperativa byggherrar svarat för drygt $\frac{2}{3}$ av 1950-talets lägenhetsproduktion i flerfamiljshus. I ett lokalt exempel, Borås, visas också i översiktskarta lägenhetsprodukti-ens lokalisering — nyproduktionen återfinnes väl samlad i ytterområden.

Kommunala, kooperativa och enskilda företags andel (%) av lägenhetstillskotten i »flerfamiljshus» åren 1934—54.

Egnahemsbyggandet redovisas icke, ej heller hus byggda för staten eller landsting. Den huvudpart av bostadsbyggandet som återstår har uppdelats i tre sektorer: en kommunal, en kooperativ och en enskild. Hus uppförda av arbetsgivare för anställda har medtagits i den enskilda sektorn. Vid sammanställningen av uppgifter för åren t. o. m. 1948 har de då särredovisade stiftelserna hänförs till den kommunala sektorn. »Flerfamiljshus» användes som beteckning på den samlade produktionen inom de tre behandlade sektorerna, trots att dels en mindre del därav (1,5% 1954) utgöres av en- och tvåfamiljshus, dels de få flerfamiljshus som bygges för staten eller landstingen icke ingår i denna produktion.

Uppgifterna för åren 1934—48 har hämtats ur socialstyrelsens statistik, som återfinnes i »Byggnadsverksamheten i Sverige». Denna statistik avsåg icke hela landet. Här har för varje år begagnats materialet för samtliga redovisade orter. Dessa data är icke helt, men för detta ändamål någorlunda jämförbara med bostadsstyrelsens fr. o. m. 1949 insamlade och här utnyttjade uppgifter, som avser hela landet. Se bl. a. bostadsstyrelsens publikation »Bostadsbyggandet i Sverige åren 1949 och 1950», s. 15—16. — Radhus hänföres i statistiken i vissa fall till flerfamiljshus, i andra till en- och tvåfamiljshus. Totalt torde de ha utgjort endast ett par procent av lägenhetstillskottet under 1954.

BORÅS

På denna karta över Borås stad har markerats bostadsbyggandets lokalisering under perioden 1946—1955. Helsvart betecknar, att mer än 75 % av inom området belägna lägenheter tillkommit under denna period, rutigt betecknar 50—74,9 % nya lägenheter, vertikalstreckat 25—49,9 %, horisontalstreckat 10—24,9 % och ej markerat innebär att nytillskottet under perioden varit mindre än 9,9 % av lägenhetsbeståndet vid periodens slut. Nyproduktionen är alltså i stort sett koncentrerad till fyra yttre-områden. Det största, Sjöbo längst i norr, började exploateras i slutet av 30-talet och under perioden 1946—1955 har det centrala området i Sjöbo utbyggt, som på kartan omgivits av en grov linje.

Nyexploatering av större bostadsområden

Svenskt bostadsbygge efter andra världskriget har dominerats av den planmässiga exploateringen i *ett* sammanhang av större bostadsområden — det är främst i denna form som man i städerna sökt bereda bostäder åt den starka strömmen av inflyttande från mindre tätorter och från landsbygden. Den nya byggnadslagen (1947) betonar starkt vikten för ett planmässigt samhällsbyggande av samordning i tid och rum. Utformningen av det statliga stödet åt bostadsproduktionen liksom även den kommunala markpolitiken har gynnat bostadsproduktion i stora enheter, företrädesvis genom företag i mer eller mindre direkt kommunal regi eller kooperativa företag. Denna form för stadsbygge har också framför en spridd expansion fördelen att de kommunala investeringarna i gator, ledningar, trafikmedel och liknande snabbare kommer till full nytta.

Det är naturligt, att man vid planläggningen av de på detta sätt tillkommande nya bostadsområdena även uppmärksammar de behov av olika gemensamhetsanordningar som här omedelbart gör sig gällande. Ansvaret för bostadsförsörjningen har kommit att gälla ej blott antalet lägenheter och deras planlösning utan även bostadens yttre miljö och de olika behoven av kollektiv service. Gemensamhetsanordningarna behandlas som viktiga komponenter i planeringen av de nya stadsdelarna.

Begreppet »grannskapsplanering»

Bebyggelseplaneringen och lokaliseringen av offentliga och enskilda kollektiva anläggningar har härvid vanligen kommit att mer eller mindre ske enligt »grannskapsplaneringens» principer.

Med detta i svensk stadsplanepaxis vid mitten av 1940-talet nya begrepp avses att samhällsplaneringen främst skall grundas på en exploatering av överskådliga mindre enheter, »grannskap», till sin storlek bestämda av influensområdena för viktigare gemensamhetsanordningar, såsom trafik- och detaljhandelscentrum samt framför allt skolan. Grannskapen sammanfogas till stadsdelar och stadsdelarna till en gemensam stadsbygd, som på detta sätt, i den mån en sådan planering förverkligas, får en pyramidformig uppbyggnad (se det nedan s. 127 f. återgivna uttalandet av arkitekten C. F. Ahlberg om nya grunder för stadsplaneringen).

Den nya stadsplanepincipen innebär vidare att de olika grannskapen från början ges möjligast fullständiga utrustning för gemensamma behov. Områdets behov av skolor, av lek- och idrottsplatser, av daghem, lekskolor och ungdomsgårdar, av andra gemensamhetslokaler för kulturliv och religiöst liv, för nöjen och för kroppsövningar, samt givetvis också av butiker, av tvättstugor och andra anordningar till stöd för hemarbetet bör tillgodoses genom lokala anordningar.

Åtskilliga av dessa gemensamhetsanordningar ges en trafikmässigt central förläggning; de sammanförs till ett samhällscentrum med detaljhandeln som det viktigaste inslaget. I den mån särskilda gemensamhetsanordningar förutsätter större influensområden än den primära grannskapsenheten, såsom fallet är med högre och speciella skolformer, specialbutiker, biograf, teater, kyrka och liknande, utbildas samhällscentra av högre ordning, med stadsdelar eller hela staden som underlag.

Men kravet på de olika områdenas självförsörjning utsträcker ofta, särskilt i storstadsregioner, till att gälla icke blott konsumtionssidan, utan även produktionen av varor och tjänster. De industriella och kommersiella arbetsplatserna bör så fördelas, att de förvärvsarbetande så långt som möjligt kan finna arbete i närheten av bostaden, att arbetslivet sålunda byggs upp efter samma geografiska struktur som bostäder och gemensamhetsanordningar.

Bakom dessa så att säga yttre planeringsprinciper — vilka i här helt schematiskt angivna former väl aldrig fullständigt genomförs — ligger, jämte vissa praktiska skäl främst av trafikmässig art, etiska och socialpsykologiska motiveringar.

Man utgår från en bestämd medborgerlig idealbildning: nutidens demokratiska samhälle förutsätter att dess medborgare har lätt att få kontakt och vill samarbeta med varandra, att de intresserar sig för och vill aktivt delta i samhällsarbetet. Man förutsätter vidare möjligheten att genom miljön påverka människorna. Stadsplanen och den miljö för det dagliga livet som den skapar kan icke bara ge trevnad och skönhet utan också bidra till en utveckling av de för demokratiskt samhällsarbete önskvärda medborgerliga egenskaperna. Stadsbyggnadspolitikens mål är i sista hand, menar man, att genom en god miljö skapa förutsättningar för »det goda livet».

Genom att planera bebyggelsen i begränsade, överblickbara enheter och på sätt nyss angivits ge bygden i sin helhet en organisk struktur samt genom att betona och söka tillgodose de kollektiva behoven vill man också ge möjlighet till kontakter, till samarbete och medborgerlig aktivitet, något som gärna tar sig uttryck i ett livligt föreningsliv och i olika former av lokal självstyrelse. Grannskapsenhetens samhällscentrum, *community center*, bör, menar man, kunna utbildas till ett fritidscentrum där människorna förs samman i umgänge och aktiv gemenskap, till stärkande av grunderna för demokratin. Liknande tankegångar framfördes i de motioner som låg till grund för 1945 års riksdagsskrivelse om gemensamhetsanläggningar och fritidscentra. I enstaka fall har man sökt utbilda ett *community center* till ett slags hälsovårdscentral med uppgift att i form av lämpliga fritidssysselsättningar driva »social terapi» för att förbättra det andliga klimatet i omgivningarna och överhuvudtaget förutsättningarna för mänsklig samlevnad, en tanke som går tillbaka på erfarenheter från de *settlement*,

institutioner för socialt arbete, som redan på 1800-talet inrättades i anglosaxiska storstäders slumdistrikt (se ovan s. 20 ff., samt vårt delbetänkande om samlingslokaler, SOU 1955: 28, s. 89 ff.).

Grannskapsplaneringens program och principer, som sedan mitten av 1940-talet varit av väsentlig betydelse för svensk stadsplanep Praxis, innebär genom sin vidgning av målsättningarna för stadsbyggnadspolitiken någonting nytt i samhällsdebatten. Med hänsyn härtill är en återblick på dess idéhistoria av intresse.

Grannskapsplaneringens idéhistoria

I sin moderna form har de nya stadsplaneidéerna sitt ursprung i engelsmannen Ebenezer Howards förslag att decentralisera de överfyllda engelska industristäderna, att flytta ut både folk och arbetsplatser till självförsörjande trädgårdsstäder av måttlig omfattning, omkring 30 000 invånare — egnahemssamhällen med industri och hantverk, omslutna av ett grönbälte vars jordbruk jämte befolkningens egna trädgårdstäppor skulle kunna lämna väsentliga bidrag också till livsmedelsförsörjningen (dessa tankar först framlagda i skriften *Tomorrow* 1898).

Bakom Howards förslag skymtar en lång rad av utopiska projekt till idealsamhällen av liknande karaktär, ända från gamla testamentets beskrivningar av den heliga staden till Platons och andra antika filosofers tankar om stadssamhällets lämpliga storlek och struktur och till senare tiders, mer eller mindre kollektivistiskt färgade samhällsutopier, Thomas Mores Utopia (1515) och andra framtidfantasier av liknande art. Också fransmannen Fourier åsyftade med sitt system av falanstärer (1808), kollektivistiskt organiserade kommunala enheter med något tusental invånare och inslag både av jordbruk och industri, att sprida manufakturerna ut över landet i stället för att koncentrera dem till storstäderna. Någon praktisk betydelse hade icke dessa förslag. Ett experiment i liknande riktning har Strindberg på sin tid skildrat i »Familistären i Guise» (i *Tryckt och otryckt*, II, 1890; jfr även »Nybyggnad» i *Utopier i verkligheten*, 1885).

Bakgrunden för sådana utopiska spekulationer var den nya stadstyp som med den moderna industrialismens genombrott växte fram särskilt i England. De gamla städernas gränser sprängdes, nya industriella stadsbildningar uppkom, med ett gytter av oordnad, ofta slumbetonad bebyggelse, blandad med nya, snabbt expanderande fabriker. De överbefolkade, sotiga och trånga storstäderna med sina proletariserade arbetarmassor är den bakgrund mot vilken samhällsreformatörerna målar sina ideal av måttligt stora, ljusa och rymliga samhällen med trivsel både i arbete och fritid och god social omvårdnad. Man glömde det förindustriella samhällets ofrihet, torftighet och fattigdom; minnen av missväxt och feodal otrygghet fick sjunka undan. Samhällsförbättrarnitet var ofta religiöst präglad. Diktaren William Blake talar med avsky om »de mörka, djävulska fabrikererna», *those dark satanic mills*; och, fortsätter han i en ofta sjungen psalm, »svärdet skall ej vila i min hand, förrän vi byggt Jerusalem *in Englands green and pleasant land*».

Den man som framför andra genom sitt idérika samhällsförbättrarnitet och sina sociala experiment under det tidiga 1800-talet kom att påverka det stadsbyggnadspolitiska reformarbetet var Robert Owen. Hans egna erfarenheter som

framgångsrik industriman lärde honom att den nya industrialismen icke nödvändigtvis måste leda till stora befolkningsagglomerationer och att den även var väl förenlig med god social omvårdnad av arbetarna och deras familjer. Han framlade planer till en stor samhällsreform, grundad på ett system av byar eller »kommuniteter» om något tusental invånare, omgivna av ett jordbruksbälte och självförsörjda även med industriella arbetsplatser. Livet, arbetet och ekonomin skulle här ordnas på genomförd kollektivistisk grund, och Owen menade sig härmed kunna skapa välbalanserade samhällen, fria från arbetslöshet, nöd och laster, förenande stadens och landets fördelar... Hans försök på amerikansk och engelsk mark att förverkliga ett sådant samhälle, grundat på långt driven egendoms gemenskap, stötte på övermäktiga praktiska och ekonomiska svårigheter och misslyckades. Owen förlorade på dessa företag den förmögenhet han i ungdomen förvärvat. Hans idéer har lämnat bestående spår i engelskt samhällsliv och även i dess stadsbyggnadspolitik, liksom hans idealitet och offervilliga energi givit honom själv en framskjuten plats bland 1800-talets samhällsreformatorer.

Tanken att ge den stadsmässiga bosättningen nya former, att skapa samhällen med planmässig balans mellan bostad och arbete, med goda kollektiva anordningar för fritiden och kulturarbetet levde vidare. Särskilt ville man återge storstadsmänniskan kontakten med naturen; det ideala stadssamhället tar, i anslutning till engelska bostadstraditioner, trädgårdsstadens, egnahemssamhällets form, medan däremot spekulationerna på en mer eller mindre genomförd kollektivistisk ekonomi träder i bakgrunden. En del stora industriföretagare bygger kring sina fabriker upp föredömligt ordnade trädgårdsstäder med parker, lek- och idrottsplatser, skolor och bibliotek, olika slags fritidslokaler och klubbhus (Port Sunlight, Bourne-mouth o. a.). Flera stora städer har gjort liknande insatser och sökt att sörja för sina invånares bostadsbehov i trädgårdsstadens former. Överhuvudtaget har enfamiljshuset med en liten trädgårdstäppa sedan hundra år dominerat den stora förstadsbebyggelsen i England och Amerika. Arkitektoniskt mönsterbildande var vid 1900-talets början den kände stadsplanarkitekten Raymond Unwin, skaparen av Hampstead Garden Suburb i norra London. Men vanligen saknade förstadsbebyggelsen den goda arkitektoniska och sociala omvårdnad som utmärkt några av de nyss nämnda mönstersamhällena. Gemensamhetsanordningar till invånarnas nytta och trivsel blev i regel icke heller föremål för något större intresse.

Ebenezer Howard återupplivade tanken på det balanserade samhället med sitt förslag om en planmässig utflyttning av de engelska storstädernas överskottsbefolkning till satellitstäder av begränsad storlek på fyra, fem mils avstånd från moderstäderna. I Howards plan återkommer Robert Owens tankar om det både på konsumtions- och produktionssidan självförsörjande samhället. Enligt Howards idéer byggdes på privat initiativ två städer norr om London, Letchworth och Welwyn, vilka i stort sett kunnat utvecklas så som han avsett, d. v. s. dra till sig både folk och industri, ehuru attraktionen från Londons enorma arbetsmarknad förhindrat uppkomsten av självförsörjda samhällen.

Efter sista världskriget har decentralisationspolitiken återupptagits, och i statlig regi har en rad nya städer byggts i Londonregionens och andra storstäders ytterområden, avsedda att ligga till grund för en stor utflyttning både av företag och människor från regionens centrala delar. Ehuru dessa städer, var och en avsedd att uppta en befolkning av 60—80 000 invånare, haft svårt att komma i gång, växer de numera planmässigt. Men de är uppenbarligen otillräckliga som medel för den åsyftade decentralisationen. Genom en ny lagstiftning (1952) har man gjort det möjligt för fullbyggda städer inom regionen, framför allt grevskapet London, att träffa avtal med befintliga äldre småstäder om en planmässig utbyggnad för bostadssökande och industriföretag från London.

För planeringen av dessa nya stadssamhällen — som åtnjuter betydande understöd genom statliga krediter och subventioner — är grannskapsplaneringens tidigare angivna idéer bestämmande: de byggs upp kring större centra av butiker och offentliga byggnader, och de utrustas planmässigt med samlingslokaler, kyrkor, parker och lekplatser samt institutioner för barn- och ungdomsvård. Enfamiljshuset är den dominerande bostadstypen, men kring centra brukar även en del flerfamiljshus byggas.

Mer eller mindre utpräglade återkommer grannskapsplaneringens idéer i en rad generalplaner för större och mindre engelska städer efter kriget. Framför allt torde planerna för Londons återuppbyggnad och decentralisering, grundade på en betydande utflyttning från de centrala delarna och det stora metropolområdets indelning genom trafikleder och arbetsplatser i mindre enheter, ha varit av betydelse för de svenska stadsplanedebatterna.¹

Svensk stadsbyggnad sedan 1800-talet

De problem, med vilka de engelska samhällsreformatörerna på 1800-talet hade att brottas, uppträdde först sent och fick andra former i svensk stadsutveckling. Stadsplane- och byggnadsväsen har i vårt land sedan gammalt varit mera ingående reglerat än vad fallet var på anglosaxisk grund. Redan före industrialismens egentliga genombrott i Sverige och den därav betingade raska ökningen av stadsbefolkningen har man hos oss sökt reglera bebyggelsen efter enhetliga planer, låt vara att de rättsliga för-

¹ Bland de verk och insatser, som härvid spelat en roll, må antecknas bl. a. *Raymond Unwin, Town Planning in Practice, Abercrombie and Forshaw, County of London Plan* samt *Lewis Mumfords* stora triologi *Teknik och civilisation, Stadskultur och Människans villkor. Amerikanen Perry* har framfört tanken om grannskapsenheten i arbetet *The Neighbourhood Unit* (1929). Den amerikanska arkitekten *Clarence J. Stein* har i praktiken vidareutvecklat dessa teorier och skildrat en rad nya stadsanläggningar (Radburn, Greenbelt Cities o. a.) i arbetet *Towards new towns for America* (1951).

Bland den mycket omfattande engelska och amerikanska litteraturen i dessa ämnen må för övrigt nämnas det stora samlingsverket, *Coleman Woodbury, Urban Redevelopment Studies: Problem and Practices and the Future of Cities, I—II*, Chicago 1953.

Av svenska arbeten bör nämnas *Bygg bättre samhällen* (1943) och *Inför framtidens demokrati* (1944). Betydelsefull för svensk praxis torde vidare ha varit den stora utställningen 1946 på Liljevalchs konsthall i Stockholm *Replanning Britain* och arkitekten Danneskiöld-Samsøes bok *Nutida engelsk samhällsplanering* (1945).

utsättningarna för deras tvångsvisa genomförande länge var bristfälliga. Utgångspunkten var här liksom annorstädes de i många fall bedrövliga sanitära förhållandena och den därav betingade höga sjukligheten och dödligheten i 1800-talets städer. I samband med 1860-talets stora kommunalreform skedde en allmän uppryckning av den svenska stadsförvaltningen; med avlopps- och vattenledningar, med effektivare hälso- och sjukvård och ej minst med bättre renhållning sökte man höja den hygieniska standarden, och samma syfte, jämte vissa mera estetiskt betingade föreställningar om värdet av öppna platser, breda esplanader och ett reguljärt gatunät, var bestämmande för den stadsplanemässiga regleringen av gamla och nya stadssamhällen.

De svenska järnvägsbyggarna intresserade sig för regleringen av samhällena kring de nya järnvägsstationerna och särskilt är ett av fortifikationsofficeren och arkitekten Adolf Edelsvärd utarbetat förslag till normalstadsplan för »Landsortsstäder och Förstäder» av intresse. Engelska inflytanden gjorde sig starkt gällande i arbetet på bättre hygieniska förhållanden. Men icke mindre kan man spåra intrycken av den stora regleringen av Paris under Napoleon III, genomförd av Haussmann, med breda, representativa genombrotts-gator, förenade i stjärnplatser. 1874 års byggnadsstadga, grundläggande för den stora stadsbyggnadsperiod som nu på grund av folkströmningen till städerna bryter in, ger klara uttryck för tidens stadsbyggnadsideal. Man betonade den allmänna rörelsens behov av utrymme, sundhetens fordran på ljus och luft, tryggheten mot eldkatastrofer och »skönhetssinnets anspråk på fritt utrymme, omväxling och prydlighet». Detta program sökte man förverkliga genom en uppdelning av samhället med ett gatunät i schackbrädans form, med esplanader och breda gator, med parker och öppna platser och med föreskrifter om gatubredder och hushöjder för att trygga ljus och luft. Till byggnadsstadgan hörde en serie mönsterplaner byggda på det Edelsvärdska projektet.

Det praktiska genomförandet av de nya principerna har i allmänhet ansetts föga lyckligt för de svenska städerna. De har verkat alltför generaliserande, de har pressat in en gammal, ofta både ändamålsenlig och intressant bebyggelse i ett nät av rätvinkliga kvarter; många avenyer och esplanader illustrerar fåfänga förhoppningar om en framtida storstilad utveckling. Men i många fall har den historiskt givna stadsplanens karaktär respekterats och bebyggelse efter en ny tids behov kunnat på ett lyckligt sätt anslutas till traditionell miljö, därmed in i våra dagar bevarande en stadstyp av ovanligt behag — den gamla svenska staden med sin prägel av idyllisk trevnad, ofta även av ärvd eller nyskapad monumentalitet.

Några trånga slumkvarter, motsvarande dem som i de stora industriländerna utgjorde utgångspunkten för reformsträvandena, hade man svårt att hitta i 1800-talets svenska städer; det enda undantaget var Gamla stan i Stockholm vars medeltida bebyggelse och gator också blev föremål för

flera genomgripande regleringsprojekt enligt luftighetens och regularitetens nya mönster, visserligen utan framgång.

Av helt annan praktisk betydelse blev 1860-talets stora generalplaner för Göteborg och Stockholm, båda klara uttryck för tidens nya stadsplanerprinciper; i synnerhet förråder den Lindhagenska planen för Stockholm (1866) med sina breda huvudgator och stjärnplatser påverkan av den Haussmannska regleringen av Paris; ej heller saknades den s. k. hygienismens sociala och moraliska argument. Dess stora grepp har varit bestämmande för planeringen av »staden inom tullarna» ända in i våra dagar.

1866 års regleringsplan för Stockholm utgick från att de stora städerna lätt blir »härdar för fysiskt och sedligt fördärv», ett beklagligt sakförhållande vars följder borde förekommas bland annat genom en ändamålsenlig bebyggelseplanering. Städernas invånare borde bli delaktiga av »landets rikliga tillgång på ljus och frisk luft», naturen borde föras in i städerna genom parker och planteringar — därmed ville man från stadsinvånarnas boningar »avlägsna mörker, trängsel, oren luft, onatur, med ett ord alla dessa, städerna i allmänhet följaktiga vidrigheter, som undergräva kroppens hälsa samt orena och förslöa själen; häruti ligger ett det kraftigaste botemedel mot städernas skadliga inflytande». — Onekligen vittnar detta om en stark tro på den nya stadsplanens goda verkningar och överhuvudtaget på den yttre miljöns betydelse.

Regleringen av själva bebyggelsen på grundval av byggnadsstadga och stadsplaner blev emellertid schematisk och ofullständig, och den bostadsproduktion, som tog hand om den svällande strömmen av invandrare från landet till städerna, motsvarade ingalunda byggnadsstadgans och normalstadsplanernas hygieniska principer, deras krav på ljus och luft. Den dominerande bostadstypen var av ekonomiska skäl så liten, att den icke gärna kunde ges enfamiljshusets form; hyreskasernen med gårds- och flygelbyggnader och på djupet bebyggda kvarter blev mot sekelskiftet den vanliga hustypen i nya stadsdelar, med bostadsköket eller ett rum och kök som den vanliga bostadslägenheten. De bedrövliga bostadsförhållanden, som följde med detta system för bebyggelsen, väckte emellertid en allt starkare kritik; »arbetarbostadsfrågan» blev en samhällsfråga. Steg för steg vidgades kommunernas rätt att i detalj reglera sättet för tomtens och kvarterets utnyttjande (1907 och 1931 års stadsplanelagstiftning, 1947 års byggnadslag). Man sökte i första hand nå ett friläggande av kvarterens inre. Men den principiella kritiken av hyreskasernen som byggnadstyp gick längre och blev avgörande.¹ I början av 1930-talet bröt, under viss påverkan av tyska förebilder, nya hustyper och planeringsprinciper igenom. Man går över till smalare och lägre huslängor, möjliggörande genomgående lägenheter; det slutna kvarteret bryts upp för att bostäderna skall få mera ljus och luft, bättre kontakt med natur och grönska. Den bostadspolitiska målsättningen skärpes. Ännu under 1930-talet var ett rum och kök ny-

¹ Se t. ex. 1920 års kommittébetänkande om bostadssociala minimifordringar, *Praktiska och hygieniska bostäder*, s. 27, 46 o. a.

produktionens vanligaste bostadstyp, om än med avsevärt bättre teknisk utrustning än tidigare, men i början på 1940-talet fastlägger den statliga bostadspolitikerna två rum och kök som familjebostadens minimistandard (se ovan s. 28 f.).

Så småningom vidgas bostadsfrågan till att även gälla bostadens yttre miljö, de gemensamma behoven och de kollektiva bostadskomplementen. Visserligen skisserades i 1920 års kommittébetänkande om bostadssociala minimifordringar även vissa synpunkter på planeringen av samhällscentra med allmänna byggnader och detaljhandel, men i stort sett blev sådana spörsmål på allvar beaktade vid bebyggelseplaneringen först i samband med de nya formerna för bostadsbygge under fyrtiotalet (se ovan s. 116—119). Planeringsfrågorna har nu vidgats från bostaden till bostadsgruppen och grannskapsenheten, till orten och bygden i dess helhet.

Vad särskilt angår städernas nya områden torde man ur planerings-synpunkt länge ha betraktat dem som »perifera bostadsområden» i naturlig motsats till city, det centrala affärsområdet (den svenska funktionalismens programskrift *Acceptera*, 1931). Att nya bostadsområden formades till vad som nu med ett förklenande epitet kallas sovstäder, vilkas behov av gemensamhetsanordningar i huvudsak fick tillgodoses i stadens centrala delar, betraktades som något helt naturligt, ja förtjänstfullt: här skulle den förvärvsarbetande i familjens sköte få vara ifred för jäktet på arbetsplatsen och trafikens buller; helst skulle man också ha en egen trädgård att ägna fritiden åt.

I stor omfattning och redan tidigt tog reaktionen mot hyreshusens trånga och torftiga bostadsförhållanden formen av egnahemsbyggen och trädgårdsstäder. Inflytanden av anglosaxiska förebilder är här på många håll märkbara, icke blott i några mindre industrisamhällen under ledning av allmänintresserade företagare (ex. Åtvidaberg, Jonsered) eller i några förnämre eller enklare villaförstäder (ex. Djursholm, Solhem i Spånga), utan även och framför allt i egnahemsområden under kommunal ledning kring en del växande städer, som på detta sätt sökte en lösning av sina svåra bostadsfrågor. Bland andra är här att nämna Stockholm. Vid århundradets början förvärvade staden omfattande markområden utanför sina gamla gränser, och här byggde man stora trädgårdsstäder främst för att bereda samhällets mindre bemedlade medlemmar billiga bostäder, men även i syfte att i denna form kunna skänka det framtida Stockholm tillräckliga bosättningsområden. Stadens folkökning har dock varit långt starkare än man då kunde antaga, och från 1930-talets början har hyreshusbebyggelsen överskridit stenstadens gamla gränser och kommer snart nog att förbruka även ytterområdenas marktillgångar.

Grannskapsplaneringens innebörd i svensk debatt och praxis

Vi har härmed angivit den idémässiga och historiska bakgrund, mot vilken dagens svenska stadsplanering, i vidsträckt omfattning bestämd av

grannskapsplaneringens principer, bör betraktas. Emot vad tidigare vanligen var fallet behandlas de kollektiva anläggningarna, gärna samlade till ett samhällscentrum, både av funktionella och av socialpsykologiska skäl som en dominant i bebyggelseplanen, och centrum vill man därjämte ge en attraktiv arkitektonisk form för att markera dess uppgift att bilda ramen kring ortens rörelse och folkliv. Därtill kommer, som ett ytterligare och i vårt samhälle allt viktigare moment, biltrafiken och dess krav på gatunätets differentiering i huvudvägar, matargator och av biltrafiken beroende gångvägar, gärna framförda i ett system av parkstråk. Helst skall man kunna från bostaden nå åtminstone skolan och daghemmet på korsningsfria gångvägar.

För en precisering av den innebörd som i efterkrigsårens svenska planeeringsdiskussion lades i begreppet grannskapsplanering, må här citeras en artikel av arkitekten Carl Fredrik Ahlberg i Social Årsbok 1947 under den betecknande titeln »Stadsplaneringens nya giv». Det angivna programmet och de använda normerna äger visserligen inte längre full aktualitet — särskilt har förändringar i butikshandelns beskaffenhet lett till förskjutningar i den beskrivna grupperingen — men betraktelsesättet är i stort sett det samma som det ur vilket nutida stadsbyggande hämtar sina riktlinjer:

Stadsdelarnas storlek måste bestämmas med utgångspunkt från den lämpliga storleken för olika gemensamma institutioner. I Stockholm har man kommit till, att ca 2 000 invånare är en lämplig enhet med hänsyn till livsmedelsbutiker och barnstugor, medan det för en mer fullständig service med butiker helst bör vara stadsdelar på 10 000 å 15 000 invånare, en storleksordning, som också väl svarar mot underlaget för en å två folkskolor. Mycket längre i storlek bör man nog inte gå, om stadsdelen skall kunna bli riktigt överblickbar för de egna invånarna och om ej de interna avstånden skall bli för stora. Det finns emellertid både butiker och kulturella institutioner, som kräver ett större befolkningsunderlag. Man kommer således fram till ett pyramidformigt utbyggt samhällscomplex, där de minsta enheterna på ca 2 000 invånare gruppvis är samlade till stadsdelar om ungefär 10 000, vilka i sin tur är grupperade i större enheter med kanske 40 000 eller 50 000 invånare.

Naturligtvis måste dessa teoretiska siffror i praktiken anpassas efter de möjligheter, som terrängförhållandena, existerande kommunikationsleder, befintlig bebyggelsegruppering och samhällstradition ger. I det praktiska stadsplanearbetet beträffande Stockholms ytterområden rör man sig sålunda med stadsdelar, där den beräknade framtida folkmängden varierar mellan ca 6 000 och 12 000. Vid en framtida omgestaltning av den inre staden i Stockholm synes även böra eftersträvas en klarare uppdelning i skilda stadsdelar. Det måste därvid knytas an till en bestående social tradition, och många av dessa stadsdelar kommer därvid sannolikt att bli betydligt större än sina motsvarigheter i ytterområdena.

Inom varje stadsdel skall det finnas ett stadsdelscentrum — lämpligen i anslutning till en hållplats på en busslinje eller en förortsbana. Där skall finnas butiker, hantverkerier, biograf, medborgarhus, sociala expeditioner etc. Inom varje större enhet utbildas ett av dessa stadsdelscentra till ett »storcentrum».

Centrumbildningen är brännpunkten för stadsdelens självständiga liv, och med

sitt rörliga folkliv och sina specialbyggnader av en från den normala bostadsbebyggelsen avvikande arkitektonisk karaktär utgör den ett samlande och berikande inslag i stadsbilden. Närmast kring centrumbildningen lägger man helst den tätare bebyggelsen med flerfamiljshus och i stadsdelens periferi den glesare egnahemsbebyggelsen. Man planlägger gärna en stadsdel så, att det till dess centrum och till skolor och barnstugor leder gångvägar, på vilka man från bostadsgrupperna kan nå dessa anläggningar ostörd av gatutrafiken, och de egentliga bostadsgatorna utbildas så, att de inte drar till sig någon ovidkommande genomgångstrafik. Med den omfattning, som biltrafiken har fått, har en sådan differentiering av trafiknätet i större trafikleder, bostadsgator och rena gångstråk blivit en fundamental princip i den moderna stadsplaneringen.

Dessa grannskapsplaneringens principer har i hög grad blivit vägledande för samhällsplaneringen, särskilt i de större städernas ytterområden. Mycket har i den praktiska tillämpningen modifierats eller spelat underordnad roll som argument. De sociala teorierna om mänsklig överblickbarhet, om bebyggelseformernas möjligheter att stimulera sociala kontakter, om de karaktärsdanande egenskaperna hos den avgränsade bostadsgruppen har haft både förespråkare och kritiker — så länge sociologiskt hållbara belägg för dem saknas har man fallit tillbaka på andra motiveringar av mer obestridlig sort. Framför allt har man betraktat dessa bebyggelseenheter ur funktionell synpunkt. Man har velat skapa exploateringsenheter av lämplig storlek — geografiskt och befolkningsmässigt — för drivandet av sociala institutioner, kommersiella anläggningar, skolor, daghem och förskolor, anläggningar för kultur- och nöjesliv, kollektiva kommunikationer etc. Man har vidare med hjälp av sådan funktionell disposition sökt en utgångspunkt för det arkitektoniska stadsbyggnadsarbetet, grupperingar av olika bebyggelse typer i inbördes samband med en allsidig kollektiv försörjning. Man har sagt sig, att kan det inom en sådan »grannskapsenhet» uppstå något av den »vikänsla» man eftersträvat är det en vinst — blir det inte så finns i alla fall de funktionella fördelarna hos en välorganiserad stadsdel.

Grannskapsplaneringens genomförande

Endast i ett fåtal fall har de svenska planeringsuppgifterna varit av den storlek att hela den »pyramidformiga» organisationen kunnat komma till uttryck — det hittills mest genomförda i denna väg är Vällingby i Stockholm. Likväl är det utan tvivel så, att planeringen av bostadsområden även i våra mindre städer, både till sin arkitektoniska uppläggning och till sin organisation av trafik och kollektiv service, är tillämpningar i möjlig utsträckning av dessa planeringsideal. Att skarpt dra gränsen mellan planering av denna typ och av den typ av »gradvis utbyggnad» som här nedan kommer att behandlas är vanskligt; i generalplanarbetena för flera städer har man försökt indela även existerande bebyggelse i »grannskapsenheter» och utforma den nytillkommande bebyggelsen så att den »förstärker» en sådan samhällsorganisation.

Som en följd av sådana strävanden kan alltså ses den i många generalplaner tydliga tendensen att begränsa och accentuera stadens citybildning, att förhindra att city sprids eller dubblas. Av den motsatta tendensen — den av de ökade trafiksvårigheterna betingade avlastningen av city på regionala storcentra — har hittills endast skissen till regionplan för Stockholmstrakten kännetecknats.

De i Sverige planerade grannskapsenheterna har i stort sett fått avstå från den i de anglosaxiska förebilderna väsentliga stimulansen från primärt näringsliv — endast i Vällingbyfallet synes man hittills ha lyckats nå en viss sugkraft på företagslokaliseringen i storstaden. Mestadels får man betrakta de svenska exemplen som rena bostadsområden med mer medveten och utbildad självservice än en oreglerad stadsexpansion förmodas erbjuda. Programmet för denna planering kan exemplifieras med ett utdrag ur förslaget till generalplan för Stockholm (1952, s. 117):

»I större städer har flertalet administrativa organ indelat stadsområdet i distrikt, och många har avdelningskontor eller motsvarande delorgan inom vart och ett av dessa. Bostadsgruppernas gränser planeras i detta fall så, att de i största möjliga utsträckning sammanfaller eller kan inpressas i distriktsindelningen. Följande verksamheter är här relevanta: 1) Undervisning: folkskolor, mellanskolor och läroverk; 2) Barnavård: barnstugor; 3) Hälsovård: mödravårdscentraler och distriktsläkare; 4) Bildningsverksamhet m. m.: bibliotek, samlings-salar för profana och religiösa ändamål; 5) Idrottsanläggningar av olika slag; 6) Lekplatser; 7) Teknisk service, t. ex. postkontor, fjärruppvärmning, tvätterier. På motsvarande sätt kan man ta 8) butikernas och övriga kommersiella företags krav på olika kundunderlag och 9) de kollektiva trafikmedlens krav på största möjliga antal trafikanter kring hållplatserna som motiv för en gruppindelning av bostadsbebyggelsen. — — —

Om man skall kunna göra sådana organ tillgängliga för största antal människor, och om man inom rimligt avstånd skall kunna skaffa tillräckligt befolkningsunderlag för vissa institutioner, är det riktigt och nödvändigt att koncentrera dessa senare i centra, kring vilka man grupperar bostadsbebyggelsen inom i vart fall lämpligt avstånd.»

Värderingen av det nya stadsbyggandet

Med den expansion som svenskt stadsbyggande genomgått under decenniet efter andra världskriget är det självklart, att dess kvalitet stundom eftersatts. Brist på planlagd mark och brist på fackmän för det brådskande planeringsarbetet har på många håll resulterat i schematism och av tidsbrist framtvungna ofullgångna lösningar. De har givit upphov till en tämligen stark kritik. Denna kritik har emellertid inte enbart, kanske inte ens huvudsakligen, riktat sig mot enskilda misslyckanden utan i stället sysslat med och ifrågasatt de principer som ovan i korthet skildrats. Det kan därför vara lämpligt att granska innebörden i denna kritik och jämföra den med andra källor för värderingen av det nya stadsbyggandet.

Ofta återkommande har kritiken av likformigheten varit. Man menar, att svenska stadssamhällen från norr till söder formats efter samma mall, att det nya stadsbyggandet utplånat den lokala egenarten — framför allt riktas kritiken mot bebyggelsen med trevånings s. k. lamellhus. Att denna hustyp så slagit igenom, beror i första hand på att den på ett ekonomiskt tillfredsställande sätt kunnat uppfylla de kvalitativa krav man ställt på lägenheternas planlösning. Detta gäller framför allt de mindre lägenheterna — 2 rum och kök — vilka utgjort tyngdpunkten i produktionen och vilkas planlösning svårligen kan genomföras i radhusets eller enfamiljshusets form. Att trevåningsbebyggelsen alltför ofta tillgripits framför allt på bekostnad av lågbebyggelse — tvåvåningshus, rad- och kedjehus och egnahemsbebyggelse — är dock en synpunkt som delas av byggnadsstyrelsen och bostadsstyrelsen. I gemensam skrivelse den 20 februari 1954 till byggnadsnämnder, drätselkammare och kommunalnämnder påpekar dessa verk:

»Till den mångfald av faktorer som måste beaktas vid bebyggelseplaneringen hör — förutom de allmänna tekniska och ekonomiska förutsättningarna för planläggningen — även sådana som berör bebyggelsens skala och gruppering, olika byggnadsgruppers inbördes avvägning och andra förhållanden som bestämmer bebyggelsens samlade verkan ur utseende- och trevnadssynpunkt. Erfarenheten har visat att man f. n. vid projekteringen av byggnadsföretagen ofta åsidosätter hänsynen för dessa faktorer. Det har sålunda blivit allt vanligare att de statliga plan- och bostadsmyndigheterna för granskning och beslut ställs inför förslag till större flerfamiljshus, avsedda att uppföras inom bebyggelseområden med helt annan bebyggelsestruktur, utan att detta motiveras av någon förändring i fråga om principerna för det fortsatta utbyggandet — exempelvis med tanke på en blivande centrumbildning. I många fall har de sålunda projekterade byggnadsföretagen stått i uppenbar strid mot de allmänna riktlinjer som kommit till uttryck i gällande planer eller som på annat sätt varit vägledande för den tidigare bebyggelseutvecklingen på orten. Tillkomsten av en överdimensionerad och främmande hustyp kan i ett sådant fall spränga sammanhanget i en redan framvuxen miljö och medföra obestridliga olägenheter ur utseende- och trevnadssynpunkt. I synnerhet kan sådana olägenheter befaras då den omgivande bebyggelsen är av egnahemstyp.»

Å andra sidan bör kritiken av likformigheten, denna låt oss säga »turistsynpunkt», inte överbetonas. Likformigheten är kanske en oundviklig biföreteelse till den typisering och standardisering som varit medlen att snabbt nå en eftersträvad bostadsstandard, sedd ur de boendes egen synpunkt. I dessa former har dock, med landsomfattande räckvidd, införts en helt ny stadstyp, i vilken sol, ljus och grönska givits plats, och en hälsosam miljö, kanske särskilt för de uppväxande barnen, kunnat säkras.

En annan sida av kritiken — och en sida som mer direkt angår kommitténs arbetsområde — är talet om »sovstadstristessen». Den kritiken gäller inte i första hand den arkitektoniska formen utan ifrågasätter hela

principen för nyexploatering av stora, perifert belägna stadsdelar till rena bostadsområden. Man menar, att stadsbyggarna på detta sätt skapat en torftig miljö, bestulen på den stadslivets händelserikedom som den gamla innerstaden äger, där bostadsmiljö och arbetsmiljö är ett. Dessa nya områden befolkas under dagens ljusa timmar endast av barn och deras mödrar — på kvällen kommer invasionen av återvändande husfäder som skall ha middag, och några timmars fritid innan man går till sängs. Möjligheterna att aktivera denna fritid är små: här finns inga gator med skyltfönster, här finns inga biografier, teatrar, bibliotek eller samlingslokaler. I synnerhet den halvvuxna ungdomen, för vilken bostädernas utrymme fortfarande är för knappt för kamratumgänge, får svårlösta fritidsproblem, som på sina håll tar sig asociala uttryck. Till torftigheten säges också bidra homogeniteten i befolkningssammansättning: det är unga familjer med små barn som i första omgången flyttar in här och som sedan, på grund av bostadsbristen, har svårt att komma härifrån. Trots homogeniteten blir familjerna isolerade — här finns inga gemensamhetsintressen, som kan stimulera de sociala kontakterna.

Denna kritik saknar icke skäl och bör, anser vi, noga begrundas. Den bild av det dagliga livets förlopp i ett modernt bostadsområde — åtminstone i dem som omger de större städerna — bestyrkes i stort sett av de sociologiska undersökningar, som på senare år utförts i sådana områden. Samma starkt negativa värdering av denna levnadsrytm som kritikerna ger synes dock inte vara allmän bland områdenas invånare; i varje fall synes motiveringarna till redovisad vantrivsel vara mer sammansatta än denna debatt ger vid handen. Ordet »sovstad» beskriver ju endast denna bebyggelseforms funktionssätt för de förvärvsarbetande. För de hemma- varande, som utgör en stor majoritet av invånarna, präglas miljön av barnfamiljernas aktivitet. Visserligen kan den ofta vara otillräckligt utrustad och olämpligt planerad härför — behoven av anordningar för de olika barnåldrarnas skapande verksamheter är fortfarande stort — men värdet i dess relativa »lantlighet» och ostördhet av trafik ifrågasättes inte. Denna positiva syn, som bör vara det främsta argumentet mot kritiken, har inte på samma sätt som missnöjet beretts plats i debatten. Till dessa synpunkter som kommer att bättre kunna belysas av fortsatt sociologisk forskning, är det oss angeläget att dessutom foga följande.

Man bör fråga, vilka andra möjligheter än perifer nyexploatering för bostadsändamål som stått och står samhällena till buds för att möta den exceptionellt snabba befolkningsökningen i stadssamhällena. Förnyelsen av innerstaden har visserligen genom bostadsbristen blivit starkt eftersatt, men det är föga troligt att den i andra än de mindre samhällena väsentligt kunnat bidra till den erforderliga ökningen av antalet bostadslägenheter. Bostadsbristen kan också förmodas ha haft stark inverkan i det avseendet, att omflyttningsmöjligheterna begränsats. Familjerna har blivit »fastlåsta»

i sina lägenheter och har inte genom flyttning kunnat öka sitt bostadsutrymme med växande familjestorlek. Bostadsproduktionen har inriktats på de nytillträdande och väntande hushållens behov och föga uppmärksammat den efterfrågan på större bostäder som finns bland dem som redan har bostad. Att denna »tröga» bostadsmarknad kan ge upphov till missnöje, framför allt i de stora, av jämgamla hushåll bebodda områdena, är mer än rimligt.

När det gäller att bedöma de nya bostadsområdena måste man vidare ta hänsyn till att projektörerna ofta förutsatt en större täthet av lokaler för icke-bostadsändamål än som blivit genomförd. Enligt grannskapsplaneringens principer och icke minst med tanke på stadsbilden, såsom försök att ge en arkitektonisk tyngdpunkt åt området, har man velat samla sådana lokaler till centra kring ett torg eller en gata. Företagarintresse för lokalerna har uppenbarligen inte heller saknats, men byggnadsregleringarna och kreditvärigheterna har i alltför många fall hindrat deras fullbordande. Detta gäller inte bara detaljhandeln utan även lokaler för kontor och hantverk, institutioner och kultur- och nöjesetablissemang.¹ För bostadsområdena har denna eftersläpning i utbyggandet ofta medfört, att detaljhandeln sökt sig andra lokaler, t. ex. markvåningen i därför lämpliga bostadshus. Denna lokalisering överensstämmer förstas dåligt med den planerade och äventyrar även en framtida lokalisering till ett eventuellt planerat centrum. Till frågan om den statliga belåningen av centrumanläggningar återkommer vi i ett följande kapitel.

Även med hänsyn tagen till sådana svårigheter måste man ha klart för sig att den perifera exploateringen knappast kunnat eller kan ske i former, som närmare överensstämmer med innerstadens, d. v. s. bibehåller dess proportioner mellan näringsliv m. m. och bostäder. Företagsetablering kan endast i begränsad mån påverkas av bebyggelseplanering. Glesheten av kommersiella företag i de nya områdena kan alltså delvis vara en följd av företagarnas tveksamhet om behov och lönsamhet. Delvis synes den också vara en följd av rationaliseringen inom detaljhandeln (se ovan avsnittet om hushållens inköp, s. 55 ff.).

Exempelvis må ur Företagsekonomiska Forskningsinstitutets (FFI) meddelande nr 52, *Detaljhandelns struktur*, av Arne Sjöberg/Sigurd Hansson återges följande belysande siffror. Undersökningen behandlar fem geografiska distrikt, varav ett just är ett modernt förortsområde av den här diskuterade typen.

Jämför man i tabellen distrikt 5 med distrikten 3 och 4 finner man att antalet butiker och antalet anställda per invånare är väsentligt lägre, medan omsättningen per anställd är högre i det moderna området. Utredarna gör denna kommentar (s. 6):

¹ Enligt uppgift från Konjunkturinstitutet upptog under perioden 1934—1943 butiks-, kontors- och lagerlokaler samt lokaler för hotell, restauranger, biografier och teatrar 11,5 % av alla nytillkomna golvytor, medan under perioden 1944—1948 andelen blott var 7,8 %.

	Distrikt 1 landsbygd	Distrikt 2 mindre tätort	Distrikt 3 medelstor stad	Distrikt 4 äldre bo- stadsomr.	Distrikt 5 modern förort
Antal invånare.....	4 300	3 500	9 000	6 700	8 000
Trolig procentuell andel av levnadskostnaderna för inköp i detaljhandeln (enligt socialstyrelsen)	55	55	55	55	48
Motsvarande andel för livsmedel.....	28	29	29	29	23
Antal butiker	24	60	168	106	37
Antal butiker i livsmedelsdetaljhandel	22	22	61	59	14
Antal sysselsatta i livsmedelsbutikerna per 1 000 invånare	11,3	21,0	21,6	21,3	8,4
Omsättning per sysselsatt i livsmedelsbutikerna, tkr	64	55	70	52	94

»Det i distrikt 5 jämfört med distrikt 4 väsentligt bredare sortimentet i butikerna och det mindre antalet butiker innebär för konsumenten färre butiksbesök för inköp av det dagliga behovet av livsmedel, samtidigt som avståndet till varje butik blir större. Det förra förhållandet verkar minskande, medan det senare kan verka ökande på den totala tid, som ägnas åt inköp i detaljhandeln. Det bredare sortimentet i butikerna i det nya butiksområdet innebär större expeditionstorlekar till konsumenterna. De stora butikerna i distrikt 5 torde ha större försäljning per varuslag. Den genomsnittliga leveransstorleken till detaljhandeln skulle därför bli större i distrikt 5 än i distrikt 4. Detta skulle kunna betyda, att grossistens insats i distributionen är mindre och fabrikantens större, relativt sett.»

Diskussion av anpassningsproblemen i den nya stadsmiljön

Tyngdpunkten i kritiken av »sovstadsmiljön» gäller dock de anpassningssvårigheter som man tyckt sig kunna konstatera hos dess invånare och som pekar mot rakt motsatta resultat mot dem, som förväntats i grannskapsplaneringens ideologi. Utgör de säkra kriterier på att dessa planeringsprinciper är felaktiga? Eller är orsakerna till dem att söka i andra förhållanden än dem som regleras genom planering och byggande? Med vilka åtgärder kan de mötas? Och vilka av dessa kan karakteriseras som »bostadskollektiva»? Så har vi sökt att diskutera detta centrala problemkomplex.

Vi vill i denna diskussion framför allt fästa uppmärksamheten vid *tidsfaktorn*. Den stads- och tätortsbebyggelse det här är fråga om har i stort sett tillkommit inom en tioårsperiod och hyser nu omkring en fjärdedel av stadsbefolkningen. Av dessa nyinflyttade hushåll är flertalet nybildade, och till stor del är också de vuxna medlemmarna nyinflyttade till orten — från landsbygd eller från mindre samhällen. De är alltså inte bara ovana vid denna nya bostadsmiljö, de är även ovana vid stadslivet som sådant och vid familjeliv i de former denna miljö möjliggör. Det vore

fåfångt att vänta, att en sådan plötslig koncentration av oerfarna samhällsmedlemmar skulle kunna ske friktionsfritt eller t. o. m. omgående resultera i spontan trivsel. Tvärtom är det rimligt att förutse en tämligen lång anpassningsperiod, under vilken miljön stabiliseras, såväl i den meningen, att den synliga nybyggarkaraktern försvinner och den tekniska och kollektiva servicen »trimmas in», som i den meningen att det »sociala mönstret» hinner bildas. Det är också rimligt att anta, att denna stabilisering fördröjs, dels genom de hinder för områdenas färdigställande vi ovan berört, dels genom den tröghet på bostadsmarknaden som bostadsbristen och hyresregleringen orsakar och som försvårar en önskvärd omflyttning mellan och inom bostadsområden.

Resultaten av några nyare sociologiska undersökningar stöder en sådan betoning av tidsfaktorns inverkan. Agne Lundquist konstaterar i sin avhandling *Anpassning i hem och samhälle* (1955, s. 245), att »det finns positiva samband mellan den tid man bott på orten och anpassningen i bostaden», och: »i fråga om trivseln i samhället finns det tydliga skillnader mellan yngre och äldre, i det att de senare genomgående visar sig vara mer positiva mot ortens institutioner och överhuvudtaget trivas bättre. Detta har vi ansett tyda på att deras anspråk på ortens institutionella utrustning är mindre än de yngres.» Lennart Holm redovisar i en undersökning av Gustavsberg följande sammanfattning: »Upprepade gånger har vi ovan stött på skillnader mellan nyinflyttades och gamla gustavsbergares beteenden. De nyinflyttade såg mörkare på framtidsmöjligheterna för barnen och de var mer kritiska mot sin bostad. De blev inte så ofta hembjudna till andra men deltog oftare aktivt i föreningslivet. På semestern uppsökte de oftare sina släktingar i landsort och landsbygd. Dessa tecken är visserligen obetydliga, men — — — vi har velat peka på dem särskilt med tanke på bostadsbedömningen: Man hade väntat sig betydligt större skillnader i värderingen av gamla och nya bostäder, men bofastheten, hemkänslan i samhället slätar tydligen över många brister, medan nykomlingskänslan förstör dem.»¹ Resultaten i den tidigare nämnda *Familj och bostad* stöder även en sådan tolkning.

Enligt detta synsätt vore det alltså för tidigt att av mer eller mindre uttalade missanpassningar i de nya stadsdelarna dra slutsatser om planeringsprincipernas värde. Det är viktigt, att man noga följer utvecklingen och genom kontinuerliga studier söker ökat kunskapsunderlag för fortsatt planering. Särskilt betydelsefullt bör det vara att granska denna miljö med hänsyn till de uppväxande barnkullarna: det är ju framför allt med tanke på dem man sökt en differentiering från trafik, industri o. s. v. Ännu är det för tidigt att bedöma om de fått den »goda start» i livet man medvetet eftersträvat.

¹ »att bo» nr 2, 1955.

Bostadskollektiva åtgärder för ökning av anpassningen i nya stadsdelar

Ett uppmärksammande av anpassningsproblemen såsom tidsfrågor är emellertid inte bara angeläget för en övervägd värdering av det nya stadsbyggandets principer. Detta synsätt bör också vara vägledande för planeringen av eventuella bostadskollektiva åtgärder. Det innebär, att man under de första åren efter ett bostadsområdes utbyggande bör inrikta sig på att stimulera sådana aktiviteter i området som kan föra invånarna samman och på andra sätt hjälpa dem över nykomlingskänslans svårigheter. Genom att på ett tidigt stadium organisera sådan »hjälp till självhjälp» kan också behovet av långsiktiga samhällliga insatser minskas — ömsesidig grannhjälp med barntillsyn är en angelägen uppgift i dessa bostadsområden, som i hög grad bebos av unga barnfamiljer, liksom överhuvudtaget utnyttjande av tillgänglig arbetskraftsreserv inom området för hjälp åt sjuka och gamla och åt familjer med förvärvsarbetande husmödrar. Vi understryker betydelsen av den samordning av dessa uppgifter i form av en »familjetjänst» som vi föreslagit i föregående kapitel av detta betänkande (s. 99 ff.).

Även fritidsverksamheten för ungdom och vuxna bör enligt detta betraktelsesätt organiseras och stimuleras på ett tidigt stadium. Här fordras framför allt insatser av ledare som kan få ungdomen med sig — utan sådana står även de bästa fritidslokaler tomma. Deras uppgift synes inte bara vara att hålla en verksamhet i gång, utan kanske främst att stimulera och ordna grupper med gemensamma intressen till självverksamhet, som kan fortsätta med eller utan organiserat stöd.

Med dessa synpunkter har vi även velat understryka vikten av en »dynamisk» syn på planeringen av de bostadskollektiva åtgärderna i vårt moderna samhällsbyggande. Det innebär, att dessa ej bör låsas i alltför fasta former. I stället bör man eftersträva, att dessa uppgifter löses på ett för varje fall lämpligt och smidigt sätt och fortlöpande bevakas i samverkan mellan samhälle, förvaltande bostadsföretag och de boende själva.

Synpunkter på behandlingen av de bostadskollektiva frågorna i bebyggelseplaneringen

Det anförda gäller dock i första hand de uppgifter som kan lösas på det organisatoriska planet. Det förutsätter emellertid att hänsyn tas till dessa uppgifter även i bebyggelseplaneringen — t. ex. till försörjningen med fritidslokaler av olika slag. De detaljerade normer för planeringen av de bostadskollektiva komplementen i nya stadsområden som tillämpas eller eftersträvas, är det inte kommitténs avsikt att redogöra för eller diskutera. Endast några allmänna synpunkter på behandlingen av de bostadskollektiva anläggningarna i denna planering skall anläggas.

Av avgörande betydelse för bedömningen av behoven av kollektiva anordningar är givetvis den bostadsstandard som planeras i området. De

kollektiva anordningar som kommittén behandlar är ju företrädesvis sådana som avser att komplettera bostäderna på de punkter där de ej är »självförsörjande». Behovet av kollektiva tvättanläggningar är t. ex. olika i områden för enfamiljshus med egna tvättstugor och i områden för flerfamiljshus. Vidare är hushållssammansättningen betydelsefull — den fullkomliga dominans av unga familjehushåll som nu karaktäriserar nybyggelsen ställer krav på en omsorgsfull behandling av alla de behov som barnen har — lekplatser, daghem, förskolor, skolor, lokaler för ungdomens fritidsliv etc. — men även av barn- och mödravård i andra avseenden — mödra- och barnavårdscentraler, läkare och tandläkare, apotek, affärer med inriktning på barnens försörjning etc. Innehåller bostadsbeståndet en större andel smålägenheter måste de ensamståendes speciella behov beaktas — de kan skilja sig rätt avsevärt från familjehushållens, särskilt genom den högre andelen förvärvsarbetande. Förekomsten av pensionärlägenheter ställer också sina krav på den kollektiva planeringen.

Till dessa överväganden, som för planeraren är självklara men ofta svåra att angripa planeringsmässigt, kommer behoven av en viss utvecklingsanalys. Medelåldern i ett nytt bostadsområde är låg, kullarna av barn i lekåldern växer hastigt under de första åren. Även om en omflyttning sker, måste man räkna med en stadig ökning av medelåldern, en förskjutning av barnmajoriteten mot skolålder och övergångsår. Detta innebär förskjutningar av behovstrycket på olika kollektiva anordningar. En elasticitet i deras planering, som kan ta upp variationerna, är eftersträvansvärd. Parallellt med dessa förskjutningar måste man också räkna med en förändring av bostads- och hushållsvanorna i takt med teknisk utveckling och förändringar av levnadsstandarden. Boendetätheten visar t. ex. en fallande tendens. Detta innebär inte bara att det faktiska »befolkningsunderlaget» för ett fast bostadsbestånds kollektiva anordningar minskar, det innebär också att rymligheten i bostäderna ökas och att därmed kanske behovet av t. ex. fritidslokaler minskas. Televisionen kan tänkas få en motsvarande »hemmahållande» effekt. Utvecklingen på tvättmaskinområdet och den på textilområdet kommer måhända båda att bidra till en minskad belastning av kollektiva tvättanordningar. Andra tendenser i samhällsutvecklingen pekar åt motsatt håll: ökad fritid skulle sålunda åter öka kraven på fritidsanordningar av alla slag, ökat fordonsinnehav ställa kraven ännu högre på anläggningar för rörlig och stillastående trafik.

Med dessa anmärkningar vill vi understryka att man vid planeringen av de bostadskollektiva komplementen likaväl som av bostäderna bör besinna, att under den tid byggnadsanläggningarna beräknas vara brukbara starkt förändrade krav på deras funktioner kan tänkas uppkomma.

EXEMPEL

Vällingby.

F. stadsplanedirektören i Stockholm, arkitekt SAR Sven Markelius, har i »Byggmästaren» nr A 3—1956 givit följande beskrivning av Vällingby:

»I samband med planläggningen av de perifera stadsområdena, där staden äger huvuddelen av marken, har man haft möjlighet att planera stadsdelar av sådan storlek att befolkningsunderlaget räcker till för välutrustade centra. Sådana beräknas antalet invånare i Vällingbygruppen — Blackeberg, Råcksta, Vällingby, Hässelby Gård och Hässelby Strand — till 60 000 inom de nya stadsdelarna, vartill kommer 20 000 inom det tillhörande »upplandet» av äldre bostättningsområden i gamla Hässelby köping, Norra Spånga och Ängby. Storcentrum för denna stadsdelsgrupp är Vällingby centrum. Den planerade Farsta stadsdelen mellan Drevviken och Magelungen kommer att rymma 35 000 invånare. »Upplandet» inom och utom stadsgränsen är av ungefär samma storleksordning, varför Farsta storcentrum, när det kommer till stånd får ett befolkningsunderlag på 70 000 personer. Den tredje av de nya storförorterna stadsdelsgruppen Bandhagen, Högdagen, Rågsved med storcentrum i Högdalen är i aktuella planer av något mindre storleksordning.

Tillräcklig storlek och folkmängd är väsentliga villkor för dessa stadsdelars utbyggande. Felet med de äldre förortsstadsdelarna har framför allt varit att de blivit för små. Hela det inre förortsbältet är med få undantag splittrat på många små enheter med mellan ett par tusen och omkring tiotusen invånare, med små dåligt utrustade centra och i regel utan möjlighet till gruppering kring ett samlande större centrum. Om ett sådant centrum ska kunna utrustas med varuhus och kvalitetsbutiker av olika slag, med fritidslokaler, restaurang-, teater- och biograflokaler så måste det bygga på en planering av helt annan art än tidigare.

Vällingby storcentrum kommer att i färdigt skick inrymma över 18 000 m² butiker, 41 000 m² kontor, vari ingår kommunalt läkarcentrum, folk tandvårdsklinik, socialbyrå, arbetsförmedling och sjukkasse m. m. I anslutning till den centrala torgplatsen bygges biograf, teater och kyrka med vardera 500 platser, restaurang, medborgarhus, ungdomsgård och stadsbibliotek. Mycket av detta är redan färdigt. I enskild regi tillkommer ytterligare en biograf, ett läkarhus och en missionskyrka. Garage- och parkeringsplatser utbygges i första hand till ett antal av sammanlagt omkring 2 500.

Proposition har framlagts om förläggningen av Vattenfallsstyrelsen till Råcksta-Vällingby. Av de tills vidare till omkring 2 000 uppgående här anställda beräknas redan från början hälften komma att bosätta sig inom stadsdelen. Underhandlingar pågår om utflyttning av Meteorologiska anstalten till Vällingby centrum och Kartverket till Hässelby Gård. I båda fallen rör det sig om ca 500 anställda.

Råcksta-Vällingbyområdet som utgör den centrala delen av hela stadsdelgruppen har nu omkring 23 000 invånare, varav ungefär 10 000 är yrkesarbetande. Av dessa har redan nu 40 % arbetsplats i stadsdelen. De vidsträckt industriområdena både inom stadsdelgruppen och i dess närhet innebär gynnsamma möjligheter för en fortsatt utflyttning i stor skala från innerstaden av härför lämpade företag. Redan nu tillgängliga industriarealer är nära fyra gånger större än de som hittills tagits i bruk. Med den förestående planläggningen av Lundaområdet i Norra Spånga blir den totala industriarealen tio gånger större än den nu ianspråktagna. Med den successiva tillkomsten av pla-

Schematisk karta över västra Stor-Stockholm. De svarta partierna är centra — från öster: Blackeberg, Räcksta, Vällingby, Hässelby Gård, Hässelby Strand. Tättrutade partier visar områden för gemensamma anläggningar, särskilt skolor. Prickade partier avser arbetsplatser. Rutade områden avser flerfamiljshus, streckade enfamiljshus.

nerade men ännu ej utförda anläggningar för olika kulturella och liknande ändamål kommer antalet serviceverksamma att väsentligt öka.

Med nu skildrade förhållanden i ögonsikte har man svårt att förstå de områden som stundom förekommer att Vällingby är »bara en vanlig sovstad». Snarast är det anmärkningsvärt att Vällingby, endast fem år efter det grävskoporna sattes i marken och under en period av tvingande bostadsbrist och hårda restriktioner i fråga om andra byggnader än bostäder, kunnat motsvara förväntningarna i den grad som skett.»

Intendenten i Stockholms stad, J. H. Martin, har till kommittén framfört följande:

»Det allmänna intrycket bland affärsmännen är att, trots att Vällingby centrum rymmer lika stor butiksyta som Sundbybergs centrum, antalet butiker är alltför ringa; underlaget räcker väl till för ytterligare med de nuvarande butikerna konkurrerande verksamhet. Hur denna ökning av butiksytan skall kunna genomföras utan intrång på de alltför knappt dimensionerade parkeringsutrymmena blir beroende av resultatet av den pågående stadsplaneundersökningen.

Det mest glädjande i Vällingbyexperimentet är att en viss Vällingbyanda i form av lokalpatriotism och spontan föreningsaktivitet låter sig spåra. En viss mätare av trivsselfaktorn kanske kan vara den popularitet som området åtnjuter bland Bostadsförmedlingens klientel likaväl som hos HSB:s medlemmar.»

Det kan tilläggas, att Företagsekonomiska Forskningsinstitutet vid Stockholms Handelshögskola f. n. planerar en omfattande undersökning av butikshandeln i Vällingby och dess kundunderlag.

Torpaområdet i Göteborg

Området rymmer drygt 2 000 personer i ca 600 lägenheter byggda 1947—1948.

Butiker är huvudsakligen samlade i ett butikscentrum. Fritidslivet är väl tillgodosett med samlingslokaler, hobbyrum, bastu och motionshall o. s. v. I områdets norra del ligger en modern folkskola (1 200 elever) med högtidssal och gymnastiksal och Torpagården i områdets mitt rymmer på nedre botten ett daghem för barn och i övervåningen en samlingssal för 175 personer, vilken kan avdelas med en skjutdörr i en större och mindre avdelning samt ett kök.

Avsikten är att ungdomen så småningom skall få sina egna lokaler i huvudbyggnaden i Vidkärrs gård vid områdets södra gräns. Hobbylokaler är för övrigt utspridda inom fastigheternas källarvåningar. Grönyrtorna med plats för lekar och promenader är avsedda att vara ett allas uterum under den varma årstiden.

Tvättcentralen är anordnad i anslutning till panncentralen och arbetar som ett kombinerat själv- och inlämningstvätter.

Hobbylokaler för snickeri, bokbinderi, vävning, täckstickning, ping-pong, studier samt schack och brigde iordningställdes hösten 1949. Bolaget har bekostat den fasta inredningen och ställer lokalerna inklusive ljus och värme kostnadsfritt till hyresgästernas förfogande. Verktyg och inventarier har inköpts i samråd mellan en av hyresgästerna bildad fritidsförening och bolaget. Betalning härför erlägges av fritidsföreningen genom årliga amorteringar till bolaget. Hobbyverksamheten skötes av hyresgästerna själva genom denna fritidsförening. Mellan bolaget och föreningen är ett avtal upprättat angående principerna för hur verksamheten bör bedrivas.

Ledare och instruktör för hobbyverksamhetens olika grenar är hyresgäster, som arbetar utan ersättning. Deltagaravgiften för de olika hobbygrenarna varierar mellan 2 och 5 kronor per termin, vilken avgift huvudsakligen användes för amortering av inventarier och verktyg.

Fritidsföreningen har sökt samarbete med andra organisationer för att få till stånd vissa kurser, exempelvis i sömnad med yrkesskolorna, i husmodersgymnastik med gymnastikförbundet och i språk med ABF.

Intresset för hobbyverksamheten har genomgående varit stort. Snickeri- och bokbinderigrenarna har haft två fulltecknade grupper, vävkurserna, då eleven får disponera vävstol i tre veckor, är fulltecknade ett år i förväg, bridgeklubben har ett femtiotal medlemmar och en stickcirkel ett trettiotal. Två språkkurser i engelska har arbetat under ABF:s ledning. Husmodersgymnastiken har haft en fulltecknad kurs med ett tjugotal deltagare. Övningarna har varit förlagda till förmiddagar och eftermiddagar och ägt rum i motionshallen på området. De i gymnastiken deltagande har turats om att passa egna och övriga deltagares barn, varvid en av fritidsföreningens lokaler fått disponeras härför.

Fritidsföreningen ordnar också sammankomster för hyresgästerna i samlings-salen med föredrag, underhållning, dans samt utflykter och för barnen ordnas fester med lekar. Av områdets ca 600 familjer var våren 1953 225 anslutna till föreningen. Detta medlemsantal har erhållits utan propaganda, då man är rädd för att icke kunna klara av en större anslutning.

Eftersom fritidsföreningens hobbyverksamhet i huvudsak riktar sig till de vuxna, har överenskommelse träffats därom att vissa lokaler ställas till Unga Örnars disposition för ungdomsverksamhet. I Torpaskolan anordnas konstutställningar genom Göteborgs Museum o. s. v.

Karta över Torpaområdet i Göteborg.

På våren 1952 utförde de arkitekturstuderande vid Chalmers Tekniska Högskola en bostadsvaruundersökning i Torpa. Den har redovisats av arkitekt Per Persson i CTH:s Handlingar nr 165, 1955 och är genom sitt rika fotomaterial från Torpahemmen av utomordentligt intresse.

Augustenborgsområdet i Malmö

Området byggdes 1948—1951. Det rymmer runt 6 000 personer i drygt 1 500 lägenheter.

Butiker finns i centrum och spridda i området — deras yta utgör ca 2 % av bostadsytan. Daghem med ca 100 platser, barnträdgårdar med 64 halvdagsplatser finns för de mindre barnen, folkskola för 1 100 elever uppföres. 16 st. fritidslokaler finns i bostadshusens källare, liksom 33 handtvättstugor och 15 bastur. Centraltvätt finnes för såväl inlämningstvätt som självtvätt.

En på uppdrag av Malmö kommunala bostadsaktiebolag — ett allmännyttigt av staden ägt företag, som handhaft planläggningen och utbyggnaden av området — år 1952 av docent Bertil Pfannenstill verkställd sociologisk undersökning visar att invånarna i allmänhet är nöjda med området. På frågan »Hur trivs ni i Augustenborg?» har nära 90 % av områdets befolkning svarat: »Bra».

Mer än hälften av befolkningen sade sig vilja stanna kvar inom stadsdelen även om det fanns gott om lägenheter inom andra delar av Malmö.

Av särskilt intresse är att få fastställt, att Augustenborgsborna trots relativt goda kommunikationer med innerstaden (resan mellan Gustav Adolfs torg och Augustenborg tar 14 minuter och intervallerna mellan spårvägsturerna är 6—8 minuter) regelbundet handlar i butikerna inom området.

Tillfrågade om bristerna i butiks försörjningen inom området visar det sig, att det viktigaste önskemålet i detta fall är ett apotek, i andra hand kommer önskemål om järnhandel och i tredje hand utminuteringsställe för vin och sprit (manligt önskemål).

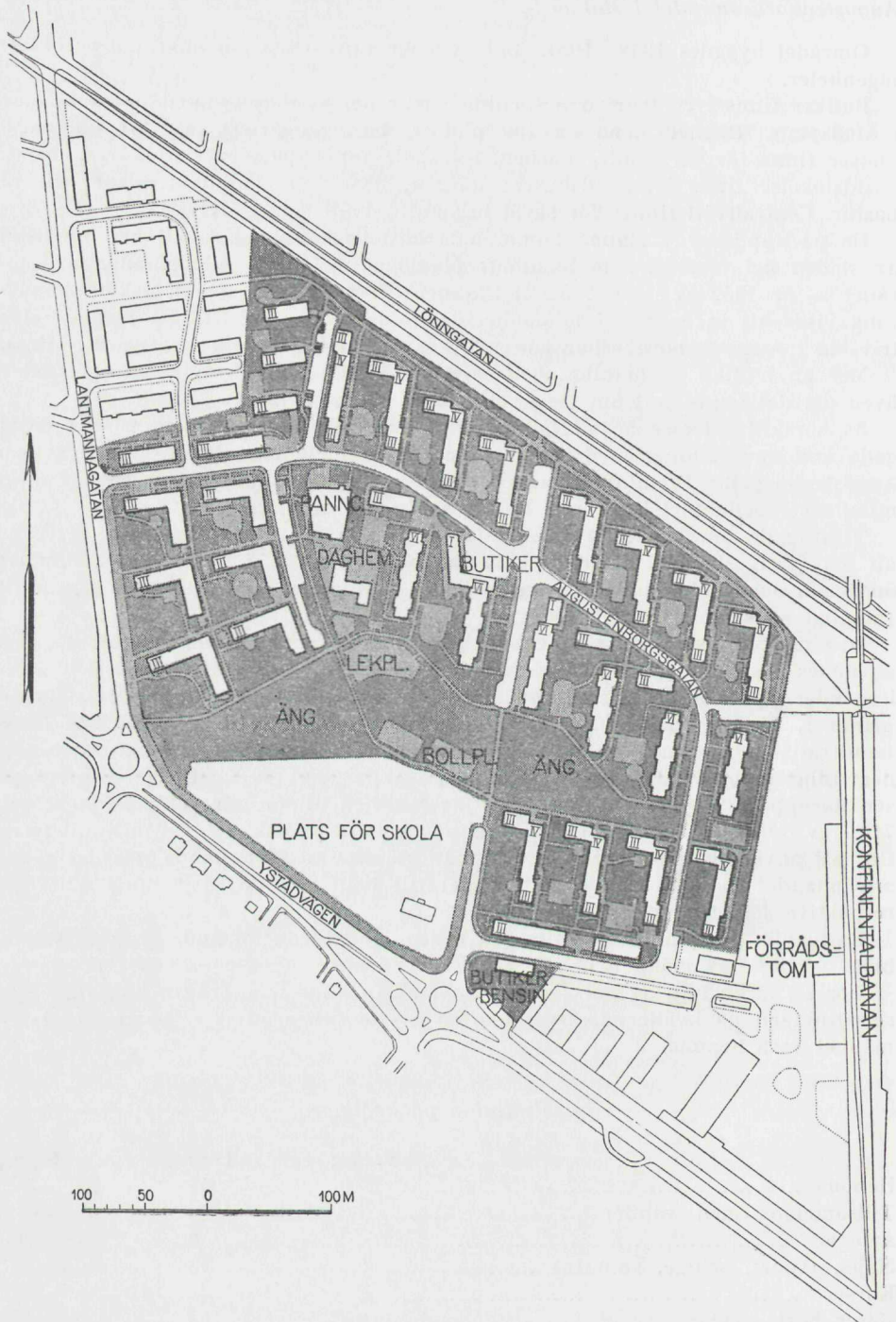
Den mest uppskattade bostadskollektiva institutionen är centraltvätten. Den användes regelbundet av 86 % i socialgrupp 3, 85 % i socialgrupp 2 och 69 % i socialgrupp 1. Av dem som använde centraltvätten tvättar 50 % själv i socialgrupp 1, 54 % i socialgrupp 2 och 62 % i socialgrupp 3. I vissa hus finns handtvättstugor, som även används i betydande omfattning, främst av personer tillhörande socialgrupp 3. Sålunda använde 38 % av familjerna tillhörande socialgrupp 1 dessa tvättstugor, 66 % av familjer tillhörande socialgrupp 2 och 71 % av familjer tillhörande socialgrupp 3. Om de kollektiva tvättrinrättningarna flitigast användes av grupp 3 finner man ett motsatt förhållande när det gäller användandet av köket eller badrummet till tvätt. (75 %, 66 % och 62 % av respektive socialgrupp 1, 2 och 3.)

Bastuanläggningen i anslutning till centraltvättstugan användes ganska sällan, blott av 15 % av männen och 9 % av kvinnorna.

För att få en bild av hur fritiden användes ställde man frågan angående sysselsättningen på kvällarna. Över hälften av de tillfrågade förklarade sig i allmänhet vara hemma.

Sysselsättning på kvällarna.

	Vardag	Lördag	Söndag
Hemma	87	51	60
Tillsammans med vänner	1	26	18
Arbetar	4	2	3
Nöjen (sport, bridge, kolonin)	3	16	9
Kurser	3	—	—
Reser bort, cyklar, går ut	2	4	8
Obesvarat	1	2	3

Karta över Augustenborgsområdet i Malmö.

För att samordna fritidsverksamheten inom detta liksom andra områden, som Malmö kommunala bostadsaktiebolag har byggt ut, har bolaget tillsatt en fritidsnämnd på fem personer. Denna nämnd har att stödja och taga initiativ till en sund och samhällsnyttig fritidsverksamhet alldeles särskilt bland barn och ungdom. Nämnden är icke något beslutande organ utan har att genom utredningar och förslag till bolagets styrelse ge råd och rekommendationer beträffande fritidsverksamheten.

Nämnden har bl. a. till uppgift att verka för att fritidsföreningar bildas inom nya bostadsområden. Däremot bör den icke syssla med planeringen av fritidslokalerna på dessa områden, utan dess uppgift är närmast att hålla bolagets planeringsavdelning underrättad om utvecklingen och att föreslå lämplig utrustning av lokalerna när dessa färdigställts. Fritidsföreningarna utser en för verksamheten inom bostadsområdet ansvarig styrelse, som bör väljas så att den representerar olika lokala föreningar och hobbyklubbar inom området. Inom de större bostadsområdena kan styrelsen påräkna biträde från bostadsbolagets vice värdar.

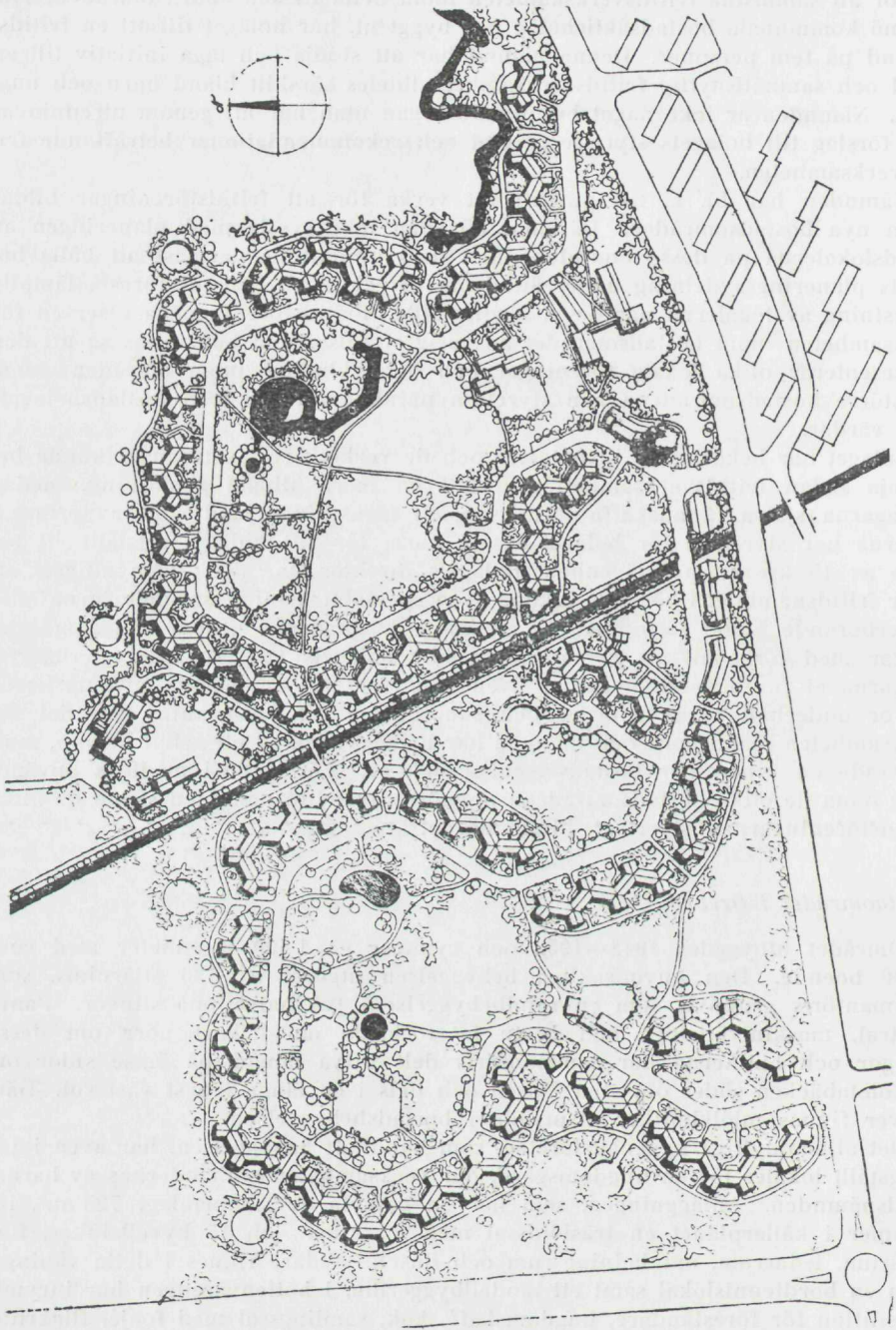
Bolaget har bekostat de inventarier och de verktyg etc., som anses kunna befrämja sådan fritidsverksamhet, som fått en mera allmän anslutning, medan deltagarna själva få anskaffa mera speciell utrustning. Med stöd av erfarenheterna har styrelsen för bolaget såsom norm för sitt bidrag fastställt ett belopp av 15 kronor per lägenhet. Bolagets direktör har dock bemyndigats att efter fritidsnämndens hörande inköpa även specialutrustning om deltagarna eller vederbörande klubb förbinder sig att gälda kostnaderna genom årliga amorteringar med förbehåll att inventarierna blir bolagets egendom, därest amorteringarna ej fullföljs. Bolaget har även åtagit sig att underhålla inventarierna.

För underhåll av inventarier och som bidrag till förbrukningsmaterial för verksamheten bland barn och ungdom har bolaget anslagit ett årligt belopp, motsvarande en krona per bostadslägenhet och år. Förslag till medlems användning inom de olika bostadsområdena uppgöres av fritidsnämnden sedan de olika fritidsföreningarnas styrelser blivit hörda.

Rostaområdet i Örebro

Området utbyggdes 1948—1952 och rymmer ca 1 400 lägenheter med runt 5 000 boende. Den huvudsakliga bebyggelsen utgöres av 130 stjärnhus, som sammanförts gruppvis som en randbebyggelse i två halvöppna slingor. Panncentral, maskintvättstuga och bastu är förlagda omedelbart norr om dessa slingor och butikerna har sammanförts dels i två längor på ömse sidor om Älvtomtabäcken söder om stjärnhusen och dels i en långa längst västerut. Därutöver finnas mjölkbutiker utspridda i bostadsbebyggelsen.

Det allmännyttiga byggnadsföretag, som handhaft bebyggelsen, har även iordningställt lokaler för en ungdomsgård, där verksamheten omhänderhas av barnavårdsnämnden. Anläggningen, som har en golvyta av sammanlagt 725 m², inrymmer i källarplanet en träslöjdsal med maskiner och 15 hyvelbänkar, förrådsrum, ledarrum, omklädningsrum och dusch. Vidare finnes i detta våningsplan en bordtennislokal samt ett modellbyggerum. I bottenvåningen har inrymts expedition för föreståndare, ungdomskafé, kök, samlingssal med foajé, flickrum, hobbyrum samt hall och maskinrum. Övervåningen innehåller en mindre samlingssal (40 personer), studierum, klubbbrum, sömnadssal, hobbyrum och rum för filmprojektor. Ungdomsgården har en heltidsanställd föreståndare med fyra deltidsanställda assistenter jämte ett 15-tal klubbledare.

Karta över Rostaområdet i Örebro.

Härjämte bedrivs öppen verksamhet. Uppskattningsvis har omkring 60 ungdomar över 14 år deltagit i den öppna verksamheten varje dag (kafé, bordtennis och programkvällar). Antalet besök uppgår alltså till omkring 400 per vecka, varav ungefär 300 pojkar. Ett 20-tal pojkar under 14 år spelar bordtennis varje kväll. I ungdomsgårdens regi förekommer lördagar och söndagar samkväm, fester, kurser, filmföreläsningar och gymnastikuppvisningar.

Inom området finns två vävsalar, varav en avsedd för husmödrar och en för kurser för flickor. I husmödrarnas vävsal uthyres vävstolarna; en vävlärlarinna tjänstgör 10 timmar i veckan. I vävsalen för flickor arrangeras fortlöpande kvällskurser. Vidare har bostadsföretaget anordnat en träslöjdssal inom området, där fortlöpande kurser för ungdom ordnas. En slöjdlärlare leder grupperna, som kan omfatta 20 deltagare per kväll. Ett annat hobbyrum får utnyttjas av grupper inom området för trä- och metallslöjd, varvid bostadsföretaget svarar för befintliga verktyg. Denna verksamhet bedrivs utan ledare. En särskild bordtennishall hålles öppen varje dag från kl. 17 för spel. Olika föreningar svarar för ledningen. Samlingssalen i punkthuset för 40 personer med kök uthyres till olika föreningar samt för familjetillställningar av olika slag. Långbro församling har hyrt en kyrksal, som förestås av en härför avdelad präst. Denne står i spetsen för kyrklig verksamhet av olika slag, såsom söndagsskola, ungdomsverksamhet, församlingsarbete o. s. v.

Örebro staosbibliotek har inom området en biblioteksfilial. I anslutning till biblioteket anordnas sagokvällar för barn m. m.

Slutligen har byggnadsföretaget iordningställt en föreningslokal för föreningsmöten, hobbyverksamhet m. m.

Den inom området befintliga småskolan utnyttjas under icke skoltid för studiegrupper och annan verksamhet, såsom söndagsskola m. m. För skolbruk används dessutom inom området lokaler i 14 olika fastigheter. Dessa utrymmen torde så småningom komma att utnyttjas för förenings- och hobbyverksamhet i samband med att den planerade folkskolan kommer till stånd. Denna kommer att få gymnastiksal samt en större samlingsal, båda avsedda för ungdomsverksamhet på icke skoltid.

Hobbylokalerna inom området hyres av Örebro sociala ungdomsråd. Barnavårdsnämndens ungdomskonsulent är samtidigt sekreterare och verkställande ledamot i ungdomsrådet samt handhar överinseendet över all rådets fritidsverksamhet av olika slag och biträder ungdomsorganisationerna i staden med råd och upplysningar i ungdomsvårdsfrågor och vid förhandlingar i frågor om lokaler och fritidsområden.

Parkerna inom Rosta-området är utrustade med: 6 fotbollsplaner (= skridsko-banor vintertid), 2 plaskdammar med duschar, 3 regnskydd, 2 större lekfält, flera mindre, 6 badmintonbanor, 10 större sandlådor, 50 mindre sandlådor, 2 blomstergårdar för vuxna, 1 idrottsplats, 2 banor för basket- och handboll.

Frågan om att bilda en särskild hyresgästförening eller annan sammanslutning bland de inom området boende har hittills icke varit aktuell.

Under maj månad 1956 har utförts en omfattande intervjuundersökning i Rostaområdet rörande invånarnas användning och värdering av lägenheter och område. Arbetet utföres i samarbete mellan Bostadsstyrelsen, Örebro stad och Stiftelsen Hyresbostäder i Örebro och ledes av arkitekt Lennart Holm. Resultaten beräknas framläggas 1957.

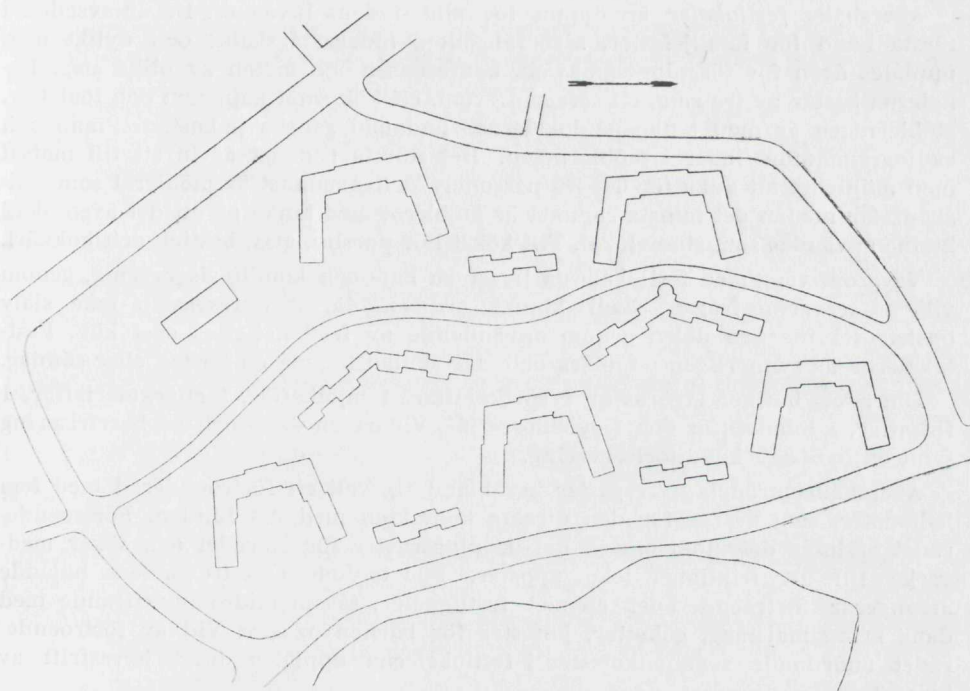
Fröslundaområdet i Eskilstuna

Området rymmer f. n. ca 1 800 lägenheter och har ca 6 400 invånare. Bebyggelsen påbörjades 1947.

Butiker finns spridda i området samt samlade till butikscentrum. Plan och perspektiv av detta centrum, kring vilket även flertalet fritidslokaler också samlats, redovisades i bostadskollektiva kommitténs betänkande »Samlingslokaler» s. 98. Detta centrum är beläget i områdets östra del vid trafikplatsen.

Det är sammanbyggt med folkskolan och dess bespisningslokaler. Dessa används också av småskolan, den kvadratiske gårdsbyggnaden i områdets nordvästra parti som genom ett parkstråk förbindes med centrum. I parkstråket ligger panncentralen med centraltvätten för inlämnings- och självtvätt.

Inom området finns även sju fritidslokaler samt sex gillesstugor.

Åkershällområdet i Nässjö

Det av Nässjö stad ägda bolaget, Fastighets A.-B. Linden, har byggt området som omfattar ca 250 lägenheter med ca 1 000 boende.

I varje byggnadskropp finns en handtvättstuga, utrustad med varmvattenberedare, tvättth och blötvagnar. Vidare finns i området två maskintvättstugor.

För hobby- och ungdomsverksamhet står 10 lokaler till förfogande. Fritidslokalerna är uthyrda till Nässjö stads fritidskommitté. Denna kommitté hyr i sin tur ut lokalerna till olika organisationer och föreningar. Anslutningen är stor och efterfrågan är större än lokaltillgången. Här förekommer träslöjd, vävning, modellflyg, radioamatörer, fotoklubb, gymnastik, bordtennis samt Unga Örnars verksamhet och en del studiecirkel.

I ett av husen finns lokaler för barndaghem. Inom området finns två större lekplatser för barnen. Lekplatserna är utrustade med gungor av olika typer, klätterräcker, rutschbanor, sandlådor m. m. och de är mycket livligt frekventerade. För de allra minsta barnen har dessutom anlagts 9 st. sandlådor, runt vilka parksoffor placerats för mödrarna. Lek- eller parktanter förekommer icke. Där emot har hyresgästerna organiserat en form av barnvakt för kvällstimmar. Syftet med denna är att möjliggöra för föräldrar med småbarn att någon gång tillsam-

mans lämna hemmet. Barnvakten om kvällarna förmedlas av områdets vaktmästare.

För att underlätta husmödrarnas arbete med parkettgolven har bolaget inköpt ett par stycken bonmaskiner, som uthyres till hyresgästerna. Områdets vaktmästade handhar denna uthyrning och redovisar inkomsterna i samband med hyresredovisningarna. Även vridmaskiner till handtvättstugorna får hyras genom vaktmästaren.

Åkershälls *festlokaler* är öppna för alla stadens invånare. De är avsedda i första hand för familjefester, såsom bröllop, födelsedagskalas och dylikt men upplåtes även för föreningssamkväm, konferenser och möten av olika slag. Lokalerna består av tre rum, ett serveringsrum, ett kök samt kapprum och toaletter. Möbleringen är med tanke på lokalernas ändamål ganska påkostad. Piano och radiogrammofon ingår i möbleringen. Det största rummet är inrett till matsal med möjlighet att duka för 60—70 personer. Mellanrummet är möblerat som sällskapsrum medan det minsta rummet är möblerat med tanke på att det även skall kunna användas som studielokal. Till köket hör porslin, glas, bestick och kokkärl.

Vägg om vägg med festlokalerna ligger en bar- och konditoriservering, genom vilken serveringsfrågan skall kunna ordnas, därest hyresgästen icke själv önskar stå för den delen genom användande av festlokalernas eget kök. Festlokalerna är synnerligen populära och står ställan tomma en lördag eller söndag.

Områdets butiker utgöras av 1 speceriaffär, 1 mjölkaffär, 1 charkuteriaffär, 1 fiskaffär, 1 tobaksaffär och 1 sybehörsaffär. Vidare en dam- och en herrfrisering samt en bar- och konditoriservering.

Åkershällsområdets hyresgäster har bland sig valt ett förtroenderåd med fem ledamöter, som svarar för den direkta kontakten med AB Linden. Förtroenderådet beslutar dessutom om en del ordningsregler för området och söker medverka till att friktioner icke uppstår. För trivseln och trevnadens höjande arrangerar förtroenderådet en del festligheter, såsom midsommarfirande med dans kring majstång, gökottor, julfester för barnen o. s. v. Vid av förtroenderådet anordnade sammankomster i festlokalerna upplåtes dessa hyresfritt av bolaget.

Planeringsproblem vid den gradvisa utbyggnaden av bestående bostadsområden

Den fortsatta, gradvisa utbyggnaden av orternas existerande bostadsområden innebär en ökad belastning av den kollektiva servicen, som har både positiva och negativa sidor. Kundunderlaget för butiker ökar och möjliggör modernisering, utvidgning och nyetablering. Belastningen av den tekniska servicen — gator, vatten, avlopp, gas och elektricitet — ökar och nödvändiggör kanske omfattande och kostnadskrävande omläggningar. De kollektiva kommunikationsmedlen ansträngs, och omorganisation nödvändiggöres, vilket också kan betyda fördelar för den äldre bebyggelsen. Moderna kollektiva anläggningar tillkommer med den nya bebyggelsen — sociala institutioner, skolor, tvättanläggningar, panncentraler, fritidslokaler etc. — vilka kan nyttiggöras även av det existerande bostadsbe-

ståndet. Det är emellertid troligt, att nybebyggelsen måste vara relativt omfattande för att sådana initiativ skall tas; är nybebyggelsen av ringa omfattning kommer den sannolikt endast att innebära ökad belastning på existerande kollektiv service, som då kan tänkas bli otillräcklig. Särskilt kan det vara betydelsefullt att ge akt på den förändrade hushållssammansättning ett nytt bostadsbestånd medför. Med den ransonering av de nytillkommande bostäderna som bostadsbristen framtvingar blir det företrädesvis unga familjer med små barn som bosätter sig i de nya lägenheterna — man har beräknat att antalet barn under skolåldern har sitt maximum ca 7 år efter bebyggelsens färdigställande och antalet skolbarn efter ca 15 år (Malmö). De kollektiva anordningarna för barnens behov — lekplatser, daghem, förskolor, skolor — i den existerande bebyggelsen blir under vissa perioder alltså hårt ansträngda och ofta kanske helt otillräckliga.

Omsorg bör läggas ned på analys av dessa frågor vid utbyggnaden av samhällenas bostadsområden. Inventeringar bör göras av existerande kollektiva anordningar i regionen, bedömningar av deras kapacitet och möjligheterna till kapacitetsökning. I planeringen av utbyggnaden bör utrymme reserveras för sådana behov som ej kan anses bli tillfredsställande täckta av existerande anläggningar. Samtidigt bör man överväga, i vilken grad eventuella nya kollektiva anläggningar i nybebyggelsen kan förväntas finna en del av sitt kundunderlag i det existerande bostadsbeståndet. Kommitténs tidigare anförda synpunkter på val av läge för kollektivhus, vars kollektiva service kunde stå öppen även för kringliggande bostadsbebyggelse, är tillämpliga i detta sammanhang.

Planeringsproblem vid förnyelsen av samhällenas äldre, centrala delar

Det begynnade arbetet med förnyelsen av samhällenas centrala delar är ju i hög grad motiverat av trafik- och byggnadstekniska behov. Även om de bostadssociala argumenten för sanering också framhållas tas frågan om de bostadskollektiva anordningarna endast upp i förbigående. Betänkandet om förnyelsen av stadssamhällenas bebyggelse *Saneringsfrågan* (SOU 1954: 31, s. 66) anför:

»Bostadsbebyggelsen i stadskärnan bör givetvis ha tillgång till parker, lekplatser, skolor, daghem, samlingslokaler och andra kollektiva anordningar. Bostäder bör därför icke få tillkomma i de centrala stadsområdena i större omfattning än vad som svarar mot möjligheterna att tillgodose behovet av sådana anordningar.»

Man menar — förmodligen med rätta — att försörjningen med kollektiva anordningar i innerstaden ofta är väl tillgodosedd och ser de stadsplanemässiga nackdelarna i dessa stadsdelar framför allt som brist på

En av KF:s arkitektkontor, avd. Henriksson, planerad bebyggelse i kv. Betan och Kålroten i Skövde kan exemplifiera betydelsen ur bostadskollektiv försörjningssynpunkt av en nybebyggelse i ett äldre bostadsområde. Detta villaområde i stadens norra del rymmer f. n. bostäder för ca 500 pers., några smärre kontorslokaler samt en livsmedelsbutik. Genom nybebyggelsen, som utgöres av trevånings flerfamiljshus för ca 600 pers., tillföres området ett konditori (ca 120 m²), en livsmedelsbutik (ca 120 m²), fritidslokaler (ca 200 m²), lekskola (120 m²) samt övriga uthyrningslokaler (ca 250 m²).

öppna platser, sol, grönska, trafikskydd och liknande följer av hög exploateringsgrad. Dock kan väl här, liksom tidigare, anföras att kraven på vissa kollektiva anordningar ytterligare kan accentueras genom en av nybebyggelsen orsakad inflyttning av t. ex. barnhushåll. Möjligheterna att pressa in bostadskollektiva anordningar i den ekonomiskt hårt ansträngda saneringsbebyggelsen skall icke överskattas. I den mån de kan tillgodogöras och ekonomiskt stödas även av hushåll i kringliggande bestående

bebyggelse, ökar förutsättningarna. För att av stadskärnan skapa en för alla hushållstyper acceptabel bostadsmiljö är det av vikt, att alla möjligheter till reorganisation och modernisering av den kollektiva servicen tillvaratas.

I studiet av de olika typerna av aktuella uppgifter för bebyggelseplaneringen vill vi slutligen även fästa uppmärksamheten på den bostadskollektiva försörjningen i äldre stadsdelar som icke uppnått saneringsmognad och där någon byggnadsverksamhet icke är att vänta inom den närmaste tiden. Det kan finnas starka skäl att i samband med t. ex. generalplaneringen inventera dessa stadsdelars behov av bostadskollektiv upprustning, och att utan att invänta större ingrepp i bebyggelsen söka åstadkomma angelägna förbättringar.

Vi vill sålunda än en gång understryka angelägenheten av effektiva åtgärder just i sådana områden för att bereda hushållen erforderlig hjälp med tvätten (se vårt tvättbetänkande, avsnittet om »Tvätten i äldre bostadsområden», SOU 1955: 8, s. 95—97).

Bebyggelseplaneringens behandling av några olika typer av kollektiva anordningar

Vi har ovan studerat bebyggelseplaneringens behandling av de kollektiva anordningarna i några olika »typiska» planeringsuppgifter och där särskilt dröjt dels vid landsbygdens problem, dels vid de frågor som aktualiseras vid utbyggandet av städernas nya bostadsområden. I inledningen till detta kapitel har sammanfattningsvis återgivits de huvudsynpunkter som — på sätt närmare utvecklats i våra olika delbetänkanden — bör vara bestämmande för orienteringen av samlingslokaler, kollektiva tvättstugor och kollektivhus. Här nedan skall bebyggelseplaneringen översiktligt behandlas med utgångspunkt från några olika typer av kollektiva anordningar, som tidigare ej närmare diskuterats, nämligen den halvöppna barnavårdens institutioner, lekplatser, daghem och förskolor, skolor samt butiker.

De problem som bör ägnas uppmärksamhet är *dels* de som hänger samman med den översiktliga planeringen, d. v. s. främst lokaliseringsfrågorna, *dels* de som hör samman med detaljplaneringen, d. v. s. valet av byggnadsform för de olika enheterna och deras infogning i bostadsområdets detaljplan. Generella, bindande normer för de kollektiva anordningarna ur dessa synpunkter existerar knappast — de speciella, från fall till fall växlande, blir oftast avgörande för valet av alternativ. Vissa riktlinjer synes dock kunna diskuteras. Två grupper av kollektiva anordningar, som direkt inverkar på den bostadskollektiva organisationen, vill kommittén särskilt framhålla, nämligen *dels daghem, förskolor och skolor, dels butiker*. I praktiken kommer nämligen de planeringsåtgärder som gäller

desså båda grupper ofta också att bestämma lokalisering och detaljplane-utformning av anordningar för fritidsverksamhet, sociala institutioner etc. De kräver stort hänsynstagande till trafikplanering och organisation av kollektiva trafikmedel och de bör behandlas redan i bebyggelseplaneringens första stadium.

Den halvöppna barnvården och skolorna

I princip vill man se samhällsplaneringen för barnens fostran uppbyggd på ett »pyramidformigt» sätt, begynnande med stark decentralisering av anordningarna för de yngsta — lekplatser »med sandlåda», små lokala daghem och förskolor — löpande till viss centralisering för de äldsta — yrkes-skolor, gymnasier, högskolor. Denna princip motiveras dels av elevernas olika möjligheter att röra sig mellan hem och skola samt av barnpsykologiska skäl, dels av behovet av allt större befolkningsunderlag för de högre skolstadierna.

Givetvis blir detta ideala mönster svårt eller omöjligt att följa i såväl regional som lokal planering: topografi, bestående bebyggelse och geografisk organisation ger anledning till avvikelser. Men det är uppenbart, att också ekonomiska skäl ofta hindrat en önskvärd decentralisering på lågstadiet; i strid mot uppgjorda planer har folkskolorna på många håll, särskilt i storstädernas ytterområden, utbyggs i enheter som synes alltför stora. Att utbyggnadstakten även ofta varit för låg för den hastiga ökningen av barn i skolåldern är bekant; byggnadsverksamheten har här liksom på andra områden icke kunnat hålla jämna steg med de hastigt växande behoven. Detta har i sin tur lett till att man flerstädes fått ta andra tillgängliga lokaler i bruk för skoländamål, t. ex. lokaler i bostadshusens markvåningar. I Stockholm hyr således folkskoledirektionen omkring 160 klassrum i öppna marknaden, i Göteborg runt 40. Därmed har man erhållit decentraliserade lösningar, som åtminstone ur barnfamiljernas synpunkt erbjuder vissa fördelar, men som ur lokalsynpunkt och pedagogisk organisationssynpunkt kan medföra svårigheter. Skolmyndigheterna följer dessa experiment.

Den barninstitution man vid bebyggelseplaneringen i första hand möter är lekplatsen. Behovet av lämpligt belägna, fredade lekplatser har med trafikens utveckling i hög grad skärpts. Förr i tiden kunde barnen utan alltför stora risker hålla till på gatan eller vägen, men med bilismens utveckling är detta uteslutet. Även när det gäller dispositionen av kvartersmarken, föreligger en tydlig konkurrens mellan behoven av parkeringsplatser och av lekplatser, främst för småbarnen. Detta måste vid bebyggelseplaneringen uppmärksammas. Lekplatser bör ordnas i tillräcklig omfattning och på sådant sätt, att barnen kan ge fritt uttryck åt sin leklust utan att störas av trafiken och dess faror.

För lekplatserna gäller naturligen den tidigare angivna, pyramidformiga uppbyggnaden: småbarnens lekplatser »med sandlåda» bör helst kunna övervakas från bostaden, medan lekplatser för ordnad lek och spel, bollplaner, lekfält och lekparkar samt idrottsplatser har allt större influensområden. Att här uppställa några bestämda normer låter sig knappast göra. Behoven betingas av befolkningsstrukturen och av bosättningsfäthet eller gleshet; i nya områden med egnahemsbebyggelse är behovet av genom det allmännas försorg ordnade smärre lekytor naturligen mindre än i hyreshusområdenas tätare bebyggelse, medan behovet av större samlade ytor för t. ex. bollspel bör uppmärksammas i båda dessa bebyggelsetyper. Självfallet är också topografien, tillgångarna till stora fria ytor och liknande naturliga förutsättningar avgörande¹.

Gemensamt för olika undersökningar av lekplatsbehovet är att de ger vid handen en hög angelägenhetsgrad. För trivseln i nya stadsdelar är tillräckliga och psykologiskt riktigt utrustade lekplatser av olika typer tydligen av väsentligt värde. Sedan 1930-talet har också allt flera städer uppmärksammat dessa behov och sökt att tillgodose dem, bland annat genom en ordnad parklek. Särskilt betydelsefullt är det att parkleken upprätthålles

¹ Stadsarkitekten i Uppsala, P. O. Lefvert, har i ett föredrag, återgivet i Svenska Stadsförbundets Tidskrift nr 8, 1956, behandlat »Samhällsplanering med hänsyn till barn och ungdom». Han anförde bl. a.:

»Uppdelningen av mark för skilda ändamål göres på så sätt att lämpligt avvägda bostadsstadsdelar om ca 5 000 personer bildar liksom en enhet skild från andra sådana stadsdelar genom parkstråk i vilka de stora snabbtrafiklederna drages förbi stadsdelen. En sådan stadsdel utgör en lämplig skolenhet och skolans läge inom denna enhet söker man finna i centrum i kontakt med lekfält och idrottsplatser och samtidigt helst så att alla barn kan gå mellan skolan och hemmet i park och utan att behöva korsa någon gata. Placering av lekplatser av skilda slag är en viktig sak i detta sammanhang. För de minsta barnen under 3 år har det räckt med en sandlåda på gårdarna intill bostäderna, så blägen att den med lätthet kan övervakas av mödrarna från bostäderna — — —.

För de större barnen skall det finnas större lekplatser, som på något sätt bör markeras i generalplanen. Det rör sig om ganska stora ytor som kommunerna måste iordningställa för detta ändamål. Sålunda räknar man med minst ca 10 m² lekyta per barn. Dessa lekplatser bör läggas på lämpliga ställen så att barnen icke skall behöva gå längre än normalt 150—200 m för 3—6-åringar och 300 m för 7—15-åringar för att komma till en sådan. Man räknar nämligen med att dessa åldersgrupper ej förflyttar sig längre från hemmen för att uppsöka en lekplats. Vid sidan av sandplatserna bör det sålunda finnas mindre lekplatser inom 100—150 m räckhåll, 1 200 m² stora, försedda med några lekredskap. — — —

Dessa mindre lekplatser bör kompletteras med ett system av större sådana inom 300 m avstånd från bostaden. Dessa ytor bör vara minst 2 000 m² och de bör förses med två bollplaner, den ena något större avsedd för 12—15-åringar, den andra mindre och avsedd för de yngre inom denna åldersgrupp. — — —

Ungdomar, 15—25-åringar, bör ha tillgång till lokaler och områden för sin fritidsverksamhet. Medan de vuxna tillbringa sin huvudsakliga tid i hemmet förlägger ungdomen till $\frac{2}{3}$ sin fritidsverksamhet utanför hemmet. I generalplanen är det nödvändigt att få med idrottsplatser av olika slag, alltså anläggningar för fri idrott och bollspel sommartid och i vissa fall för skridskosport vintertid. I större samhällen grupperas dessa med hänsyn till bebyggelsen och bör om möjligt anslutas till skolor, varigenom antalet speciella skolidrottsplatser kan nedbringas. Man har angett en norm om minst 3 m²/innevånare för detta ändamål. — — — Avståndet mellan bostad och idrottsplats bör helst icke överstiga 1,5 km. Man räknar med dels fullständiga idrottsplatser, dels större och mindre bollplaner. — — —»

året om och ej blott under sommartid, då barntillsynen ofta är lättare ordnad genom att äldre syskon har skolfrier. I parklekens s. k. småbarnshagar, där barn under fyra år kan lämnas för direkt tillsyn under en eller annan timme, kommer man daghemmens verksamhet nära.

Ekonomiska skäl har hållit nere takten i utbyggnaden av planerade *daghem och förskolor* — dock har avsevärda framsteg gjorts på detta område och även här har disponibla lokaler i bostadshusens bottenvåningar blivit använda. Lokaler under marknivån bedöms dock som olämpliga för skolor och förskolor och kan godtagas endast som provisorier.

I stort sett förefaller det kommittén som man i planering och byggande av lokaler för de yngsta barnens fostran går riktiga vägar genom decentralisering. Det måste vara betydelsefullt för mödrarna att på detta sätt kunna ha barnen i närheten av hemmet. I den mån barninstitutionernas lokaler även kan bli tillgängliga för ungdomens och de vuxnas fritidsverksamhet tillför dessa anläggningar även bostadsområdena värdefulla lokaler för studiecirkelarbeta och liknande.

Att uppställa bestämda normer för behovet av daghem och lekskolor samt för lokaliseringen av dessa institutioner möter än större svårigheter än då det gäller lekplatserna. För lekskolorna talar allmänna psykologiska skäl: en allmän förskolefostran kan, enligt kommittén för den halvöppna barnavården, anses angelägen för att förbereda barnen för skola och samhälle, och kommittén uttalar också önskemålet att alla barn i förskoleåldern får tillfälle att gå i lekskolor. Såsom ett mera konkret mål begränsar sig kommittén till en norm för lekskolornas utbyggnad av 15 % av barnen i åldern 3—7 år i tätorter med minst 1 000 invånare. Den kommunala planeringen torde röra sig kring denna norm.

Lekskolornas lokalisering bestäms med hänsyn till barnantalet i trakten och efter den allmänna regeln, att barnen icke får utsättas för svårare trafikrisker på vägen till och från hemmet.

Behovet av daghem är naturligen mera växlande, då det i främsta rummet betingas av familjens och moderns möjlighet att själv ta hand om barnet. En avgörande faktor är moderns förvärvsarbete. Hänsyn tas vidare till de andra möjligheter som kan finnas för barnen medan modern är borta, vidare naturligen till familjens ekonomiska läge. Behovet av daghemsplatser är naturligtvis särskilt framträdande för de ensamstående mödrarna. Några generella normer för behovsbedömningen kan knappast uppställas. Bestämmande måste vara de lokala behovsundersökningarna. Dessa har också här och där kunnat leda fram till mera långsiktiga generalplaner för utbyggandet av dessa institutioner.

I fråga om lokaliseringen av daghemmet gäller, att det bör ligga så nära hemmen som möjligt. Ofta väljes, åtminstone för de större enheterna, en central förläggning inom influensområdet, nära butikscentrum och trafikplats, så att barnen kan lämnas och hämtas på vägen till och från arbetet.

Å andra sidan måste uppmärksammas, att varken daghemmet eller förskolan bör förläggas intill någon större trafikled eller med utfart till en sådan. Daghemmet måste vara kompletterat med en inhägnad, tillräckligt rymlig lekplats, och i allmänhet bör man både för daghem och förskolor fordra en mera avskild miljö. Bestämmande vid dessa institutioners lokalisering måste således även vara de rent topografiska förhållanden, tillgången till park eller friområde, där barn kan leka.

Vid bebyggelseplaneringen måste alltså flera olika synpunkter, ofta i viss mån motsatta, tillgodoses. När det gäller ett område som nybebygges torde dessa svårigheter i regeln kunna övervinnas. Men i fråga om lokaliseringen i redan bebyggda områden kan det dock vara svårt att t. ex. ge daghemmet eller lekskolan en egen, avskild lekplats. Vid saneringen av äldre stadsdelar kan bostadstillgången och därmed barnantalet ofta komma att ökas. Det relativa behovet av daghemsplatser har vid vissa undersökningar visat sig relativt större för innerstaden än för ytterområden med lägre bebyggelseintensitet. Behoven av daghem och förskolor måste även här tillgodoses, med beaktande av ovan angivna synpunkter på dessa institutioners lämpliga lokalisering.

För *de högre skolstadierna* är ännu riktlinjerna för lokalisering, dimensionering och utformning oklara. Erfarenheterna av enhetsskolans experimentår är ännu inte samlade eller värderade tillräckligt för att läggas till grund för sådana program. För folkskolans högre klasser, för läroverk och gymnasier synes praxis peka på större byggnadsenheter, d. v. s. högre grad av centralisering, än de normer med vilka planeringsdiskussionen rört sig och som kommit till uttryck i t. ex. generalplanerna. Denna tendens skärpes av den stora belastning som dessa skolor fått under 1950-talet och som pressat upp lokalprogrammen för varje skola. De stora skolenheterna synes dock i många fall medge en planering och dimensionering som kommer sådana lokaler tillgodo, vilka kan användas för även icke-skolbruk. Utbyggandet av dessa delar, särskilt samlings- och gymnastiksal, visar dock stor eftersläpning, vilket för de intressen kommittén företräder är synnerligen beklagligt¹.

¹ Ur stadsarkitekten Lefverts tidigare (s. 00) refererade föredrag må även följande citeras:

»Lekskolor och daghem kan vara kommunala, halv kommunala eller privata. De bör förslagsvis beräknas efter en norm av en anläggning per 2 500 innevånare. En sådan lekskola bör helst uppföras friliggande och omfatta en avdelning för 15 st. 3—5-åringar jämte en avdelning för 20 st. 5—7-åringar. Då varje grupp endast upptager lokalerna ca 3 timmar per dag utnyttjas dessa för dubbla grupper under respektive för- och eftermiddag. En sådan institution kan alltså ta 70 barn per dag med en personal om 2 lärarinnor och erforderlig städhjälp. Man kan även utnyttja hyreshusens souter-rängvåningar för dessa lokaler om de kan förläggas minst 30 cm ovan mark.

Samtliga småbarnsinstitutioner bör om möjligt förläggas så att barnen på väg mellan hemmen och lekskolorna icke behöver passera farliga trafikleder. Enplansbyggnader är bäst ur arbetssynpunkt och friliggande hus är önskvärda bl. a. för att nå bästa kontakten med lekplatsen. Denna bör vara inhägnad och rymlig (minst 10 m² per barn) helst i naturlig terräng och gärna i anslutning till annat grönområde. Såväl byggnader som lekplatser bör ha soligt läge.

De synpunkter som ovan framförts gäller städerna och de större tät-orterna, där problemen för planering och byggande sammanfattande kan sägas sammanhänga med att efterfrågan eller behovet varit större än tillgången. Påtalade brister i planeringen måste delvis föras på tidsbristens konto. För glesbygden kan problemen sägas vara de motsatta. Även om man också här strävar att genomföra ett decentraliserat lågstadium och ett centraliserat högstadium, är befolkningsunderlagen i kommunerna ofta så små, att de utesluter en höggradig decentralisering. I gengäld har man måst utbygga systemen för elevtransporter. Speciell uppmärksamhet kräver dessa kommunikationsfrågor vid planeringen av centralskolorna. Dessa blir ofta angelägenheter om vilka två eller flera kommuner måste samarbeta. Att finna lokaliseringar av dessa skolor som tillfredsställande löser såväl kommunikationsproblemen som de mer allmänt lokaliseringspolitiska — hänsynen till skolornas fritidsanvändning, deras betydelse för en Orts allmänna utveckling och lokala status etc. — är krävande uppgifter för mellankommunalt samarbete.

Vi har velat ge denna skildring av principerna för och genomförandet av samhällets planering av skol- och förskolförsörjningen, då skolan i många fall kommer att bli kärnan i utbyggnaden av samhällenas fritidslokaler — våra synpunkter på denna fråga har vi framlagt i vårt delbe-

Daghemmens antal i förhållande till folkmängden är betydligt svårare att beräkna. Behovet av dem är beroende av den allmänna efterfrågan på arbetskraft, antal industrier med kvinnlig arbetskraft etc. Då daghemmen i om möjligt ännu högre grad än leksskolorna är i behov av friliggande lokaler bör vid planerandet av tomter för leksskolor dessa beräknas så stora att man vid behov även där kan förlägga ett daghem. Då det är stora infektionsrisker för barnen bör daghemmen icke göras för stora. På så sätt blir de också mera trivsamma.

I planeringen för framtidens skolor räknar man nu med enhetsskolans genomförande med tre klasser i småskolestadiet, tre i mellanskolestadiet och tre i högstadiet. Det har diskuterats mycket hur stor en s. k. centralskola bör vara. Från arkitekthåll har redan tidigare påpekats faran av att bygga mastodontskolor som tidigare var vanligt. Vid bestämmande av skolans lämpliga storlek blir det naturligt nog en avvägning mellan kravet på att den skall vara en trivsam och lättarbetad miljö för såväl barn som lärare och ekonomiska synpunkter. De förra talar för mindre enheter, de senare för större sådana med tanke på att man skall kunna utnyttja de för en fullgod skola erforderliga gemensamma lokalerna för specialämnen, bibliotek, gymnastiksal, lokaler för barnbespisning, läkarvård, tandvård m. m. Man rekommenderar nu skolor om högst 400 elever för enhetsskolans mellan- och högstadier och 600 för gymnasier. Beträffande skolornas utformning i detalj, skoltomtens storlek m. m. har skolöverstyrelsen normer att gå efter. Skolorna bör placeras centralt inom de bostadsområden de skall betjäna så att kortast möjliga skolvägar erhålles för barnen. Hänsyn bör som tidigare sagts i möjligaste mån också tagas till att barnens skolvägar ej följer eller korsar huvudtrafikleder.

Vid planering av större bostadsområden eller nya stadsdelar, där olika gemensamhetslokaler för kulturella ändamål och de boendes fritidssysselsättning såsom samlingslokaler, bibliotek, biograf m. m. sammanföres till ett samhällscentrum, kan även skolan i vissa fall ingå i detta som en del därav. Kravet på i möjligaste mån trafiksäkra skolvägar kan ibland tillgodoses om bostadsområdena planlägges så att de sammanbindes av ett parkstråk med gångvägar som för till områdets centrum och skolan. Idrottsplatser, tennisbanor, lek- och bollplaner kan också placeras i dessa parkområden.»

tänkande *Samlingslokaler*. Den avvägning mellan decentraliserade smärre enheter och centraliserade större sådana som kan åstadkommas i en överlagd skolplanering, är eftersträvansvärd, med samma motiveringar som gäller för skolorna, även för utbyggnaden av den kollektivt ordnade fritidsverksamheten.

Butikerna

Vi har i föregående kapitel ur hushållets synpunkt diskuterat formerna för inköp, handelns struktur och de synpunkter som för konsumenternas del enligt vår mening bör anläggas på dessa frågor. Vi har konstaterat den starka rationalisering som präglar nutida detaljhandel både vad beträffar själva varorna — ökningen av konsumentförpackade rutinvaror — och distributionsformerna — ökningen av självbetjäningsbutikerna och, på längre sikt, automatförsäljningen.

I det följande skall vi uppta frågan om butikshandeln och dess lokalisering såsom ett problem för bebyggelseplaneringen.

Vad angår landsbygdens butiksförsörjning synes denna kunna förbättras genom att tätortstillväxten samlas till de orter som vid fortsatt planering av hela bygder eller regioner finnes lämpliga som centra. Kommunikationsnätets utbyggnad spelar härvid en avgörande roll. Man torde kunna räkna med att den allt större tillgången på bilar i glesbygderna kommer att bidra till utvecklingen av sådana tätorter och till att vidga handelscentras attraktionskraft till större influensområden. Här är det angeläget att fästa uppmärksamheten vid de möjligheter till förbättrade kommunikationer som ges i en utbyggnad och samordning av existerande trafikapparat. Mejeri- och slakteriföreningarna har flerstädes reguljär trafik, skolskjutsarna lika så under större delen av året.

I mindre och måttligt stora stadssamhällen är butikernas lokalisering icke något problem så länge man från samhällets utkanter bekvämt kan nå torget eller Storgatan. Också när staden blir så stor, att man måste åka cykel eller buss för att komma till centrum, torde flertalet föredra att handla där, i synnerhet när det gäller varor där urvalet och priset spelar en avgörande roll. Undersökningar inom medelstora svenska städer har visat, att huvuddelen av de butiksanställda har sina arbetsplatser i stadskärnan; även den mera utspridda livsmedelshandeln, närhetsbutikerna, brukar i relation till folkmängden sysselsätta väsentligt flera i centrum än i perifera bostadsområden.

Med stadens fortsatta tillväxt kommer dock sekundära detaljhandelscentra att utskiljas från stadskärnan och söka en lokal kundkrets i ytterområdena, samtidigt som stadskroppen i sin helhet undergår en mera utpräglad differentiering i bostads- och arbetsområden. I de större städerna har, såsom tidigare i detta kapitel skildrats, befolkningsökningen mer och

mer samlat sig i nybyggda bostadsområden, ofta på betydande avstånd från stadskärnan.

Från många håll har klagomål framkommit över den otillräckliga butiksförsörjningen i sådana områden. Företagna opinionsundersökningar har i flera fall bekräftat sådana klagomål. Visserligen må härvid ej förbises, att intrycken av butiksförsörjningens kvalitet kan vara olika hos olika grupper av kunder i nya områden. Har kunden nyligen flyttat från landsbygden in till tätorter torde hon finna butiksförsörjningen bättre än i sin tidigare miljö. Är det däremot frågan om kunder som flyttat ut från stadskärnan, så ha de tidigare varit vana vid en rikligare tillgång på butiker och deras bedömning av den nya butiksmiljön bestämmes därav.

Missnöje med butiksförsörjningen torde i viss mån kunna förklaras av pågående ändringar i detaljhandels struktur. Detaljhandels personal ökas väsentligt fortare än antalet arbetsställen. En tidigare här återgiven undersökning av detaljhandeln i fem bygder av olika karaktär bekräftar slående denna utvecklingstendens: i nya bostadsområden är butikerna färre, men större och mera rationellt organiserade, med djupare sortiment och större omsättning såväl per butik som per anställd än de äldre, mindre butikerna. Självbetjäningsaffärernas utveckling ligger bakom dessa siffror; såsom tidigare omnämnts kommer denna nya försäljningsteknik ekonomiskt till sin rätt först vid högre omsättningssiffror. Utvecklingen i riktning mot större, rikare sorterade butiker och rationellt ordnade försäljningsmetoder pågår alltjämt. Tar man hänsyn härtill är det ingalunda säkert att ett mindre antal butiker innebär en sämre butiksförsörjning; detaljhandels kapacitet kan i sådana områden vara fullt jämförbar med eller högre än i äldre områden med flera butiker (jfr s. 132 f.).

Ett annat moment av betydelse är, att de nya bostadsområdena trots den starka inflyttningen till städerna ofta är så små, att förutsättningar för en fullständig butiksförsörjning icke uppnås. I flertalet fall rör det sig om områden med blott ett eller annat tusental invånare. Områden med omkring 5 000 invånare förekommer i en del expanderande medelstora städer, men nya stadsdelar med 10 000 invånare eller mera finner man naturligt nog blott i de största städerna. Och det är först med ett befolkningstal av denna storleksordning som, enligt handels mening, förutsättningar föreligger för att en *stadsdel* skall kunna bli självförsörjd med butiker.

Emellertid torde det icke kunna förnekas, att man tidigare vid bebyggelseplaneringen icke alltid lagt planerna till rätta för en ordentlig butiksförsörjning. Denna förutsätter, därom råder numera allmän enighet, ett sammanförande så långt möjligt av detaljhandeln till ett verkligt centrum, i enlighet med grannskapsplaneringens principer. Även där en rationell planering från början ägt rum, har butiksförsörjningen i många fall för-

svårats av den tidvis hårda byggnadsregleringen som förhindrat utbyggnad av centrum, med påföljd att detaljhandels utveckling hämmats och att butikerna plockats in var det gått för sig i bostadshusens botten- eller markvåningar.

I stort sett brukar butiksförsörjningen vid exploateringen av nya bostadsområden numera planeras på grundval av undersökningar och prognoser av behoven inom olika branscher, vanligen i samråd mellan vederbörande kommunala myndigheter, byggnadsföretagare, samt den privata handels och konsumentkooperationens organisationer. Ett sådant förfaringssätt synes naturligt och har även anbefallts av Kungl. Maj:t genom en cirkulärskrivelse till samtliga länsstyrelser den 11 december 1953. Denna skrivelse gick tillbaka på den kritik de s. k. nyetableringssakkunniga ägnat förhållandena inom butikshandeln i nyplanerade områden.

Enligt de sakkunniga hade konkurrensen mellan olika företagsformer inom många nya bostadsområden hämmats till följd av begränsad tillgång på butikslokaler. Härvid hade den lokaliseringspolitik som de kommunala myndigheterna utövade genom att i sina bebyggelseplaner bestämma antalet och läget av de framtida butikslokalerna varit av betydelse. Andra butiker än de sålunda planerade kunde knappast komma till stånd då kommunerna såsom markägare och genom sitt inflytande å bostadsföretagen också kunde se till att de uppgjorda planerna genomfördes. Härmed hämmades konkurrensen inom detaljhandeln, och detta gällde enligt de sakkunniga även förhållandet mellan kooperationen och den enskilda handeln. De sakkunniga förordade således en större elasticitet i syfte att trygga valfriheten mellan olika företagsformer och överhuvudtaget konkurrensen på detaljhandels område till konsumenternas fördel. Planläggningen av butiker borde därför alltid föregås av frivilliga förhandlingar mellan de intresserade parterna.

Till denna tanke anslöt sig departementschefen och i den cirkulärskrivelse som härom utfärdades till länsstyrelserna underströks vikten av att ramen för den framtida butikshandeln gjordes så vid och elastisk som möjligt.

Bestämmande för planeringen har ansetts böra vara en koncentration av butikerna, i varje fall när det gäller urvalsvaror, till stadens eller stadsdelens centrum, hellre än en mera slumpvis utspridning av butikerna. Koncentrationen gör det lättare för kunden att få en överblick över vad marknaden har att bjuda i kvalitet och pris samt att på en gång verkställa sina inköp och uträtta sina övriga ärenden i stadens eller stadsdelens kommersiella och administrativa centrum. Närhetsbutikerna för dagligvarorna är det däremot ett konsumentintresse att ha närmare bostaden. Vanligen lägger man vid planeringen av nya bostadsområden till rätta för mindre, decentraliserade sekundära centra.

Storleken av dessa olika centra beror givetvis på kundunderlaget, och dess storlek växer i sin tur med hemsändningsmöjligheterna och numera också, och i allt högre grad, med kundernas användande av egna bilar vid sina inköp. En effektiv hemsändningsservice är, såsom vi i föregående kapitel understrukt, ur konsumentsynpunkt ett väsentligt önskemål.

Av största betydelse för butikshandelns och butikscentrums dimensionering är uppenbarligen bilismens fortgående utveckling. Vi närmar oss här i landet i detta hänseende amerikanska förhållanden, där antalet bilkunder ofta är betydande och där följaktligen tillgången på parkeringsutrymmen kan vara avgörande för affärernas framgång. I Amerika växer som bekant stora, mångsidigt sammansatta butikscentra upp långt utanför bostadsområdena ute på landsbygden, med nästan obegränsade parkeringsutrymmen. Nya storcentra inom Stockholmsregionen planeras efter liknande riktlinjer.

Från handelns sida önskar man av naturliga skäl en koncentrerad bostadsbebyggelse runt butikscentrum: om man därmed ökar dess kundunderlag och förbättrar dess ekonomiska förutsättningar, kommer detta, menar man, även kunderna till godo. Emot detta önskemål måste å andra sidan vägas de nackdelar som är förenade med en koncentrerad bebyggelse: denna ger knappast den bästa bostadsmiljön för barnfamiljer. En stor, sannolikt växande del av tätortsbefolkningen bor i områden med övervägande enfamiljshus och fördelarna av denna »barnvänligare» miljö måste naturligen väga tyngre än de fördelar som kan följa av en något starkare butikskoncentration. Med bilismens ökning följer ändå en naturlig utvidgning av influensområdet för väl ordnade butikscentra.

Vid butikernas inläggning i stadsplanen torde i första hand böra beaktas förhållandet till trafiken. Ett butikscentrum bör förläggas så, att det har nära förbindelse med hållplats eller station för områdets kollektiva trafikmedel, och det måste också ha god kontakt med biltrafikens gator och vägar. Till centrum bör vidare, såsom förut framhållits, förläggas de större allmänna samlingslokaler som kan behövas i området, liksom andra byggnader för offentliga ändamål. Även för daghem och skolor är av tidigare anförda skäl en central förläggning gärna lämplig. För dessa olika centrala anläggningar är gemensamt, att de attraherar en stor gångtrafik, delvis av barn. Förbindelserna mellan de centrala anläggningarna och bostaden bör därför vara så fria från trafikrisker som möjligt. Det differentierade gatusystem som tillhör den moderna bebyggelseplaneringens principer bör kunna utnyttjas i detta syfte. I åtskilliga nya planer har man kunnat ordna korsningsfria gångstråk mellan bostäderna och gemensamhetsanläggningarna i centrum.

Centrum bör vidare så utformas, att dess bilkunder kan disponera tillräckligt antal parkeringsplatser. Olika normer har härvid tillämpats; sannolikheten talar för att kraven på parkeringsytor ökas.¹ Butikernas leverantörsbilar bör vidare kunna lasta och lossa utan att ta butikens fasad i anspråk, alltså på baksidan eller i ett lägre plan. För trevnaden i ett butiks-

¹ I Stockholm räknar man för närvarande (våren 1956) med en parkeringsplats per 100 m² butiksyta, d. v. s. med en parkeringsyta som är runt en fjärdedel av butikens.

centrum är det av betydelse att de öppna platserna och gatorna vid centrum är i viss mån trafikfredade, d. v. s. ge bekväma utrymmen för en av bilar ostörd gångtrafik. Butikscentrum bör självfallet ges en inbjudande arkitektonisk utformning; dess fasader får icke heller splittras. Urvalet av butiker och företagsformer bör vara så mångsidigt som möjligt, med utrymme för fri konkurrens och varukvaliteter jämförbara med den äldre stadskärnans. Butikscentra bör ges rikliga reservutrymmen och största möjliga elasticitet med hänsyn till den framtida utvecklingen och de oförutsedda behov som då kan uppkomma.¹

Det är av vikt, att ett butikscentrum utbyggs parallellt med bostads-exploateringen och att det icke, som ofta varit fallet, får släpa efter, med påföljd att butiksförsörjningen blir otillräcklig och orienterad på sådant sätt, att den rationella planläggningen kan förfuskas. Ett nytt bostadsområde bör försörjas med detaljhandel även under utbyggnadsskedet. De som flyttar in i nya bostäder har vanligen anskaffningsbehov som bör kunna tillgodoses på platsen, eventuellt till en början med stöd av provisoriska lokaler.

Även om erfarenheterna hittills bestämt talar för fördelen av att samla detaljhandeln till härför planerade centra, vilkas storlek för övrigt med bilismen snarare synes tendera att växa än motsatsen, kan möjligheten icke uteslutas av att i en framtid en annan orientering av butikerna kan finnas praktisk och lämplig. Ett visst mått av elasticitet ger möjligheten att i framtiden bygga butikslokaler på förgårdsmark.

En viktig genomgående tendens vid butikernas lokalisering synes f. n. vara att planeringen i »gångskala» i vissa fall, kanske tidigast i storstadsregionerna och i glesbygden, kan överges. Konsument och distributör når varandra med bil, antingen så, att distributören lämnar sina varor i bostaden — vilket kräver ökad förpackningsgrad och standardiserat sortiment — eller så, att konsumenten uppsöker detaljhandeln — vilket kräver både brett och djupt varusortiment, sådant som t. ex. ett »shoppingcenter» kan erbjuda. Ännu är det visserligen osäkert om sådana former för varudistributionen kan skjuta den traditionella planeringen av butiksförsörjning åt sidan, men vi har velat betona vikten av att vid försök med sådana former konsumentsynpunkterna vid den vidare utvecklingen i här angiven riktning noga beaktas.

¹ Sveriges köpmannaförbund har i en rikt illustrerad skrift, *Butiken i stadsplanen*, 1950, lagt fram sina synpunkter på butiksförsörjningens lokalisering i nya stadsplanerområden. Väsentligen utgår skriften från Stockholmsförhållanden och sysslar nästan uteslutande med hur butiksförsörjningen bör ordnas för att ett nytt bostadsområde på stort avstånd från en gammal stadskärna skall kunna bli fullständigt försörjt med butiker. Normer för nödvändiga influensområden för olika slag av butiker uppställs, i regeln innebärande avsevärt högre kundunderlag än vad som är vanligt i tätorterna. Utvecklingen torde sedan 1950 ytterligare ha skärpt dem.

Sammanfattande synpunkter

I detta avsnitt har kommittén velat ge en överblick av hur de bostadskollektiva anordningarna behandlas i bebyggelsesplaneringen, dels med hänsyn till planeringsuppgifter av olika slag, dels med hänsyn till kollektiva anläggningar av olika typ. Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att hänsynstagande till den kollektiva servicen i glesbygd och stadsbygd numera utgör en självklar beståndsdel av planeringsarbetet. Man bör härvid väl uppmärksamma inte endast de rent teknisk-funktionella sidorna av den kollektiva servicen utan även dess psykologiska betydelse för samhällenas invånare. Bostadsbristen och angelägenheten av en snabb utbyggnad av landets bostadsbestånd samt å andra sidan de snäva ekonomiska ramarna för investeringarna i sådan utbyggnad har gjort, att det föreligger en beklaglig brist på balans mellan bostäder och deras kollektiva komplement. Till frågan om förbättrade finansieringsvillkor för de bostadskollektiva komplementen återkommer vi i ett följande avsnitt. Viktigast är dock, att redan på planeringsstadiet en samordning av de kollektiva åtgärderna eftersträvas. Många av de av kommittén behandlade frågorna är inte i första hand lokalfrågor utan organisationsfrågor, som kan lösas genom samarbete mellan myndigheter, företag och medborgarnas intressegrupper. Andra är åter avhängiga av samhällenas och byggnadernas planering. Kunskapsunderlaget för lokalisering, dimensionering och utformning av dessa bostadskollektiva anordningar är alltför knäppt och behöver ständigt förnyas. Det är för kommittén angeläget att understryka behovet av forsknings- och utredningsverksamhet på dessa områden. De lokala myndigheterna, de kommunala och kooperativa bostadsföretagen och de ideella organisationerna kan verksamt stimulera sådant arbete. Även centrala forskningsinstitutioner, såsom samhällsvetenskapliga forskningsrådet, rådet för konsumentforskning, nämnden för byggnadsforskning, Hemmens forskningsinstitut, de geografiska, sociologiska, distributionsekonomiska och stadsbyggnadstekniska institutionerna vid universitetet och högskolorna torde på ett värdefullt sätt kunna öka våra kunskapsförutsättningar för bedömningen av bebyggelseplaneringens uppgifter.

KAPITEL 4

Kommunala uppgifter

Organisation och samordning

Bostadskollektiv service en kommunal uppgift

Gemensamhetsanordningarna och den kollektiva servicen åt hemmen och hemarbetet är på olika sätt föremål för det allmännas åtgärder. Främst ankommer dessa på kommunalförvaltningen; de åtgärder det här gäller är i utpräglad grad betingade av skiftande lokala förhållanden, som de kommunala myndigheterna har att ta ställning till. Även i de fall då sådana frågor, exempelvis på grund av statsbidrag och därmed förenad statlig kontroll, är föremål för statliga myndigheters handläggning, är det på de kommunala initiativen och de kommunala myndigheternas intresse, energi och sakkunskap som deras lyckliga genomförande främst beror. För att hela det i vidare mening familjepolitiska program som i föregående kapitel skisserats, för att där utvecklade synpunkter i fråga om stöd åt familjeliv och hemarbete i verkligheten skall komma till sin rätt, måste man i främsta rummet lita till kommunalförvaltningen. Hur de uppgifter varom här är fråga inpassas i den kommunala organisationen och hur samordningen mellan de olika organen härvid ordnas är alltså frågor av central betydelse för lösningen av de problem som ingår i vårt utredningsuppdrag.

Bostadskollektiva frågor inom olika kommunala förvaltningsområden

De olika bostadskollektiva anordningarna, vilka bör bedömas och avvägas gemensamt och ur enhetliga synpunkter, hör organisatoriskt samman med skilda kommunala förvaltningsområden och organ.

Bebyggelseplaneringen, som i första hand ankommer på *byggnadsnämnden*, bör grundas på en inventering av de olika behov det här gäller. I den mån så erfordras för att tillgodose dem, bör markreservationer ske; vanligen torde förutsättningar härför föreligga redan på generalplane-stadiet. Bebyggelseplaneringen bör lägga till rätta för en rationell butiks-försörjning och för en lämplig lokalisering av de olika gemensamhetsanordningar som kan behövas i ett bostadsområde, såsom skolor, samlingslokaler av olika slag, daghem och andra barnavårdsinstitutioner, kollektiva tvättstugor, kollektivhus, socialvårdens institutioner och andra offentliga kontor och expeditioner. I moderna bostadsområden förutsättes ofta vid planeringen — såsom närmare skildrats i föregående kapitel — att

vissa gemensamhetsanordningar sammanföras till större eller mindre centra, lämpligt belägna i förhållande till huvudtrafiklederna och särskilt tillrättalagda för områdets behov av god butiksservice. I våra olika delbetänkanden, om tvätt, om samlingslokaler och om kollektivhus, samt i de båda föregående kapitlen av detta betänkande har de synpunkter närmare utvecklats, som vid bebyggelseplaneringen bör vara vägledande när det gäller att skapa förutsättningar för goda lösningar av de bostadskollektiva problemen.

För den utredning av gemensamhetsbehoven som alltid bör ligga till grund för bebyggelseplaneringen har byggnadsnämnden att lita till samråd med övriga, av sådana frågor berörda myndigheter. I främsta rummet kommer härvid i betraktande kommunens bostadspolitiska organ, i regeln drätselkammare eller kommunalnämnd. Viktiga bidrag till programmet för bebyggelseplaneringen har vidare barnavårdsnämnden att lämna, som representant för barna- och ungdomsvården, skolmyndigheterna med hänsyn ej blott till skolorna utan även till barnens och ungdomens fritidssysselsättningar och till det fria bildningsarbetet, socialnämnden, särskilt med hänsyn till åldringsvården, parkförvaltningen för behovet av parker och lekplatser, idrotts- och friluftsstyrelsen, där sådan finnes, för dess anläggningar o. s. v.

Den planering av gemensamhetsanordningarna, som sker i samband med den första bebyggelseplaneringen, blir enligt sakens natur i regeln summarisk och lätt schematisk. Det kan dröja innan området bebygges eller, om det gäller gamla stadsdelar, innan bebyggelsen anpassas efter planen. När tiden för planens genomförande är inne, kan dess förutsättningar vara mer eller mindre ändrade och planen behöva jämkas efter dessa nya förutsättningar. Vid den översyn av planen som alltså torde äga rum före dess genomförande, vanligen i samråd mellan kommunen och vederbörande byggnadsföretagare, bör programmet för gemensamhetsanordningarna ånyo genomgå mellan de berörda fackmyndigheterna. Överhuvud måste beaktas, att bebyggelseplaneringen är en mer eller mindre kontinuerlig process, vars resultat ständigt bör omprövas och jämkas med hänsyn till tidigare ej förutsedda omständigheter och nya behov.

I mån av bebyggelsens fortskridande bör de överenskomna bostadskollektiva anordningarna därefter också planmässigt genomföras. Att särskilt framhålla något så självfallet må synas överflödigt, men såsom tidigare framhållits torde missnöjet över en torftig yttre miljö och en bristfällig kulturell, social och kommersiell service i nya bostadsområden i verkligheten ofta bero på att planerade centrumanläggningar till följd av finansieringssvårigheter och svårigheter att få byggnadstillstånd alltför länge måst anstå. Vi vill därför understryka vikten av att man inom nya stadsdelar i jämbredd med bostadsproduktionen söker tillgodose de nyinflyttades behov av gemensamhetsanordningar, kanske i början med helt pro-

visoriska anordningar, och att särskilt de centrumanläggningar som för viktiga grenar av kollektiv service är av väsentlig betydelse också byggs ut och förverkligas, så att de från början kan vara till avsett stöd för de nyinflyttade familjerna och bidra till trivseln i det nya samhället. Vi hänvisar här även till avsnittet i nästa kapitel angående gemensamhetsanordningarnas finansiering (s. 176 ff.).

Bebyggelseplaneringen och dess genomförande berör, såsom av det föregående framgår, i främsta rummet byggnadsnämnden och kommunens bostadspolitiska organ, i regeln *kommunalstyrelsen* (drätselkammare eller kommunalnämnd).

Ännu viktigare än planeringen är emellertid att de olika anordningarna också kommer att fungera på ett sätt som svarar mot planens syfte samt att hemarbetets och hemmens behov överhuvudtaget uppmärksammas och stödes i den mån detta kan ankomma på samhällliga åtgärder. Det är här icke blott frågan om anordningar som kan ta sig uttryck i markreservationer, utan även om andra former av kollektiv service.

Den kommunala myndighet, som vid sidan av kommunens bostadspolitiska organ närmast beröres av frågor om stöd åt hem, barn, ungdom och föräldrar, är *barnavårdsnämnden*. I första hand har nämnden att svara för den halvöppna barnavården i dess olika, under utveckling varande former, daghem och familjedaghem, eftermiddagshem, lekskolor samt andra former av barntillsyn. Vi har i andra kapitlet av detta betänkande omnämnt tendenser till en vidare utveckling av den tanke som ligger till grund för familjedaghemmen, nämligen genom deltidsarbetande frivilliga krafter för tillfälliga hjälpbehov bland barnfamiljerna (s. 93).

Barnavårdsnämnden har vidare, även där särskilda ungdomsstyrelser är tillsatta, ansvaret för verksamheten bland ungdomen, för förvaltningen av ungdomsgårdar och liknande fritidslokaler.

De särskilda former av psykologisk rådgivning, föräldra- och familjerådgivning, som i flera kommuner är under framväxt, betonar ytterligare barnavårdsnämndens uppgifter till stöd för familjelivet: nämnden kan med allt större fog sägas vara den kommunala familjenämnden.

I andra kapitlet av detta betänkande har vi föreslagit inrättande av en vad vi kallat *familjetjänst*, en breddning och lokal sammanfattning av den kollektiva service hemmen och hushållsarbetet i olika hänseenden kan behöva, främst med sikte på barnfamiljernas behov av hjälp med barntillsynen och deras mer eller mindre tillfälliga hjälpbehov med hemarbetet i övrigt — i viss mån en motsvarighet till den service kollektivhusets värdinna brukar tillhandahålla dess hyresgäster. Familjetjänsten kan, efter skiftande lokala och personliga förutsättningar, tänkas organiserad i olika former. Då dess tyngdpunkt ofta torde falla inom barna- och ungdomsvårdens områden, har vi, bland andra alternativa lösningar, framfört tanken på dess anknytning till barnavårdsnämnden.

Även *socialnämnden* kommer genom sin verksamhet i vidsträckt omfattning i beröring med liknande spörsmål.

Enligt nya socialhjälpslagen (6 §) skall nämnden bland annat, oavsett om behov av socialhjälp föreligger, lämna bistånd i personliga angelägenheter. I varje kommun borde, framhålles det i motiveringen till lagen, finnas ett organ som hade till uppgift att i sådana fall bistå medborgarna, och denna personligt betonade verksamhet borde utövas utan hänsyn till om behov av ekonomiskt understöd föreläge — den skall alltså icke vara inskränkt till socialhjälpssklientelet, utan kunna anlitas av varje medborgare. Till stöd för bestämmelsen framhöll socialhjälpkommittén vidare, att man då och då påträffar människor som befinner leva under upprörande dåliga förhållanden utan att något ekonomiskt nödläge föreligger; fattigvårdsnämnden var i verkligheten ofta det organ som hade att svara för att människor i kommunen överhuvudtaget icke for illa.

Socialnämnden har sålunda en viss allmän skyldighet att följa sådana förhållanden, varom här är fråga, och bedöma behovet av samhälleligt stöd.

I vissa kommuner har till socialvården vidare knutits den i de flesta städer och många landskommuner rikt utvecklade hemtjänsten för åldringar som, på sätt i tidigare kapitel skildrats, i stor omfattning för denna kategori övertagit den sociala hemhjälpens uppgifter.

Å *hemhjälpsnämnden*, där särskild sådan finnes, ankommer att vid tillfälliga nödlägen lämna hemmen erforderlig hjälp med hemsysslor. Hemhjälpsnämnden bör alltså genom sin verksamhet kunna samla viktiga erfarenheter om behovet av hjälp, när det gäller såväl det egentliga hushållsarbetet som familjens vårduppgifter, särskilt i fråga om barn, sjuka och åldringar. I flertalet kommuner har hemhjälpsnämnden även hand om hemtjänsten för gamla, ofta också den frivilliga hemhjälpen åt sjuka. I andra kommuner åter är hemhjälpen uppdelad på olika myndigheter.

Onekligan föreligger behov av en organisatorisk samordning av de olika formerna av hemhjälp. I anslutning till redogörelsen i ett föregående kapitel må härom anföras följande (s. 88 ff.).

Hemhjälpsverksamhetens organisatoriska problem

Enligt gällande grunder för den statsunderstödda sociala hemhjälpen utövas ledningen av denna verksamhet inom kommunerna av en hemhjälpsnämnd, vare sig kommunen tillsatt särskild sådan nämnd eller utsett någon redan befintlig kommunal nämnd att fungera såsom hemhjälpsnämnd. Inom den särskilt utsedda hemhjälpsnämnden skall den husliga sakkunskapen finnas representerad. I praxis torde inslaget av kvinnliga representanter inom hemhjälpsnämnden vara starkare än eljest är vanligt inom de kommunala nämnderna.

I vårt delbetänkande om hemhjälpen förordade vi en breddning av verksamheten med stöd bland annat av frivilliga, deltidsarbetande arbetskrafter, och vi kunde därvid stödja oss på de nya grenar av hemhjälpsverksamhet som börjat utvecklas med särskilt sikte på åldringar och sjuka. Enligt vår mening borde överinseendet över alla de olika formerna av hemhjälp inom en kommun åvila ett organ, nämligen hemhjälpsnämnden. Denna nämnd skulle alltså i

sista hand svara för att den samlade hemhjälpsverksamheten finge den omfattning och de former som bäst svarade mot de lokala behoven, och den skulle härvid till sitt förfogande ha alla de olika slag av arbetskrafter för hemhjälp som direkt organiseras av kommunen eller, understödda av kommunala medel, i friare former arbetade i den sociala hemhjälpens syfte. Hur denna samordning skulle genomföras borde emellertid vara en kommunal angelägenhet; någon organisatorisk uniformering av de skilda formerna ville vi icke föreslå.

På sätt tidigare skildrats har de friare hemhjälpsformerna sedan vi avgivit vårt förra betänkande nått en ytterligare stor spridning och utveckling; i vissa kommuner representerar hemtjänsten för åldringar rentav en större arbetsprestation än den sociala hemhjälpen. I det övervägande antalet fall har hemtjänsten för åldringar ställts under hemhjälpsnämndens ledning, givetvis i nära samarbete med socialvården; i andra kommuner åter står hemtjänsten direkt under socialvårdens ledning. Hur organisationen än utformats måste ett löpande samarbete äga rum mellan de berörda nämnderna, jämte arbetsförmedlingen, sjukkassan och andra myndigheter. Den organisatoriska splittring som ofta förekommer synes emellertid vara olämplig och kunna inverka hämmande på ett rationellt utnyttjande av den arbetskraft som står till förfogande.¹ Frågan om en organisatorisk samordning mellan de olika verksamhetsgrenarna utgör därför alltså på många håll ett problem.

Frågan har även berörts av åldringsvårdsutredningen, som i sitt betänkande visserligen principiellt synes dela bostadskollektiva kommitténs mening, att verksamheten i sin helhet bör samordnas. Ehuru hemtjänsten för gamla, som närmast är föremål för åldringsvårdsutredningens överväganden, hittills till övervägande del lagts under de särskilda hemhjälpsnämnderna, anser utredningen det dock ligga närmast till hands att samma organ som svarar för den slutna åldringsvården, nämligen socialnämnden, även har ledningen av hemtjänsten för gamla, vars syfte ju bland annat är att, genom att göra det möjligt för åldringarna att leva kvar i sina hem, minska trycket på den slutna vården. Utredningen uttalar vidare, att det enligt dess mening föreligger starkare skäl att låta socialnämnden utgöra hemhjälpsnämnd och därmed under denna nämnd sammanföra verksamheten i dess helhet än att lägga hemtjänsten för åldringar under hemhjälpsnämnden. Under alla förhållanden måste enligt utredningens mening ett intimt samarbete upprätthållas mellan de båda nämnderna och i förekommande fall även med arbetsförmedlingen. I likhet med bostadskollektiva kommittén understryker åldringsvårdskommittén vikten av ett samarbete mellan den kommunala hemhjälpens olika former, det frivilliga intresset och de enskilda initiativen.

Den kommunala organisationsfråga som här föreligger kan komma att ytterligare kompliceras, därest det visar sig möjligt att, såsom på något håll planlågts, till den halvöppna barnvården anknyta rekryteringen och utbildningen av för deltidsarbetande hemhjälp i barnfamiljer lämplig arbetskraft. Visserligen skulle arbetsuppgifterna för denna typ av hemhjälp icke väsentligt skilja sig från dem som ankommer på vanliga hemvårdarinnor i barnfamiljerna. De båda formerna av hemhjälp skulle således komma att fylla liknande behov. Någon form av samordning vore här önskvärd. Att bryta ut den hemhjälp, som kan komma att organiseras i anslutning till den halvöppna barnvårdens institutio-

¹ Exempelvis må anföras, att då man i Malmö våren 1954 lämnade ett anslag av 5 000 kronor till Röda Korset för åldringsvård i samarbete med hemhjälpsnämnden, fäste stadens drätselkammare uppmärksamheten vid att icke mindre än sex olika grupper av personal gav hemvård åt gamla och sjuka: stadsjuksköterskor och sjuksköterskor för kronikervården, socialvården, hemhjälpsnämnden, diakonissor och hem-samariter m. fl.

ner, från barnavårdsnämnden kan gärna icke komma i fråga. Denna nämnd synes tvärtom i sådana fall kunna tänkas fungera såsom hemhjälpnsnämnd med uppgift jämväl att sörja för ett rationellt samarbete med andra former av hemhjälpverksamhet, alltså närmast hemtjänsten för åldringar.

Det är tydligen f. n. icke möjligt att ge fasta generella regler för den lämpliga formen av den statsunderstödda och den icke statsunderstödda hemhjälpverksamhetens organisation på det kommunala planet. Vidare erfarenheter, främst av möjligheten att förvärva deltidssamarbetande arbetskrafter för hjälp åt barnfamiljerna samt huru den av oss föreslagna familjetjänsten i praktiken kan komma att utformas, måste avvaktas innan man kan ta ställning till frågan om en mera genomgripande, enhetlig lösning.

Vi begränsar oss här till att än en gång understryka vikten av att, vilken organisation man än väljer — att bibehålla hemhjälps olika grenar under särskilda organ eller att sammanföra dem under hemhjälpnsnämnden, under socialnämnden eller eventuellt under barnavårdsnämnden — så bör samarbetet mellan de olika verksamhetsgrenarna, som i stor omfattning måste för rekryteringen av sin arbetskraft lita till samma arbetskraftsreserver, ordnas effektivt och i praktiska former. Redan ett sammanförande av de olika verksamheterna till gemensamma lokaler torde vara av värde. Likaså torde möjligheterna till utnyttjande av gemensam personal böra beaktas.

Vi föreslår vidare, såsom nyss erinrats, ett sammanförande av den kollektiva service som i de lokala bostadsområdena kan behövas och som naturligtvis främst gäller barntillsynen och ungdomsverksamheten, samt hemhjälp särskilt åt barnfamiljerna, till en särskild familjetjänst, eventuellt anknuten till den halvöppna barnavårdens institutioner (se kap. 2 här ovan, s. 99).

Sådana gemensamhetsanordningar till stöd för det praktiska hushållsarbetet som exempelvis *kollektiva tvättstugor* brukar omhänderhas, i den mån de ankommer på kommunala åtgärder, av kommunens *bostadspolitiska organ*, vanligen kommunalstyrelsen. Likaså handlägger i regeln drätselkammaren, respektive kommunalnämnden, frågor rörande *allmänna samlingslokaler*, dock att *ungdomsgårdar* och mindre fritidslokaler, som i huvudsak ägnas åt ungdomsverksamhet, tillhör *barnavårdsnämndens* område. Kommunala *systugor* och andra anordningar till stöd för textilvården i hemmet tillhör vederbörande *yrkesskolstyrelses* område. Frågor om fritidsverksamheten i skolorna handläggs inom den kommunala organisationen av vederbörande *skolmyndigheter*, av *biblioteksstyrelse* eller någon liknande institution.

Samordningen av bostadskollektiv service

Behoven av gemensamhetsanordningar skiftar naturligen i olika bygder och vid olika befolkningsstruktur.

Tydligast framträder dessa behov i tätorterna med deras i regel knäppare bostadsutrymmen och deras på grund av tätbebyggelsen bättre förutsättningar för att kollektiva anordningar skall till fullo utnyttjas. Nya bostadsområden, sådana som i stor omfattning tillkommit under tätorternas expansion sedan mellankrigstiden, kan från början planeras efter rationella grunder. Att här så snart som möjligt skapa en färdig, väl avvägd miljö ter sig desto angelägnare som det i regel rör sig om en från olika håll nyinflyttad befolkning av unga familjer med stark övertalighet av barn och ungdom. Även i äldre stadsdelar, med ofta mindre väl utrustade lägenheter, kan behovet av vissa gemensamhetsanordningar vara stort (se s. 135 f.).

I glesbygderna är förutsättningarna för utnyttjande av kollektiva anordningar på grund av avstånden naturligen sämre, men också här föreligger, såsom vi närmare utvecklat i kapitel 2 här ovan samt i våra olika delbetänkanden, stora otillfredsställda behov.

Gemensamhetsanordningarna till stöd för hemmen och hushållsarbetet utgör väsentliga led i strävandena att sätta familjen i centrum av bostadspolitiken. Utan att de uppmärksammas, utredes och tillgodoses är samhällets åtgärder för bostadsfrågans lösning ofullständiga. I det skede av stora omvälvningar, vari vårt samhälle f. n. befinner sig, med av stadsnäringarnas expansion betingade fortsatta stora befolkningsförskjutningar mellan land och stad och därmed sammanhängande, viktiga demografiska förändringar — med, som det sagts, den stora ommöblering det svenska samhället nu håller på att undergå — är åtgärder av det slag, varom här är fråga, av väsentlig betydelse för att man skall kunna bibehålla, återställa eller nyskapa förutsättningar för balans och trivsel i gamla och nya bygder. De åtgärder och därmed sammanhängande ekonomiska uppoffringar från samhällets sida som i detta syfte kan erfordras är alltså av hög angelägenhetsgrad och kan icke utan skada för en god utveckling skjutas åt sidan.

De organisatoriska frågorna äga en häremot svarande betydelse. Hur de i praktiken lämpligen bör lösas torde ankomma å varje kommun att med hänsyn till sina olika förhållanden själv bedöma; några enhetliga normerande föreskrifter skulle strida mot den frihet att själv bestämma över förvaltningens inre struktur, som den kommunala självstyrelsen i vårt land innebär; tillräckliga erfarenheter till ledning för en sådan lösning saknas också. Vi vill emellertid ange några enligt vår mening väsentliga synpunkter, som härvid bör vara vägledande.

Att genom en omfördelning av alla de olika familjepolitiska uppgifterna samla dem hos *ett* av de berörda organen — vilket skulle förutsätta vissa författningsändringar — kan gärna icke komma i fråga: det skulle på flera håll innebära en uppsplittring av naturligt sammanhängande för-

valtningsområden. I detta förhållande kan den av oss föreslagna lokala samordningen av den bostadskollektiva servicens olika grenar till en särskild familjetjänst icke göra någon ändring.

Å andra sidan är en gemensam beredning, en enhetlig bedömning av de olika åtgärder som kan komma i fråga till stöd åt familjeliv och hemarbete önskvärd, ja nödvändig. De måste avvägas gentemot varandra enligt en gemensam målsättning, betingad av de särskilda förhållandena i det område det gäller. Exempelvis i nya bostadsområden, vars befolkningsstruktur i regeln omfattar övervägande unga familjer med många barn och ungdomar, är behoven andra och betingar en annan avvägning av den kollektiva servicen, än då det gäller äldre stadsdelar med en blandning av många olika hushållstyper. En bestämmande faktor är givetvis också den sociala och demografiska grupperingen inom de områden det gäller, förekomsten av förvärvsarbete hos husmödrarna och liknande omständigheter. Alla olika inverkanse faktorer måste klarläggas, övervägas och sammanföras inom ett i viss mån enhetligt handlingsprogram, då det gäller att tillgodose behoven av kollektiv service åt hemmen.

I viss mån kan man säga, att kommunens bostadspolitiska organ härvid har en ledande uppgift. Bostadsförsörjningen — för vilken stat och kommun mer och mer övertagit ansvaret — innefattar icke blott uppgiften att sörja för att tillräckligt antal lägenheter står till befolkningens förfogande och att bostäderna i avseende å utrymme och utrustning svarar mot den standard för en god bostad som samhället särskilt med sikte på barnfamiljerna vill uppställa. För att bostaden skall kunna ge goda förutsättningar för hemliv och hushållsarbete måste den, på sätt i föregående kapitel skildrats, på olika sätt kompletteras. Ansvaret för bostadsförsörjningen i vidare mening innefattar således även uppgiften att genom bebyggelseplaneringen lägga till rätta för en god yttre bostadsmiljö och för alla de kollektiva behov som i det föregående exemplifierats.

Med detta betraktelsesätt kunde det ligga nära till hands att åt det bostadspolitiska organet, drätselkammaren eller kommunalnämnden, uppdraga att efter samråd med övriga vederbörande myndigheter vid bostadspolitikens planläggning och genomförande söka tillgodose de synpunkter som här framhållits. En lösning i denna riktning kunde te sig naturlig då det här, såsom nyss utvecklats, i det väsentliga rör sig om bostadspolitiken och de familjepolitiska synpunkterna vid den bostadspolitiska målsättningen. Den överensstämmer även väl med den förstärkta ställning kommunalstyrelsen erhållit enligt den nya kommunallagen. I mindre kommuner och överhuvudtaget i kommuner utan någon starkare expansion, där bostadsfrågorna alltså icke är av större omfattning, torde kommunalnämnd och drätselkammare, i samråd med vederbörande fackmyndigheter men utan några särskilda organisatoriska anordningar, behålla ledningen också av de bostadskollektiva frågorna.

Emellertid torde saken vanligen ligga annorlunda till. De uppgifter som formellt sett ankommer på kommunens bostadspolitiska myndighet — i regeln kommunalstyrelsen — sammanhänger med dess ställning som förmedlingsorgan för statliga bostadslån och bidrag. Någon säkerhet för att kommunalstyrelsen därvid också överblickar och leder bostadsproduktionen i dess helhet och bevakar frågorna om gemensamhetsanordningar till hemmens stöd föreligger knappast. Såväl vid planeringen som vid genomförandet torde de stora bostadsföretagen, särskilt de kommunala och de kooperativa, vara av väsentlig betydelse, men byggnadsverksamheten kan också ta andra former som icke ge samma förutsättningar för överblick och samarbete när det gäller att planera och genomföra bostadskollektiv service; särskilt torde härvid det ökade egnahemsbyggandet vara av betydelse. Utslutet är ej heller att bostadsproduktionen i större omfattning än nu kan komma att finansieras utan stöd av statliga lån och bidrag. I den mån så sker har kommunens bostadspolitiska organ formellt icke någon befattning med densamma. Oberoende av bostadspolitikens organisatoriska förutsättningar bör emellertid kommunen ha ett bestämt ansvar både för planeringen och genomförandet av erforderliga gemensamhetsanordningar.

Vidare måste beaktas, att för kommunalstyrelsen eller den nämnd som eljest utgör förmedlingsorgan för statliga bostadslån och bidrag, måste tyngdpunkten i arbetet ligga på de ekonomiska synpunkterna, på markpolitiken och de ekonomiska och administrativa åtgärderna för bebyggelseplaneringens genomförande, på de finansiella förutsättningarna för bostadsproduktionen och bostadspolitikens allmänna inriktning. Det torde åtminstone i större stadssamhällen vara naturligt, att en myndighet, vars verksamhet måste domineras av för kommunens ekonomi viktiga frågor, icke därjämte kan ägna mera ingående uppmärksamhet åt frågor av det slag som uppkommer i samband med bostadskollektiva anordningar. Spörsmål av denna art blir då gärna föremål blott för en mera principiell bedömning, övervägande ur ekonomisk synpunkt.

Om man alltså, vid uppgörande och genomförande av det familjepolitiska program som här åsyftas icke bör begränsa sig till kommunens bostadspolitiska organ, kunde det måhända ifrågasättas att lämna dessa uppgifter till barnavårdsnämnden vilken, såsom tidigare framhållits, med allt större fog kan sägas utveckla sig till den kommunala familjenämnden. De bostadskollektiva frågornas förankring i bl. a. bebyggelseplaneringen och bostadspolitikerna gör emellertid en sådan lösning mindre naturlig och ägnad att medföra praktiska svårigheter.

Ett bostadskollektivt samarbetsorgan

Dessa överväganden har i stället fört oss till tanken att för beredningen och den enhetliga bedömningen av hithörande frågor bör inrättas ett för de olika intressena representativt *samarbetsorgan*.

En sådan lösning skulle innebära tillsättandet av en delegation av representanter för det bostadspolitiska organet, barnavårdsnämnden, socialnämnden, hemhjälpnämnden, skolstyrelsen och andra i kommunen förefintliga fackmyndigheter inom vilkas områden olika bostadskollektiva anordningar faller.

Härutöver bör i delegationen finnas representanter för det allmänna familjepolitiska intresset vid bostadspolitikens utformning, och icke minst representanter för de intressen som representeras av det fria föreningslivet, främst av de organisationer som samlats kring familjens och hemmets intresseområden. Föreningslivets medverkan är av största betydelse, då det gäller att organisera den grannhjälp som den bostadskollektiva servicen i viktiga hänseenden måste söka lita till, och icke mindre i fråga om ungdoms- och fritidsverksamheten i fritids- och samlingslokalerna: att där organisera och hålla liv i en samlande och nyttig verksamhet. Enligt vår mening bör alltså i delegationen även ingå några av kommunens fullmäktige direkt valda ledamöter, med särskild uppgift att företräda de sammanhållande familjepolitiska synpunkterna och det fria föreningslivets intressen.

Å delegationen skulle i allmänhet ankomma

att undersöka och bedöma behoven av och formerna för gemensamhetsanordningar till stöd för hemmen och hushållsarbetet inom olika delar av kommunen samt att härvid hos kommunalstyrelsen och övriga vederbörande myndigheter framlägga de förslag som kan erfordras för att tillgodose de familjepolitiska intressena,

att följa verksamheten vid olika gemensamhetsanordningar och verka för att anordningarna kommer till avsedd nytta, samt

att tillhandagå kommunens fullmäktige och dess administrativa organ med utredningar och förslag i ämnen som tillhör delegationens verksamhetsområde.

Den närmaste och viktigaste uppgiften för det familjepolitiska samarbetsorganet torde bli att planera och verka för genomförande av en lokalt samordnad familjetjänst med de uppgifter som närmare angivits i ett föregående kapitel. I familjetjänsten samordnas lokalt, liksom i det centrala samarbetsorganet, olika grenar av bostadskollektiv service, även om den av naturliga skäl främst gäller barnfamiljerna, vilkas behov av en rådgivande, förmedlande och organiserande hjälp onekligen är mest framträdande.

Genom den föreslagna sammansättningen av samarbetsdelegationen vinnes säkerhet för att delegationen alltid blir företrädd i kommunens fullmäktige och att dess synpunkter där framföres. Genom den särskilda ansvarsställning delegationen får i förhållande till kommunalrepresentationen torde även — så långt detta är möjligt genom organisatoriska åt-

gärder — viss trygghet finnas för att delegationen icke blott blir en remissinstans eller ett beredningsorgan för enstaka större uppgifter, utan att den även kommer att utöva en egen, spontan och initiativtagande verksamhet. Denna torde, som nyss framhållits, särskilt böra inriktas på den lokala samordningen och intensifieringen av de bostadskollektiva anordningarna i familjetjänsten.

Statliga åtgärder

Bostadskollektiva frågor inom olika statliga förvaltningsområden

Frågor om gemensamhetsanordningar till stöd för hemmen och hemanarbetet möter man i olika former inom den statliga verksamheten. Den familjepolitiska motiveringen är starkt framträdande inom svensk socialpolitik, och särskilt gör den sig gällande i åtgärderna till främjande av bostadsförsörjningen, alltså inom bostadsfrågans och bebyggelseplaneringens områden. Att genom en god och praktiskt utrustad bostad lägga till rätta för en rationalisering av hemanarbetet på olika områden, eventuellt med stöd av anordningar utanför hemmets ram, kan sägas vara en väsentlig synpunkt vid utformandet av den statliga bostadspolitiken.

Såsom i föregående kapitel utvecklats är denna synpunkt av vikt redan vid bebyggelseplaneringen. Den bör alltså uppmärksammas även av de statliga myndigheter som har att granska, bedöma och fastställa de lokalt uppgjorda planerna, ävensom vid den rådgivande verksamhet på planväsendets område som i främsta rummet ankommer på byggnadsstyrelsen och dess länsorgan. Redan innan en byggnadsnämnd i ett stadssamhälle slutbehandlar en generalplan avsedd att antagas av kommunens fullmäktige, skall planen granskas av byggnadsstyrelsen. Styrelsen samråder härvid med övriga statliga organ vars intressen berörs av planen; statsmyndigheterna får därmed på ett tidigt stadium inflytande jämväl på lokaliseringen av gemensamhetsanläggningar.

Väsentligen faller emellertid de familjepolitiska synpunkterna inom den egentliga bostadsfrågans område. Det tillhör bostadsstyrelsen, som under Kungl. Maj:t utövar den centrala ledningen av den statliga låne- och bidragsverksamheten till främjande av bostadsförsörjningen, att härvid verka för att bostaden och dess miljö utformas på ett för familjens och hemanarbetets uppgifter lämpligt sätt. De ärenden som härvid kommer i fråga gäller alltså finansiering av byggnadsföretag, avseende bostäder och i viss utsträckning även andra lokaler, utgörande naturliga komplement till bostäderna, samt villkoren härför. Bostadsstyrelsen har också att handlägga frågor om finansieringen av sådana särskilda gemensamhetsanordningar som kollektiva tvättstugor och framdeles eventuellt även — vid bifall till det förslag som bostadskollektiva kommittén samt en inom socialdepartementet särskilt tillkallad utredningsman avgivit (SOU 1955: 28 och 39) — allmänna samlingslokaler. Den upplysande och rådgivande verksamhet,

som är naturligt förenad med prövningen av olika byggnadsprojekt, är givetvis också av betydelse i fråga om bostadskollektiva anordningar.

Frågor om bostadens planlösning, inredning och utrustning är vidare föremål för forskning och utredning genom statens nämnd för byggnadsforskning, i viss mån även av Hemmens forskningsinstitut, som enligt Kungl. Maj:ts av årets riksdag bifallna förslag skall ombildas till statens institut för konsumentfrågor. Den forsknings- och provningsverksamhet som kommer att bedrivas av det likaså numera beslutade statens konsumentråd kan också väntas bli av stor betydelse för hushållens konsumtionsinriktning och hushållsarbetets rationalisering, därmed även för detaljhandelns utformning.

En annan grupp av hemmens uppgifter berörs av gemensamhetsanordningar till stöd för barnavård och ungdomsvård. Statsbidrag i olika former utgår, under villkor om viss statlig kontroll, till den halvöppna barnavårdens institutioner, ävensom till ungdomsverksamhet. Sådana frågor handläggs av socialstyrelsen, som härmed har en allmän tillsyn över den kommunala verksamheten på dessa områden, liksom över socialvårdens institutioner överhuvudtaget. Styrelsen utövar vidare, med stöd av statsbidragen till den sociala hemhjälpen och därmed förenade villkor, en viss ledning av detta område. Andra frågor om hemhjälp tillhör arbetsmarknadsstyrelsens uppgifter. Centrala myndigheter, som eljest kan ha att handlägga frågor av betydelse för hemmens gemensamhetsanordningar, är skolöverstyrelsen och överstyrelsen för yrkesundervisning.

Såsom av denna överblick framgår är de statliga åtgärderna till stöd åt hemmen och hemarbetet av olika slag.

Dels rör det sig om *forskning* och med forskningen förbunden allmän *upplysningsverksamhet*, något som särskilt är av betydelse för hushållsarbetets rationalisering och de gemensamhetsanordningar som är knutna härtill. Åtgärder för *yrkesutbildning* inom olika områden av hemarbetet, exempelvis tvätt och sömnad, är självfallet också av betydelse för tillämpningen av rationella arbetsmetoder.

Statliga myndigheter har vidare en allmän tillsyn och kontroll av *planväsendet* och kan därmed lägga till rätta för en god lokalisering av bostadskollektiva anordningar.

Gemensamhetsanordningar är slutligen föremål för omedelbart stöd från statens sida genom *lån och bidrag*. I samband härmed utövar statliga myndigheter ett direkt inflytande å tillkomsten och utformningen av gemensamhetsanordningarna. Det är främst genom åtgärder av sist angivet slag, genom direkt finansiellt stöd, som det statliga inflytandet gör sig gällande.

Viktigast är härvid de åtgärder som tillhör bostadspolitiken och som alltså ankommer på bostadsstyrelsen. Avgörande för utformningen av bygghelsen och dess gemensamhetsanordningar är de konkreta byggnads-

projekt vilkas prövning ankommer på bostadsstyrelsen. I dess uppgift att främja bostadsförsörjningen ingår också, som nyss utvecklats, uppgiften att tillgodose behovet av de gemensamhetsanordningar som tillhör en god bostadsstandard och är väsentliga för trivseln i samhället. Den ledande uppgiften när det gäller planering av och stöd åt hemmens gemensamhetsanordningar tillkommer därför, på det statliga liksom på det kommunala planet, det organ som har att svara för bostadsförsörjningen, nämligen bostadsstyrelsen. De anordningar som kan befinnas erforderliga för samordningen av statliga åtgärder berörande gemensamhetsanordningar bör naturligen också knytas till bostadsstyrelsen.

Innan vi närmare går in på de organisatoriska spörsmål som här kan föreligga, torde emellertid vissa frågor rörande utformningen av de statliga lån och bidrag som utgår till vissa gemensamhetsanordningar böra upptas till behandling.

Statligt kreditstöd åt gemensamhetsanordningar inom bostadspolitikens ram

Såsom av tidigare redogörelser framgår, finansieras gemensamhetsanordningar i vidsträckt omfattning inom den statliga bostadspolitikens ram, alltså med stöd av de lån och bidrag som utgår till bostadsförsörjningens främjande. Av de redogörelser för finansieringen av gemensamhetstvättstugor som lämnats i vårt delbetänkande om tvätten framgår, att bostadslånen varit av minst lika stor betydelse som kreditkälla för sådana anläggningar som de särskilda tvätterilånen. Vad angår allmänna samlingslokaler har dessa övervägande finansierats — utom av de lån och insatser för vilka huvudmännen själva svarat — av statliga samlingslokalslån, bidrag från arvsfonden och liknande stöd av allmänna medel, men därjämte även, och i icke ringa omfattning, av bostadskrediter, nämligen i den mån sådana lokaler, vanligen mindre fritidslokaler, inrymts i bostadsfastigheter. Liksom bostadsstyrelsen redan nu har att pröva frågor om lån och bidrag till tvätterier kommer frågor om samlingslokalslån, vid bifall till vårt nyss omnämnda förslag, att framdeles överflyttas till bostadsstyrelsen.

Även andra för en bostadsgrupp gemensamma lokaler, såsom butiker, kontor och liknande, brukar i viss omfattning finansieras genom bostadskrediter.

I föregående kapitel har skildrats hurusom butiker och andra gemensamhetslokaler i modern bebyggelseplanering brukar samlas till större eller mindre centra, avsedda att betjäna omkringliggande stadsdelar. Finansieringen av dylika centrumbildningar, vilka — i lika mån som affärslokaler inströdda bland bostadsfastigheterna — är att betrakta som nödvändiga komplement till bostadsbebyggelsen, har emellertid mött svårigheter, främst med hänsyn till bristande medelstillgång.

I några fall har av bostadsstyrelsen lån medgivits för centrumanläggningar, med uttalande att marknadsmässig ränta komme att uttagas på den del av krediterna som belöpte på lokaler för andra än bostadsändamål, samt att ej heller någon ränteeftergift å underliggande krediter komme att beviljas för sådana lokaler. I annat fall åter har framställning om bostadslån för sådana lokaler avslagits, dock närmast på grund av bristande tillgång å medel (Stockholm—Vällingby).

Bostadsstyrelsen föreslog i yttrande den 27 augusti 1954 vissa grunder för vidgad belåning av centrumanläggningar omfattande dels affärs- och kontorslokaler, dels offentliga expeditioner, såsom för folktandvård, mödravård och barnavård, dels ock lokaler för kulturella behov, såsom biograf och teater, bibliotek, idrottshallar, vidare även polis- och brandstationer samt liknande. Lån till sådana ändamål föreslog styrelsen kunna utgå av till bostadskrediter anslagna medel, dock med visst förbehåll i fråga om statens ansvar för eventuella förluster å biografer och liknande verksamhet.

Den för bostadsstyrelsen och byggnadsstyrelsen gemensamma saneringsdelegationen har i sitt den 29 oktober 1954 avgivna betänkande (SOU 1954: 31) återupptagit frågan om särskilda lånevillkor för den del av den statliga långivningen som avser uthyrningslokaler av skilda slag. I huvudsak går detta förslag ut på att långivningen för sådana lokaler skall vara grundad på marknadsmässiga villkor; räntan å tertiärlånet skall motsvara marknadsräntan, ej heller skall ränteeftergift å underliggande lån utgå. Den dittills följda regeln att bostadslån icke beviljas för hus vars yta till mer än hälften upptages av uthyrningslokaler skulle i samband därmed icke längre behöva följas. I den mån så är fallet, skall emellertid belåningsgränsen för tertiärlånet, då byggherren är enskild företagare eller kooperativ organisation, successivt sänkas ned till 75 % för projekt uteslutande innehållande lokaler för andra än bostadsändamål.

I vårt delbetänkande om samlingslokaler (SOU 1955: 28) har vi i princip instämt i saneringsdelegationens förslag, dock med sådant förbehåll att lokaler som har karaktär av bostadskomplement och icke är avsedda att uthyras efter kommersiella grunder, exempelvis fritidslokaler, skall undantagas från den fulla, marknadsmässiga förräntningsskyldighet som bör gälla för vanliga uthyrningslokaler och även i övrigt i kredithänseende likställas med bostäder.

Frågan upptogs av statsutskottet vid 1955 års riksdag; efter utskottets tillstyrkan förordade riksdagen bemyndigande för bostadsstyrelsen att, då fråga är om lån till hus som inrymmer lokaler för affärsändamål och liknande, dels fastställa räntan å tertiärlån med avvikelse från gällande räntevillkor, dels besluta att ränteeftergift i fråga om underliggande lån icke skall utgå, eller utgå endast i reducerad omfattning.

Saneringsdelegationens förslag till en mera långsiktig lösning av de förevarande frågorna är, i avvaktan på en nyligen igångsatt förnyad utredning av bostadspolitikens grunder, alltjämt beroende på Kungl. Maj:ts prövning. I statsverkspropositionen till 1956 års riksdag har emellertid angivits vissa riktlinjer att tills vidare gälla för behandlingen av sådana kreditfrågor. Dessa grunder har även riksdagen funnit lämpligt utformade och för sin del godkänt.

Alltjämt bör statligt bostadslån — enligt dessa riktlinjer — i regeln endast beviljas fastighet vars yta till minst hälften upptages av bostäder. Undantag från denna regel bör emellertid av Kungl. Maj:t kunna medges, nämligen för det fall uthyrningslokaler, utgörande naturliga komplement till bostadsbebyggelsen, sammanförs till en eller flera fastigheter, inom vilka bostadsytan alltså kan komma att understiga hälften av byggnadens sammanlagda yta eller som till äventyrs helt och hållet upptages av sådana lokaler.

Inrymmer hus både bostäder och andra uthyrningslokaler bör räntan på tertiärlånet till den del den belöper på sådana lokaler utgöra 4 %. Ränteeftergiften å underliggande lån bör ej heller avse lån som belöper å uthyrningslokalerna.

Med hänvisning till vad vi i tidigare kapitel anfört om vikten av att de nödvändiga bostadskomplementen kommer till stånd jämsides med bostadsbebyggelsen, vill vi understryka betydelsen av att kreditvårigheter icke må hämma genomförandet av en lämpligt planerad centrumbebyggelse. Såsom vi tidigare anfört har de nya bostadsområden som tillkommit efter kriget ej sällan gjort ett kulturellt torftigt och vantrivsamt intryck därför att de saknat nödvändiga gemensamhetsanordningar; ofta, ja i regeln har planerade centrumbildningar icke blivit utbyggda jämsides med bostäderna, och skälen härför har i regeln varit kreditvårigheter eller uteblivna byggnadstillstånd. Liksom i tidigare kapitel vill vi här understryka betydelsen av att planerade centrumbildningar genomförs på ett tidigt skede. Detta förutsätter i regeln, att de statliga bostadskrediterna må kunna utsträckas till lokaler innehållande nödvändiga bostadskomplement, i den mån icke andra krediter, såsom för kollektiva tvättstugor och samlingslokaler, härför står till förfogande. I huvudsak synes dessa önskemål kunna tillgodoses vid en tillämpning av de av riksdagen godkända belåningsreglerna, vilka i princip medger en belåning av lokaler för verksamhet som utgör »ett naturligt komplement till bostadsbebyggelsen». Emellertid vill man alltjämt betrakta belåning av fastighet som endast till mindre del eller icke alls innehåller bostäder — något som torde vara vanligt när det gäller bostadskomplement inom centrumbebyggelse — såsom undantagsfall.

I väsentlig mån torde en tillfredsställande lösning av dessa kreditfrågor bero mindre på hur belåningsreglerna i detalj utformas, än på om tillräckliga medel kan ställas till förfogande.

Statsbidraget till den sociala hemhjälpen

De viktigaste av de gemensamhetsanordningar till vilka statsbidrag utgår utanför bostadspolitikens ram gäller den halvöppna barnvården och den sociala hemhjälpen. Att uppta de förra till närmare prövning ingår icke i vårt uppdrag. Den sociala hemhjälpen har vi emellertid närmare behandlat i ett särskilt delbetänkande (SOU 1952: 38) och därvid även framfört vissa förslag om ändrade grunder för statsbidrag till denna, anmälda i statsverkspropositionen till 1953 års riksdag. Frågan om grunderna för detta statsbidrag har sedermera återupptagits av 1954 års familjeutredning (SOU 1955: 29). Socialstyrelsen har i sitt remissyttrande över familjeutredningens betänkande framfört vissa av styrelsen tidigare framställda förslag till jämkningar av gällande bidragsgrunder. I anledning av vad härvid förekommit får vi, med hänvisning till detaljredogörelserna för statsbidragsgrunderna i vårt delbetänkande och i 1953 års statsverksproposition, här anföra följande.

Enligt *gällande grunder* är statsbidraget maximerat till att gälla högst en hemvårdarinna per 4 000 invånare i städerna eller 2 000 invånare i landskommun; därjämte fastställer riksdagen för varje år det sammanlagda antalet tjänster, för vilka statsbidrag högst må utgå. Sedan flera år har sociala hemhjälpen nått fullt ut den omfattning som dessa maximibestämmelser för statsbidrag förutsätter; i flera fall har dessa ramar överskridits och hemvårdarinnor anställt, för vilkas avlöning kommunen icke kunnat påräkna statsbidrag.

I betraktande av denna utveckling och med anslutning till den ståndpunkt som socialstyrelsen vid flera tillfällen framfört, föreslog vi i *vårt delbetänkande* om hemhjälpen, att den till folkmängdssiffrorna anknutna begränsningen av statsbidraget skulle upphöra, då denna *dels* måste antas hämma den sociala hemhjälpens vidare utveckling, *dels*, i den mån den innebure en differentiering mellan land och stad, icke med säkerhet motsvarades av de relationer mellan tillgång och efterfrågan på hemhjälp som bestämmelserna förutsatte, *dels* slutligen överhuvudtaget icke kunde anses vara rationell, då begreppen landskommuner och städer icke svarade mot den verkliga uppdelningen av landet i glesbygder och tätorter. Den valda grunden för differentieringen verkade också i många fall orättvist med hänsyn till vederbörande kommuners skattekraft.

Vi föreslog följaktligen nya grunder för statsbidragen i nära anslutning till den princip för differentieringen mellan olika kommuner som tillämpas för bidragen till skolmåltidsverksamheten. Statsbidragsberättigade kostnader borde därjämte enligt vår mening även få omfatta timavlönad arbetskraft, d. v. s. sådan förstärkning av den sociala hemhjälpen som hemhjälpnämnderna i vissa kommuner genom arbetsförmedling kunde erhålla från den allmänna marknaden, men också sådana deltidarbetande frivilliga arbetskrafter som åldringsvårdarinnor och hemsamariter.

Socialministern förklarade sig emellertid, då dessa förslag i 1954 års *statsverksproposition* anmäldes för riksdagen, icke kunna biträda desamma. Hemhjälp vid sjukdom inom hemmet samt åt åldringar och invalider måste betraktas som en utpräglat kommunal angelägenhet, och kommunerna bedrev även numera i stor omfattning hemhjälpverksamhet utanför den statsunderstödda hemhjälpens ram. Statsbidraget hade en viktig funktion då det gällde att stimulera

kommunerna till att uppta hemhjälsverksamhet, men med hänsyn till kostnadsökningarna för staten och då verksamhetens värde numera i allmänhet är så allmänt erkänt, att statsbidrag icke längre torde erfordras för en fortsatt utbyggnad, ansågs icke skäl föreligga för att vidga ramen för statsbidraget genom upphävande av gällande begränsande bestämmelser, än mindre genom att utvidga de bidragsberättigade kostnaderna till hemhjälp åt åldringar m. fl. Den statsunderstödda sociala hemhjälpen borde bestå i stort sett i sina nuvarande former. Den nu erforderliga utbyggnaden, särskilt med hänsyn till åldringsvårdens behov, finge ske i huvudsak utanför den statsunderstödda verksamhetens ram och givetvis då med full frihet för kommunerna att ordna organisationen av verksamheten på sätt som de funne lämpligt.

Åldringsvårdsutredningen har i sitt betänkande (SOU 1956:1) redogjort för den sociala hemhjälpens insatser när det gäller den öppna åldringsvården och därjämte, på grundval av en särskild enkät, utförligt skildrat den hemtjänst för gamla utanför den statsunderstödda hemhjälpens ram, som på senare år nått en rik utveckling. Utredningen, som finner en fortsatt utveckling av dessa hemhjälsformer utomordentligt angelägen, anser att verksamheten alltjämt bör vara en primärkommunal angelägenhet. Att döma av den omfattning verksamheten redan fått torde man kunna lita till det kommunala initiativet på detta område; statsbidrag skulle för övrigt sakna större kommunalekonomisk betydelse.

Socialstyrelsen har i sitt yttrande över 1954 års familjeutrednings betänkande, som särskilt för barnfamiljernas del understryker behovet av vidare utveckling och breddning av den sociala hemhjälpen, instämt häri och understrukit hur otillräcklig hemhjälpen f. n. i många fall är för de hjälpbehov som finns hos barnfamiljerna. Styrelsen har också, såsom tidigare återgivits (s. 92), närmare skildrat en rad fall då en mera regelbundet lämnad hemhjälp skulle kunna vara av största värde som en ersättning för eller förstärkning av fysiskt och psykiskt betungade husmödrar.

Styrelsen har i samband härmed även upptagit frågan om grunderna för statsbidraget till hemhjälp och understrukit de skäl som enligt styrelsens mening talar för ett upphävande av den till befolkningssiffrorna knutna maximeringen av statsbidragen. Denna maximering utgör, enligt de erfarenheter socialstyrelsen redovisar, ett hinder för den ökning av antalet hemvårdarinnor, som utgör en förutsättning för att hemhjälpen skall kunna bli den vittomfattande och funktionsdugliga hjälp man hoppats. Det kunde synas, yttrar socialstyrelsen, som om ett statsbidrag av de i förhållande till nu gällande löner relativt små belopp som det här är fråga om icke skulle få någon större betydelse, men vid styrelsens kontakt med hemhjälsnämnder och hemhjälsstyrelser har med all tydlighet framgått, att krav på en utökning av hemvårdarinnekåren, t. o. m. i stora städer, lättare skulle kunna få gehör, om samtidigt ökade stats- och landstingsbidrag kunde ställas i utsikt. Därest bestämmelsen om bidrag i förhållande till folkmängden slopas, borde emellertid enligt styrelsens mening klart utsägas, att statsbidrag till deltidsarbetskraft endast utgår för arbete hos barnfamiljer.

Frågan om statsbidraget till hemhjälpen berörs även, liksom övriga speciella driftbidrag till kommunerna, av *allmänna statsbidragsutredningens* arbete. Denna utredning föreslog i sitt första betänkande (SOU 1952:44) en rationalisering av de statliga driftbidragen på sådant sätt, att de flesta nuvarande speciella driftbidragen, bland andra bidraget till hemhjälpen, skulle avlösas av ett nytt allmänt statsbidrag, för vars utformning jämväl skatteutjämningsynpunkten borde vara bestämmande; bidraget skulle utgå i direkt proportion till antalet invånare och storleken av de faktiska utgifterna per invånare men i omvänd pro-

portion till antalet skattekronor per invånare, enligt vissa detaljerade beräkningsgrunder.

Sedan under remissbehandlingen av detta betänkande på många håll ifrågasatts, huruvida skatteutjämningsynpunkten borde spela en så dominerande roll i statsbidragsgivningen som enligt förslaget skett, erhöll utredningen nya direktiv. Enligt dessa ansågs en sammanslagning av de speciella statsbidragen till ett allmänt driftbidrag önskvärd, men detta borde ske på sådant sätt att skatteutjämnings synpunkten tillmättes sekundär vikt och hänsyn toges till att ändringen icke finge leda till allvarliga omkastningar i kommunernas ekonomi. Utredningen har därefter framlagt ett nytt, mera begränsat förslag (SOU 1956: 8), enligt vilket en rad speciella driftbidrag vilka icke längre anses ha betydelse ur stimulanssynpunkt — bland dessa även bidraget till den sociala hemhjälpen — skulle indragas och ersättas med en förstärkning av bidragen till avlönande av lärare vid folk- och småskolor.

Såsom skäl för avlösningen av bidraget till sociala hemhjälpen framhåller utredningen, att den sociala hemhjälpen numera nått sådan allmän utbredning och stadga, att det borde kunna överlämnas åt kommunerna att självständigt ha hand om denna verksamhet. Författningen om den sociala hemhjälpen torde alltså kunna upphävas utan att behöva ersättas med särskilda reglerande föreskrifter, vilket givetvis icke uteslöte att landstingen som hittills lämnade bidrag till verksamheten.

I anslutning till vad vi i vårt tidigare betänkande framhållit och till vad socialstyrelsen i sitt remissyttrande över familjeutredningen föreslagit, vill vi i första hand understryka angelägenheten av att den alltjämt gällande irrationella begränsningen av statsbidraget till hemhjälpen med hänsyn till lands- respektive stadskommuns folkmängd måtte upphävas.

I likhet med socialstyrelsen vill vi vidare framhålla vikten av att den sociala hemhjälpens resurser måtte så ökas, att hemhjälp i väsentligt större utsträckning än nu kan ställas till förfogande åt barnfamiljerna, särskilt sådana med yrkesarbetande husmödrar. Såsom i detta betänkande tidigare framhållits ligger det nära till hands att söka den härför nödvändiga förstärkningen av hemhjälpens arbetskrafter genom deltidsarbetande, på samma sätt som det i stor omfattning lyckats när det gäller den öppna åldringsvården. Uppgiften är, såsom tidigare framhållits, i fråga om barnfamiljerna betydligt svårare än när det gäller åldringarna. Dess framgångsrika lösning beror givetvis väsentligen på de lokala initiativen och möjligheterna att kunna väcka och hålla levande det intresse för att göra en samhällsnyttig insats i det sociala arbetet som otvivelaktigt är en viktig stimulerande faktor, när det gäller hemtjänsten för gamla. Vi hänvisar till de förslag vi i tidigare kapitel av detta betänkande framlagt om anordnande genom kommunens försorg av en s. k. familjetjänst särskilt med sikte på barnfamiljernas behov av hjälp med barntillsynen och hemarbetet i övrigt.

Skulle i enlighet med statsbidragsutredningens förslag — av skäl vars bedömande faller utanför bostadskollektiva kommitténs uppdrag — statsbidraget till hemhjälpen avvecklas, får detta ingalunda innebära, att statens för hemhjälpens utveckling betydelsefulla insatser komme att upp-

höra. Den upplysnings-, utbildnings- och i viss mån propagandaverksamhet socialstyrelsen såsom tillsynsmyndighet hittills bedrivit har helt visst varit av stort värde för att väcka och stödja de lokala intressena. För hemhjälpens breddning och effektivisering i enlighet med de synpunkter som tidigare i detta betänkande utvecklats torde åtgärder från socialstyrelsens sida för ökat understöd åt utbildningen av hemvårdarinnor, samt en allmän upplysningsverksamhet för att stimulera intresset och initiativen för dessa viktiga sociala uppgifter vara av stor betydelse, främst för att underlätta de kommunala myndigheternas rekrytering av lämplig arbetskraft.

Den organisatoriska samordningen

Grupperingen av ärenden rörande skilda slag av bostadskollektiva anordningar mellan olika statliga fackmyndigheter grundar sig på det naturliga sammanhanget med vederbörande myndigheters uppgifter i övrigt. Några skäl till ändring av nu rådande fördelning torde i stort sett saknas, även om mindre jämkningar kan ifrågasättas. Vi erinra om vårt tidigare förslag om den sociala hemhjälpens överflyttning från socialstyrelsen till arbetsmarknadsstyrelsen, med hänsyn till dess nära samband med den husliga arbetsmarknaden i övrigt. Förslaget mötte emellertid motstånd särskilt från socialstyrelsens sida och upptogs icke av Kungl. Maj:t då vår hemhjälpstudering i 1953 års statsverksproposition anmäldes för riksdagen. Frågan om stöd åt allmänna samlingslokaler skulle, vid bifall till vårt förslag i delbetänkandet om samlingslokaler, komma att överflyttas till bostadsstyrelsen, med en i viss mån utvidgad samlingslokalsnämnd som rådgivande organ.

Om alltså någon omfördelning, eventuellt åsyftande en centralisation av de olika ärendegrupper varom här är fråga till ett statligt verk, icke kan anses motiverad, bör däremot, här liksom på det kommunala planet, en viss samordning äga rum. Gemensamhetsanordningarna avser att stödja familjelivet och hemarbetet, låt vara inom skilda livs- och arbetsområden och med olika medel; de relatera sig alltså alla till behoven hos en och samma befolkningsgrupp, ett och samma bostadsområde. Behoven skiftar mellan olika bebyggelse typer, med olika demografiska, sociala och kulturella betingelser. Sättet att tillfredsställa behoven, utformningen av de olika gemensamhetsanordningar som kan komma i fråga, bör bedömas med hänsyn till de gemensamma förutsättningarna: en viss samordning dem emellan bör äga rum. Sammanhangen ligger i öppen dag då det exempelvis gäller barnavården och ungdomsverksamheten, alltså daghem, ungdomsgårdar och samlingslokaler — vi har i vårt delbetänkande om samlingslokaler närmare behandlat dubbelanvändningen av samlings-, respektive skollokaler — men de ger sig också tillkänna, då det gäller butiksförsörjningen och utformningen av centra för detaljhandeln och andra anordningar för kollektiva behov. Att behovet av kollektiv service

på olika områden och dess utformning måste prövas med hänsyn till bebyggelsetypen har vi i fråga om gemensamhetstvättstugor, samlingslokaler och kollektivhus närmare utvecklat i våra delbetänkanden i dessa ämnen. I fråga om lokaliseringen av kollektiva bostadskomplement må för övrigt hänvisas till kapitlet om bebyggelseplaneringen tidigare i detta betänkande.

De viktigaste frågorna om gemensamhetsanordningar till hemmens tjänst tillhör bostadsstyrelsens område; styrelsen skall, vid handläggningen av frågor om lån och bidrag till bostadsförsörjningens främjande och vid den ledning av bostadspolitiken, under Kungl. Maj:t, som härmed ankommer å styrelsen, även bevaka de familjepolitiska synpunkterna. Detta innebär att bostadsstyrelsen vid sin prövning av bostadsprojekt måste överväga behoven av kollektiv service åt de boende och verka för tillkomsten av nödiga gemensamhetsanordningar samt naturligen även för en rationell samplanering av sådana anläggningar.

Uppgiften att samordna olika verksamhetsgrenar — att svara för »en sammansyn under den gemensamma aspekten av rationell planering av bostadsområden och hela samhällen», såsom saken uttryckes i föredragande statsrådets direktiv åt bostadskollektiva kommittén — förutsätter självfallet, att bostadsstyrelsen vid sin prövning av sådana spörsmål samråder med andra, av frågan berörda centrala myndigheter. Om, såsom vi i föregående kapitel förordat, samordningsfrågorna utretts och planlagts redan på det kommunala planet, är det naturligt att dessa synpunkter fullföljs också vid den centrala prövningen. I första hand torde samråd upptas med byggnadsstyrelsen, som ej sällan redan haft att ta befattning med saken i form av prövning av bebyggelseplanen i fråga. Anledning till samråd torde ofta föreligga även med socialstyrelsen, nämligen när det gäller barna- och ungdomsvården och dess lokalfrågor, eventuellt också andra spörsmål av social natur. Även arbetsmarknadsstyrelsens synpunkter torde i regeln inhämtas, då styrelsen handlägger frågor om byggnadstillstånd, med hänsyn till arbetsmarknadens läge och numera även ur lokaliseringspolitisk synpunkt.

Att de berörda ämbetsverken sålunda samråder med varandra i frågor av gemensamt intresse förekommer helt naturligt i stor omfattning redan nu. Några särskilda former härför behöver icke stadgas.

Nämnd för gemensamhetsanordningar inom bostadsstyrelsen

Emellertid har det synts oss vara av värde om bostadsstyrelsen vid sin handläggning av frågor om gemensamhetsanordningar och deras samplanering kunde stödja sig på en rådgivande nämnd av inom de områden det här gäller erfarna och sakkunniga personer, alltså i huvudsak en nämnd av samma karaktär som statens nämnd för samlingslokaler, vilken vi före-

slagit inflyttad i bostadsstyrelsen, förstärkt med representanter för ungdomsverksamheten och den kommunala bostadsplaneringen. Skäl av liknande art som på sin tid bestämde inrättande av samlingslokalsnämnden och enligt den mening flertalet inom vår kommitté anslutit sig till alltjämt talar för bibehållande av en rådgivande nämnd i frågor om allmänna samlingslokaler, gäller också här: även behandlingen av andra frågor om gemensamhetsanordningar till hemmens och hemarbetets tjänst skulle underlättas genom en förberedande bedömning av personer med erfarenhet och sakkunskap i sådana frågor. Naturligen bör en sådan nämnd då sammanföras med samlingslokalsnämnden till en gemensam nämnd för kollektiva bostadskomplement. Dess väsentliga uppgift skulle kunna sägas vara att uppmärksamma och fördjupa de familjepolitiska synpunkterna inom bostadspolitikerna — att granska och avgiva yttrande i frågor om olika slag av gemensamhetsanordningar till hemmens och hemarbetets stöd och att därvid verka för att sådana anordningar kommer till stånd i erforderlig omfattning och enligt en för olika anordningar gemensam, av de föreliggande behoven betingad plan. Nämnden bör ej blott vara ett remissorgan utan förutsättes även, liksom sin motsvarighet på det kommunala planet (se ovan kap. 4), taga egna initiativ till undersökningar och försök av intresse för gemensamhetsanordningarnas utformning och därmed till en förbättrad bostadsmiljö och ökad trivsel.

I nämnden torde böra vara representerade — förutom, enligt förslaget i vårt delbetänkande om samlingslokaler, det fria föreningslivet, ungdomsverksamheten och den kommunala bostadsplaneringen — erfarenhet och sakkunskap i fråga om hushållsarbetet och dess rationalisering, bostadsproduktionen och bostadsförvaltningen, vidare rörande barnavården, hemhjälp och socialvården överhuvudtaget, ävensom i arbetsmarknadsfrågor. Ledamöterna torde till ett antal av sammanlagt tolv böra utses av Kungl. Maj:t, som även förordnar någon av de utsedda till ordförande.

Arten av de ärenden som bör ankomma å nämnden torde göra det naturligt, att den uppdelar sig på tvenne sektioner, den ena för frågor avseende rationalisering av det egentliga hushållsarbetet, den andra för ärenden av övervägande social eller kulturell natur såsom om samlingslokaler, ungdomsverksamhet, barnavård, hemhjälp och liknande.

Å bostadsstyrelsen torde böra ankomma att ställa en kvalificerad sekreterare och eljest erforderlig biträdespersonal till nämndens förfogande.

Med vad här föreslagits avses, väl att märka, icke någon utvidgning av bostadsstyrelsens befattning med gemensamhetsanordningar utöver samlingslokalsärendenas tidigare föreslagna överflyttning till styrelsen. För dessa ärenden kräves, på sätt vi i vårt betänkande om samlingslokaler förutsatt, särskild personal såväl för den administrativa handläggningen som för den byggnadstekniska granskningen. Betydelsen av bostadsstyrelsens

nya rådgivande uppgifter på detta område har ytterligare understrukits av byråchefen Stig Algott i hans betänkande. Huru verksamheten lämpligen bör inordnas i styrelsens organisation och vilka personalförstärkningar som den kan påkalla torde det ankomma på styrelsen själv att bedöma och föreslå.

För de frågor som härutöver tillkommer den föreslagna utvidgade nämnden, alltså främst frågor om avvägningen av andra bostadskollektiva anordningar och samordningen dem emellan, kan nämnden komma att ställa ytterligare anspråk å styrelsens personal. Härvid bör beaktas, att den fackmässiga beredningen av frågor exempelvis rörande barnavård, ungdomsverksamhet eller hemhjälp alltjämt bör ankomma på socialstyrelsen som den centrala tillsynsmyndigheten å hithörande områden, liksom även motsvarande gäller andra centrala verk, såsom byggnadsstyrelsen och arbetsmarknadsstyrelsen. Med den föreslagna anordningen kan det emellertid förutsättas, att de olika facksynpunkterna görs gällande redan vid bostadsstyrelsens prövning av de kreditfrågor som i regeln är bestämmande för gemensamhetsanordningarnas utformning.

Men syftet med den föreslagna nämnden är icke blott detta. Betydelsen av alla de anordningar utanför hemmets ram, som vi sammanfattat i begreppet bostadskollektiv service, har först på senare år på allvar uppmärksamrats inom svensk bostadspolitik. Utformningen av denna service är alltjämt på många håll otillräcklig, osäker och tveksam. Vi har å andra sidan under vårt utredningsarbete och med stöd av erfarenheterna från efterkrigstidens bostadsbygge blivit alltmera övertygade om hur viktiga gemensamhetsanordningarna är för trivseln i samhället, hur betydelsefullt det är att familjernas och hemarbetets behov av sådana anordningar på ett praktiskt och psykologiskt kunnigt sätt fylles. Naturligtvis är det i främsta rummet den kvinnliga arbetsmarknadens expansion, förvärvsarbetets växande krav på husmödrarna och andra som tidigare varit »hemmakvinnor», äldre och yngre familjemedlemmar som varit att räkna med som arbetskrafter i hem och hushåll — framför allt är det denna utveckling som skärper vikten av den kollektiva servicen, både när det gäller det egentliga hushållsarbetet och, kanske än mer, i fråga om vad tidigare här sammanfattats som hemmens vårduppgifter, gällande barn och ungdom, gamla, sjuka och trötta människor. Hur dessa uppgifter löses är i väsentlig mån avgörande för bostadsstandarden, för bostadspolitikens förmåga att skapa icke blott nya lägenheter utan nya samhällen med harmoniska och trivsamma förutsättningar för familjeliv och hemarbete, därmed också för ett demokratiskt kulturliv, som spänner över och fångar in alla olika samhällsgrupper, kvinnor och män, unga och gamla.

Den rådgivande nämnd inom bostadsstyrelsen vi här föreslagit bör främst bidra till att prägla svensk bostadspolitik med de värderingar vi här sökt ge uttryck åt. Dess medlemmar förutsättes komma att på olika sätt repre-

sentera levande intressen och erfarenhet inom olika områden av familjepolitiskt arbete. Nämnden bör därför kunna ej blott ge kloka och praktiska råd vid utformningen av den kollektiva servicen, utan även komma med goda uppslag och göra konstruktiva insatser för att i nya former följa och fylla hemmens behov av hjälp och stöd; en viss försöksverksamhet på dessa områden bör enligt vår mening kunna ge fruktbara resultat. Vi hänvisar till i föregående kapitel framlagt förslag att i en särskilt organiserad familjetjänst söka tillgodose hemmens behov av bostadskollektiv service.

P.M.

angående gemensamhetsanordningar för att tillhandahålla
bostäderna värme och varmvatten**Inledning**

Särskilt vid tätare bebyggelse kan vissa av bostadens och hushållsarbetets tekniskt betonade behov fyllas, eller är överhuvudtaget möjliga att fylla, endast genom anordningar gemensamma för ett flertal bostäder eller fastigheter. De viktigaste av dessa, främst avseende att förse bostäderna med vatten, avlopp och elkraft, betraktas numera i regeln som samhällseliga angelägenheter, för vilka stat och kommun i sista hand övertagit ansvaret (se kommitténs tvättbetänkande SOU 1955: 8, s. 74 ff., 161, 164).

Bland övrig teknisk fastighetsutrustning är gemensamhetsanordningarna för bostädernas uppvärmning och tillhandahållande av varmvatten de viktigaste, och de tillhör även de kollektiva anordningar, som kommittén enligt sitt uppdrag har att särskilt uppmärksamma. Endast i några enstaka fall har de gemensamma uppvärmningsanordningarna hittills ankommit på vederbörande kommun (fjärrvärmekraftverk, fjärrvärmeverk). I regeln vilar de på en samverkan mellan fastigheterna inom den bostadsgrupp värmeförsörjningen avser. De rättsliga och administrativa problem, som vid en sådan samverkan måste lösas, skall här närmare belysas. De tekniska och tekniskt-ekonomiska spörsmål, som en centralisering av värmeförsörjningen innebär, berörs härvid endast översiktligt och i den mån så erfordras för att klarlägga de rättsliga problemen. De för bostadskostnaderna väsentliga uppvärmningsfrågorna är föremål för en fortlöpande teknisk forskning genom, bland andra, statens nämnd för byggnadsforskning. Omfattande utredningar på detta område bedrivs vidare av de stora bostadsföretagen och kommunerna. Inom Stockholms stad pågår sedan flera år en tekniskt-ekonomisk utredning av bostadsuppvärmningens problem. Likaså torde den statliga bränsleutredningen ha att ta ställning till frågor om bostadsuppvärmningen.¹

Att elda i lokala eldstäder var tidigare det vanliga sättet att värma bostaden, och ännu i dag saknar en icke obetydlig del av lägenhetsbeståndet i tätorterna och större delen av landsbygdens bostäder centralvärme. Enligt bostadsräkningar för vissa tätorter utgjorde andelen av lägenhetsbeståndet med centraluppvärmning i dessa orter

¹ Kommittén har vid sin behandling av frågan om gemensamhetsanordningar för uppvärmning och varmvatten kunnat stödja sig på en av ombudsmannen Erik Jonson, HSB, utförd utredning med en tekniskt-ekonomisk analys av erfarenheterna från ett antal större centralvärmeanläggningar.

Vid behandlingen av de rättsliga frågorna har kommittén haft biträde av numera direktören hos HSB jur. kand. Gunnor Leo. Kommittén har även haft tillfälle att taga del av flera av vice stadsjuristen i Stockholm E. G. Westman i dessa frågor avgivna yttranden samt att härom samråda med denne.

år 1920	5,5 %
» 1933	29,5 %
» 1939	52,3 %
» 1945	61,1 %

Av bostadslägenheterna i undersökta landskommuner var 1945 endast 24,1 % centraluppvärmda.

Nyproduktionen sedan 1945 har i väsentlig omfattning avsett moderna, centraluppvärmda bostäder, och här redovisade siffror är därför numera avsevärt högre. Enligt av bostadsstyrelsen gjord framskrivning av 1945 års siffror, grundad på uppgifter om sedan dess nytillkomna och avgångna bostäder (se bilaga 2 till detta betänkande), utgjorde andelen av lägenheter med centralvärme vid ingången av 1955 för tätorter 71,2 och för landsbygd 35,1 %.

De nyproducerade bostäderna har alltså i allt större utsträckning försetts med centraluppvärmning; lägenheter med lokala eldstäder torde knappast längre byggas.

Övergången till centraluppvärmning har uppenbarligen medfört stora praktiska fördelar. Hushållet och främst husmodern har befriats från allt det besvär och arbete som är förenat med att elda och sköta brasorna och från det merarbete vid städningen som eldningen i lokala eldstäder för med sig. I regeln har centralvärmeanläggningen därjämte kompletterats med anordningar för att tillhandahålla varmvatten, med alla de fördelar detta innebär för arbetet med matlagning, disk och tvätt och i allmänhet för hemmets hygieniska standard. Sedan de lokala eldstäderna försvunnit, har man vidare erhållit friare förutsättningar för lägenheternas planlösning och bättre möjligheter att på lämpligt sätt möblera och utnyttja de i regeln alltjämt knappa bostadsutrymmena. Till centraluppvärmningens fördelar torde även kunna räknas att rökgaserna, i synnerhet vid större anläggningar, i huvudsak kan befrias från sot och därför förorenar luften mindre än som vid tätbebyggelse kan vara fallet med de mera primitiva eldningsmetoderna i många lokala eldstäder.

Av alla gemensamhetsanordningar torde de som avser att förse bostäderna med värme och varmvatten — jämte tillgången överhuvudtaget på vatten och avlopp samt elkraft — vara de som varit av det största värdet för rationaliseringen av hushållsarbetet i våra dagar.

Utvecklingen av värmeverk och fjärrvärmeverk

Då man under århundradets första årtionde vid nybyggen började övergå till anordningar för centraluppvärmning, begränsades anläggningen vanligen till den byggnad den skulle betjäna. Alltjämt är panncentralerna för flertalet av de centraluppvärmda fastigheterna av denna storleksordning: de avser mindre enheter och kan skötas av någon person på fritid. Under trettio- och fyrtiotalen, då bostadsproduktionen mer och mer började drivas i stora enheter, ofta av kooperativa eller helt eller delvis kommunala bostadsföretag, har man i allt större utsträckning övergått till att ordna uppvärmningen centralt för ett mindre eller större komplex av fastigheter. De stora värmecentralerna förläggs härvid icke längre i källarvåningarna utan i särskilda byggnader, i regeln kombinerade med områdets centraltvättstuga, ibland även med butiks- eller hantverkslokaler eller andra gemensamhetslokaler för bostadsområdet.

Bestämmande för denna utveckling har givetvis varit de ekonomiska fördelar som kan uppnås genom stordriften. De större, specialkonstruerade pannorna

med sina särskilda kontrollanordningar är mera bränsleekonomiska och kan utnyttja billigare bränslesorter. Ofta kompletteras de med särskilda pannor för förbränning av de anslutna fastigheternas sopor, vilkas värmevärde därmed kan tillgodogöras samtidigt som renhållningskostnaderna minskas. Vid de stora anläggningarna är det lättare att rationalisera skötseln, och de blir därmed mera personalekonomiska; det är icke minst på denna punkt som en centralisering av uppvärmningen anses möjliggöra stora besparingar, något som även får ses mot bakgrunden av den allmänna höjningen av fastighetsskötarnas lönenivå och arbetsförhållanden. I stora kulvertar, vilka ofta måste förläggas i gatumark eller eventuellt även framdras genom av värmeverket eljest oberörd tomtmark, distribueras värmen i form av hetvatten, någon gång som ånga, till de olika byggnaderna, där undercentraler för att växla värmen över till de lokala anläggningarna ofta är nödvändiga. De stora värmecentralerna har blivit alltmera komplicerade i sin tekniska utformning; automatiska anordningar för transporten av bränsle och aska, fläktar för rökgaserna, stoftavskiljare, mekaniska sotningsanordningar och liknande anordningar för att rationalisera driften är i stora anläggningar ekonomiskt motiverade. Utvecklingen har också gått i riktning mot stora fjärrvärmeverk; tekniska och ekonomiska undersökningar har som regel ansetts visa att dessa ekonomiskt är att föredraga.¹ Med HSB:s 1931 anlagda värmeverk i Fredhällsområdet i Stockholm, avsett för 800 bostadslägenheter jämte butiker, en av de första stora anläggningarna för bostadsuppvärmning, kan numera jämföras en rad avsevärt större anläggningar runt om i landet, exempelvis värmeverket i Fröslundaområdet i Eskilstuna, avsett för över 2 000 bostadslägenheter jämte stor centraltvättstuga.

Av särskilt intresse är de stora värmekraftverken, kombinerade ångkraftverk och fjärrvärmeverk, vilka planeras och byggs i några av våra större städer.

Det första stora kraftvärmeverket i vårt land har våren 1956 satts i gång i Göteborg: fjärrvärmekraftverket i Sävenäs som av staden anlagts för en kostnad av runt 20 miljoner kronor och som beräknas kunna svara för värmeförsörjningen av ca 7 000 lägenheter i den nya stadsdelen Kortedala.

Det ångkraftverk som Stockholms stad, till en beräknad kostnad av 77 miljoner kronor, håller på att bygga i södra Spånga till komplettering av och delvis till ersättning för det gamla ångkraftverket vid Värtan, konstrueras också på sådant sätt att värmeöverskottet från turbinernas avloppsånga tillika kan användas för uppvärmning av mellan 40 och 50 tusen rumsenheter inom nya, delvis på rätt stora avstånd belägna bostadsstadsdelar (Vällingby och Hässelby).

¹ Efter uppdrag av HSB, som redan tidigt ägnade uppvärmningsfrågorna särskild uppmärksamhet och i allmänhet gått före i utvecklingen mot större enheter, har professor John Rydberg vid Tekniska högskolan ägnat den ekonomiska storleken av panncentraler en särskild undersökning. Dess allmänna slutsats är, att den ekonomiska storleken för panncentraler ligger över även de största här i landet hittills utförda anläggningarna för rena uppvärmningsändamål. Det syntes därför, enligt professor Rydberg, motiverat att driva centraliseringen av värmeförsörjningen än längre än som dittills var fallet (HSB:s byggnadstekniska utredningar nr 7, dec. 1948).

Kommitténs utredningsman, ombudsman Jonson, föreslår följande beteckningar för olika typer av anläggningar:

Värmecentral: Anläggning som betjänar hus belägna inom en och samma fastighet och alltså i en och samma ägares eller tomträttshavares hand.

Värmeverk: Anläggning som betjänar ett flertal byggnader å olika tomter i olika ägares hand men belägen i omedelbar anslutning till det betjänade bostadsområdet.

Fjärrvärmeverk: Anläggning som tillhandahåller värme till ett eller flera bostadsområden, även belägna på större avstånd från anläggningen.

Fjärrvärmekraftverk är slutligen ett fjärrvärmeverk som tillika producerar elektrisk energi.

Malmö stad kommer att genom en om- och tillbyggnad av sitt elverk kunna leverera hetvatten till sammanlagt 14 000 bostadslägenheter. Även Sydsvenska Kraftaktiebolaget planerar ett fjärrvärmekraftverk i Malmö. Vattenfallsstyrelsen har med Västerås stad avtalat om leverans av värme från styrelsens ångkraftverk i staden till ett av staden anlagt nät av fjärrvärmeledningar, avsett att i första hand försörja stadens centrala delar och vissa nya bostadsgrupper. Fjärrvärmekraftverk utredes eller planeras vidare i en rad andra städer, såsom Norrköping, Linköping, Eskilstuna, Karlstad och Halmstad.

Den ekonomiska fördelen av denna kombination beror på att man fullständigare utnyttjar överskottsvärmen. I ett vanligt ångkraftverk går denna till spillo genom kylvattnet; här kan den utnyttjas för uppvärmning av bostäder. Vid det planerade Spångaverket uppges tre fjärdedelar av kolens värmevärde kunna tillvaratas, medan detta värde vid en ångkraftanläggning understiger en tredjedel. Värmen i turbinernas ånga överförs till ett cirkulerande hetvatten, som genom isolerade kulvertar förs ut till bostadsområdena och där i undercentraler avlämnar värme till fastigheternas anläggningar. För utjämning av kraftverkets och värmeverkets olika belastningskurvor skall värmekraftverket i Spånga utbyggas med en varmvattenackumulator som under sommarnätterna, då kraftbehovet är lågt, även kan laddas med hjälp av överskottskraften vid stadens vattenkraftverk.

De stora värmecentralerna äger jämte sina driftekonomiska fördelar även vissa nackdelar.¹ De beräknade fördelarna av stora anläggningar kan neutraliseras genom att anläggningens tilltänkta konsumentunderlag icke finns från början; bostadsområdet i fråga utbygges endast etappvis, i mer eller mindre långsam takt. Anläggningen blir därför till att börja med endast delvis utnyttjad och ränteförluster uppstår som måste läggas till den totala anläggningskostnaden och förräntas när området blir fullt utbyggt. Värmeförlusterna i långa kulvertar och vidlyftiga ledningsnät kan bli betydande och uppväga de stora anläggningarnas driftekonomiska fördelar. Bebyggelseätheten spelar härvid en avgörande roll — vid alltför spridd bebyggelse kan mindre anläggningar vara att föredra. Emot stora anläggningar har vidare anförts de ökade risker för värmeförsörjningen som de vid krigsfall medför. Slutligen har man erinrat om de nackdelar en centralisering av värmeförsörjningen överhuvud kan medföra genom svårigheten att differentiera och kontrollera försörjningen efter verkliga behov; det är svårt att förebygga slöseri med både värme och varmvatten.

Utvecklingen inom bostadsuppvärmningen bestäms, förutom av nya tekniska anordningar och uppslag, givetvis även av de växlande prisrelationerna mellan olika slag av bränslen, varvid framför allt eldningsoljan fått en allt större betydelse.

En betydelsefull ny faktor vid landets värmeförsörjning utgör atomenergin. Enligt de riktlinjer för utvecklingsarbetet inom atomenergiområdet som av 1956 års riksdag godkänts kommer atomenergin användning under det närmaste årtiondet att gälla värmeverk för större industriens behov eller för bostadsbebyggelse. Eventuellt kommer värmeverken senare att kombineras med kraft-

¹ Dessa frågor, som vid nya anläggningar givetvis utredes och beaktas, uppmärksammas särskilt vid de undersökningar av bostadsuppvärmningens ekonomi som utförts i samband med Stockholms stads bostadsutredning (1950) och som vidare fullföljs i samband med en av stadens investeringskommitté ledd bränsleutredning. Bostadsutredningens yttrande föreligger i stencil. Bränsleutredningen, som samarbetar med den statliga bränsleutredningen, har avgivit ett preliminärt betänkande, tryckt i Stockholms stads handlingar såsom bihang 55/1954.

produktion på samma sätt som sker vid de nya stora kommunala fjärrvärmekraftverken. Den första svenska atomreaktorn för praktiskt bruk — projektet »Adam» — kommer enligt vattenfallsstyrelsens planer att användas för produktion av värme enligt vattenfallsstyrelsens avtal med Västerås stad; reaktorn kommer alltså att driva ett fjärrvärmeverk. Först nästa atomreaktor, projektet »Eva», torde komma att användas även för kraftproduktion, alltså utformas som ett fjärrvärmekraftverk.

Rättsliga och administrativa problem

Så snart en värmeanläggning omfattar flera fastigheter, vilka är eller kan komma i olika ägares händer, uppstår vissa rättsliga och administrativa problem som måste lösas.

Dessa berör anläggningens ägare, leverantören av värme och varmvatten, vidare ägaren till den fastighet, vars värmeförsörjning är grundad på denna leverans, och slutligen kreditgivarna. Är det frågan om ett fjärrvärmeverk, eventuellt i kraftvärmeverkets form, så får de rättsfrågor som förläggningen av kulvertar och andra ledningar i gatumark eller främmande tomtmark utgöra ökad betydelse. De intressen det här gäller är i huvudsak följande.

Anläggningens ägare måste vara tillförsäkrad rätt och möjlighet till oavbruten leverans i planerad omfattning samt rätt till likvid för leveransen. Vägrar ansluten fastighet motta leveransen, kan överskottet icke placeras på annat håll och driftkostnaderna alltså icke täckas. En anläggning av denna art är ekonomiskt så planerad, att den skall maximalt utnyttjas och finansieras med mot detta utnyttjande svarande avgifter.

Den fastighet som leveransen avser, den mottagande fastigheten, har icke någon egen värmeanläggning. Fastighetsägaren är följaktligen beroende av leverantören; han måste vara tillförsäkrad rätt och möjlighet att oavbrutet få värme och varmvatten i en planerad omfattning och till överenskommet pris. Han måste även erhålla trygghet för att priset bestämmes efter skäligen grunder, d. v. s. med hänsyn till kostnaderna; han måste kunna kontrollera prissättningen. Den naturliga spänningen mellan leverantör och mottagare i fråga om priset får icke äventyra leveransens fullgörande. De intressen fastighetens hyresgäster företräder som värmekonsumenter måste skyddas.

Att anläggningen, i enlighet med sitt syfte, fungerar på här beskrivet sätt är vidare en förutsättning för att de berörda fastigheterna skall vara giltiga objekt för fastighetskredit. Om anläggningen icke fungerar, så förminskas fastigheternas värde såsom realsäkerheter. Om emellertid såväl den levererande som den mottagande fastighetens intressen är rättsligen skyddade, så har också kreditgivaren fullt skydd.

De intressen, som särskilt framträder vid fjärrvärmeverk i fråga om kulvertar och ledningar på främmande mark, gäller rätten att anlägga, att kontrollera och att underhålla dem.

Så länge de berörda fastigheterna är i en och samma ägares hand uppstår icke något problem. Försäljes någon av fastigheterna och delas därmed komplexet, är det visserligen ett gemensamt intresse både för säljaren och köparen att anläggningen fortsätter att fungera, men i varje fall med hänsyn till kreditgivarens intressen bör en rättsligt giltig reglering av intresseförhållandena då äga rum.

De metoder som härvid brukar tillämpas är olika när det gäller fastigheter som innehas med äganderätt och sådana som innehas med tomträtt.

Gäller det fastigheter med äganderätt brukar man söka skydda de olika fas-

tigheternas intressen genom ett system av avtal i servitutsupplåtelsernas form, ömsesidigt belastande och berättigande de olika fastigheterna, av i huvudsak följande innebörd.

Ägaren av fastigheten med värmeverket förpliktas att underhålla anläggningen vid äventyr att övriga fastigheter eljest verkställer underhållet; de övriga fastigheterna — vilka icke utan samtliga fastigheters och inteckningshavares medgivande äger inreda självständig värmecentral och varmvattenanläggning — äger rätt att för dessa ändamål begagna värmecentralen i den levererande fastigheten och ha ledningar framdragna till denna anläggning, samtidigt som de är förpliktade att i behörigt skick underhålla sina egna ledningar till den gemensamma anläggningen, med risk för att ägaren av den levererande fastigheten på vederbörandes bekostnad verkställer underhållet.

Bostadsstyrelsen har framlagt förslag till ett normalavtal för servitut avseende gemensamma värme- och varmvattenanläggningar samt gemensamma tvätterianläggningar med detaljföreskrifter angående de skyldigheter som härvid bör åläggas de olika fastigheterna.¹

Med en rättslig reglering av detta slag vill man vinna, att vad som avtalats åvilar själva fastigheterna, ej blott deras avtalslutande ägare. Inteckning i vederbörande fastigheter av sådana servitutsupplåtelser meddelas även; dock har nyligen i särskilt fall inteckning av servitutsupplåtelse avseende skyldighet för de mottagande fastigheterna att behörigen underhålla sina ledningar till den gemensamma anläggningen avslagits (NJA 1954, rättsfall 34).

Förutom att servituten alltså icke kan till fullo säkerställas genom inteckning har mot denna form för reglering av rättsförhållandena de olika fastigheterna emellan anmärkts, att genom servitut enligt gällande lag icke någon positiv skyldighet, i detta fall plikten att leverera värme, kan åläggas fastighet med sakrättsligt bindande verkan.

I viss mån enklare ligger saken till då det gäller tomträttsfastigheter. Tomträtt kan i regel endast upplåtas av stat eller kommun, och det är då naturligt att reglera de rättsförhållanden varom här är fråga genom bestämmelser i tomträttskontrakten. I Stockholm brukar i tomträttskontrakten införas en bestämmelse som ålägger vederbörande tomträttshavare att träffa avtal med övriga fastigheter inom området för en och samma gemensambetsanordning av sådant innehåll, att anläggningen fungerar och hålles vid makt. Staden kan vidare inträda i rättsförhållandet mellan de olika tomträttshavarna såsom mellankommande part. Vid brott mot träffade överenskommelser förbehåller sig staden rätt att besluta om och vidta åtgärder för värmeleveransers och övriga prestationers fullgörande samt rätt att vid sådant ingripande få ersättning för sina kostnader.

Före 1953 års revision av tomträttslagstiftningen förbehöll sig staden att uttaga denna ersättning genom en avsevärd höjning av tomträttsavgälden. Den högre avgälden angavs då i kontraktet som den normala, varav dock endast en mindre del uttogs under den tid tomträttshavaren fullgjorde sina förpliktelser. Regler av denna innebörd intogs i tomträttskontrakten och inskrevs såsom tillhörande de grunder på vilka tomträttsupplåtelsen skett. De blev därmed bestående så länge tomträten ägde bestånd.

Enligt 1953 års tomträttslagstiftning, som i allmänhet förstärkt tomträttshavarens ställning, är det icke längre möjligt att föreskriva en avgäld som till beloppet görs beroende av huruvida tomträttshavaren ställer sig till efterrättelse vissa i tomträttsavtalet inskrivna villkor. Regleringen av rättsförhållandena vid

¹ Återgivet i en utredning avgiven av en av Svenska stadsförbundet tillsatt tomträttskommitté år 1949 (tryckt 1950, s. 80 f.).

gemensamhetsanläggningar har därför måst i viss mån jämkas. Man har härvid bibehållit stadens ställning såsom mellankommande part och garant för gemensamhetsanläggningens behöriga funktion enligt tomträttsavtalet. I avtalet fastslås alltså den levererande tomträttshavarens skyldighet att hålla värmecentral och att leverera värme och varmvatten till vissa angivna tomter, liksom omvänt de mottagande tomterna, varå icke må finnas pannanläggningar, ålägges skyldighet att ta emot leverans av värme och varmvatten. Kan parterna icke enas i fråga om inbördes rättigheter och skyldigheter, vilka givetvis främst avser kostnaderna, så gäller vad staden bestämmer. Åsidosätter tomträttshavarna de stadgade skyldigheterna, har staden förbehållit sig rätt att ombesörja tvångsförvaltning av anläggningen. Som säkerhet för stadens kostnader ålägges vederbörande tomträttshavare härvid visst vite — i stället för den tidigare stadgade höjningen av tomträttsavgälden.

Såväl då det gäller fastigheter med äganderätt som vid tomträttsupplåtelse, är ett ingripande vid konflikt exempelvis på grund av upphörd värmeleverans beroende på domstols prövning. På grund av den tidsutdräkt som därmed är förenad skulle ohållbara förhållanden kunna uppstå för fastigheterna och deras hyresgäster. I olika sammanhang har därför från kommunalt håll föreslagits en lagstiftning av principiellt samma slag som 1920 års lag med vissa bestämmelser om registrering av elektriska ledningar och rätt till elektrisk kraft. Denna lagstiftning stadgar tvångsförvaltning genom ingripande av överexekutor i fall då underlåtenhet att tillhandahålla kraft kan medföra betydande skada eller olägenhet och vitesföreläggande befinnes icke tillräckligt effektivt.

Vad angår de kulvertar och ledningar som erfordras vid värmeanläggningar för ett flertal fastigheter, regleras rätten att anlägga, övervaka och underhålla desamma genom särskilda servitutsupplåtelse på sätt här förut skildrats. Berör ledningarna gatumark, vilket väl alltid torde vara fallet vid större anläggningar, framför allt vid fjärrvärmeverken, så förutsätter detta uppgörelse med vederbörande kommun. Detta torde icke möta svårigheter, då kommunen har ett naturligt intresse av bostadsområdenas rationella värmeförsörjning. Vad angår värmekraftverken — eller numera även atomdrivna fjärrvärmeverk — torde sådana anläggningar i regel vara kommunala eller statliga. Är så icke fallet beror i varje fall värmedistributionen på uppgörelse med kommunen i fråga. Berör kulvertarna tomtmark, torde trygghet kunna skapas för deras anläggning och underhåll genom särskilda stadsplanebestämmelser.

De svårigheter som på sätt här skildrats kan möta, då det gäller att säkerställa det rättsliga beståndet av uppgörelser om gemensamma värmeanläggningar liksom andra gemensamhetsanordningar, har givit anledning till ett av lagberedningen i juni 1952 framlagt utkast till lagstiftning om samfällighetsavtal och föreningssamfällighet.

Denna lagstiftning avser att möjliggöra en på frivilligt avtal grundad samverkan mellan två eller flera fastighetsägare för tillgodoseende av något gemensamt behov. Såsom exempel på sådana för fastigheter gemensamma anläggningar, som kan beröras av förslaget, angives gemensamma värmecentraler, vissa jordbruksanläggningar, tvättstugor, planteringar, diken, vägar, bryggor, vatten- och avloppsledningar, elektriska stationer och ledningar. Förslaget avser att skapa lagliga former för en samverkan mellan fastighetsägarna och att möjliggöra att denna samverkan blir bestående oberoende av om fastigheterna byter ägare. I detta syfte bildas en samfällighet mellan fastighetsägarna, vilken skall ombesörja det gemensamma ändamålet; fastigheterna inträda sålunda i ett rättsförhållande till samfälligheten.

Emot förslaget har i flera avgivna remissyttranden anmärkts, att om samfälligheten skall kunna fylla sitt syfte att tjäna till underlag särskilt för sådana anläggningar som tvättstugor, garage och liknande gemensambetsanordningar inom ett bostadsområde, bör möjlighet att tvångsvis ansluta fastighetsägare till samfälligheten föreligga; frivilligheten torde i många fall icke vara tillfyllest. I det remissyttrande som avgivits av Stockholms stad har understrukits behovet av en lagstiftning, varmed fortbestånd och drift av en för flera fastigheter gemensam värmeanläggning fullt kunde tryggas. Den föreslagna lagstiftningen kunde emellertid, enligt stadens förmenande, i vissa fall leda till onödigt komplicerade rättsförhållanden. Syftet borde lättare kunna vinnas genom en komplettering av lagstiftningen med bestämmelser, som möjliggjorde inteckningar av s. k. positivt servitut, innefattande skyldighet för en fastighet att fullgöra viss prestation, exempelvis leverans av värme.

Sammanfattning och värdering

Sedan bostadsuppvärmningen i regel icke längre grundas på lokala eldstäder utan på centraluppvärmning, har det i stor omfattning vid tätare bebyggelse befunnits praktiskt och ekonomiskt att göra värmeanläggningen gemensam för ett flertal fastigheter. Det förhållandet att bostadsproduktionen i tätorterna särskilt efter kriget i allt större omfattning sker i stora enheter har gynnat denna utveckling. Även tekniskt-ekonomiska skäl synes tala för stora anläggningar; i all synnerhet är sådana skäl avgörande vid de fjärrvärmeverk eller -kraftverk för stora områden som planeras eller är under utbyggnad i flera större städer. På grund av uppvärmningsfrågans stora betydelse för bostadskostnaderna är det angeläget, att hithörande tekniskt-ekonomiska frågor närmare följes och klarlägges till ledning för uppvärmningsfrågornas praktiska lösning vid bostadsproduktionen. De stora bostadsföretagen ägnar dessa frågor fortlöpande ingående utredningar. Forskning och upplysning å hithörande områden ankommer även å bostadsstyrelsen samt statens nämnd för byggnadsforskning.

Huru man i praxis sökt rättsligt säkerställa fortbeståndet och driften av en för flera fastigheter gemensam värmeanläggning har här ovan skildrats. Med gällande lagstiftning har en fullt tillfredsställande lösning av härmed sammanhängande problem icke varit möjlig. Med hänsyn härtill och då även i fråga om andra gemensambetsanläggningar behov föreligger av särskilda former för samverkan fastigheterna emellan, har lagberedningen framlagt förslag till viss lagstiftning för att fylla dessa behov. Det är önskvärt, att utredningen av dessa rättsfrågor fullföljes till en praktiskt utformad lagstiftning.

Frågan om anläggningar för bostadsuppvärmningen ankommer å vederbörande fastighetsägare och bostadsföretagare att lösa; med hänsyn särskilt till uppvärmningsfrågornas väsentliga betydelse för bostadskostnaderna är emellertid hithörande frågor av intresse även för stat och kommun. Deras rationella lösning är, såsom nyss erinrats, föremål för forskning genom statliga organ. Frågor om en rationell utformning av uppvärmningsanordningarna genom större eller mindre värmeverk kan även bli föremål för de kommunala bostadsorganens prövning, och de utgör en direkt kommunal angelägenhet för det fall uppvärmningen grundas på fjärrvärmekraftverk.

Frågor om den lämpliga förläggningen av kulvertar och ledningar mellan fastigheterna kan behöva uppmärksammas i samband med bebyggelseplaneringen och föranleda särskilda stadsplanebestämmelser för att möjliggöra framdragning av värmekulvertar ej blott i gatumark utan även i tomtmark.

Bilaga 2.

Beräkning av bostadsbeståndet och dess fördelning på lägenhetsstorlekar vid utgången av år 1954
(enligt av bostadsstyrelsen lämnade uppgifter).

	Hela antalet lägenheter	därav lägenheter om					5 o. flera rum och kök
		enkelrum, kokvrå-lägenheter m.m.	1 rum och kök	2 rum och kök	3 rum och kök	4 rum och kök	
<i>Tätorter</i>							
Bostadsbestånd enligt 1945 års bostadsräkning.....	1 180 808	188 929	343 615	355 423	159 409	70 848	62 584
%	100,0	16,0	29,1	30,1	13,5	6,0	5,3
Tillkomna lägenheter 1946—1948 samt lägenheter i nybyggda hus 1949—1954	343 749	47 748	28 854	129 716	92 086	29 774	15 571
%	100,0	13,9	8,4	37,7	26,8	8,7	4,5
Avgångna lägenheter genom rivning 1946—1954 och ombyggnad 1946—1948	11 906	2 048	4 417	3 191	1 298	571	381
Nettoförändring genom ombyggnad 1949—1954	278	266	— 900	— 205	132	445	540
Beräknat bestånd vid utgången av år 1954	1 512 929	234 895	367 152	481 743	250 329	100 496	78 314
%	100,0	15,5	24,3	31,8	16,6	6,6	5,2
<i>Landsbygden</i>							
Bostadsbestånd enligt 1945 års bostadsräkning	920 982	66 603	191 719	292 560	182 473	95 901	91 726
%	100,0	7,2	20,8	31,8	19,8	10,4	10,0
Produktion av nya bostäder 1946—1954	110 000	9 020	7 810	24 750	35 090	22 660	10 670
%	100,0	8,2	7,1	22,5	31,9	20,6	9,7
Avgångna lägenheter genom rivning 1946—1954	3 000	336	759	852	591	231	231
Nettoförändring genom ombyggnad 1949—1954	868	— 132	— 1 804	— 610	1 236	1 433	745
Beräknat bestånd vid utgången av år 1954	1 028 850	75 155	196 966	315 848	218 208	119 763	102 910
%	100,0	7,3	19,1	30,7	21,3	11,6	10,0

Förekomsten av vatten- och avloppsledning, centralvärme, badrum och wc i bostadsbeståndet år 1945 och vid ingången av år 1955 samt i bruttoproduktionen 1946—54.

	Antal lägenheter	därav med			
		vatten- och avloppsledning	centralvärme	badrum	wc
<i>Tätorter.</i>					
Bostadsbestånd 1945	1 180 808	1 041 473	732 101	395 571	677 784
%		88,2	62,0	33,5	57,4
Produktion 1946—54	341 836	341 836	335 000	287 142	335 000
%		100	98,0	84,0	98,0
Avgång 1946—54	— 15 000	— 5 000	—	—	—
Ombyggda och förbättrade 1946—54	—	3 000	7 000	4 000	7 000
Bostadsbeståndet 1 januari 1955	1 507 644	1 381 309	1 074 101	686 713	1 005 784
%		91,6	71,2	45,5	66,7
<i>Landsbygd.</i>					
Bostadsbestånd 1945	920 982	340 225	224 143	66 600	70 453
%		36,9	24,3	7,2	7,7
Produktion 1946—54	110 000	105 800	105 600	85 800	104 500
%		96,2	96,0	78,0	95,0
Avgång 1946—54	— 5 000	— 1 000	—	—	—
Ombyggda och förbättrade 1946—54	—	40 000	30 000	15 000	30 000
Bostadsbestånd 1 januari 1955	1 025 982	485 025	359 743	167 400	204 953
%		47,3	35,1	16,3	20,0

Sammanfattning

Inledning

På grundval av kommitténs här återgivna utredningsuppdrag diskuteras begreppet bostadskollektiva anordningar och dess avgränsning. Utredningen har väsentligen omfattat frågor om rationaliseringen av hushållsarbetet, bl. a. rörande matlagning, livsmedelsinköp, bostadsvård, klädvård och tvätt, vidare kollektiva anordningar för hemhjälp, barneftersyn och ungdomsvård, allmänna samlingslokaler och fritidslokaler samt viss teknisk fastighetsutrustning.

Kommittén redogör för det sätt varpå arbetet bedrivits, de olika enkäter och opinionsundersökningar hos myndigheter och organisationer som kommittén lagt till grund för arbetet, samarbetet med vissa centrala verk samt med en dansk kommitté inom det danska bostadsministeriet med liknande uppdrag som den svenska. I delbetänkanden, om Hemhjälp, Kollektivhus, Tvätt och Samlingslokaler, har kommittén redovisat speciella delar av utredningsuppdraget.

Det föreliggande slutbetänkandet är väsentligen ägnat frågan om den byggnadsmässiga och organisatoriska samordningen av olika bostadskollektiva anordningar; det berör därmed även bostadspolitiken och bebyggelseplaneringen.

Kap. 1. Principiella synpunkter

Detta kapitel inledes med en redogörelse för samhällsdebatten under 30- och 40-talen om bostadskollektiva anordningar. Olika tankelinjer och erfarenhetsrön har samverkat för att aktualisera de problem som tillhör utredningsuppdraget: främst det socialpolitiska syftet att höja standarden för arbetet i hemmet och i samband därmed det samhällsekonomiskt motiverade behovet att öka tillgången på kvinnlig arbetskraft på arbetsmarknaden. Kollektiva anordningar till stöd för familjeliv och hemarbete har ansetts kunna befordra den samverkan medborgarna emellan som en demokratisk samhällsordning innebär; här framträder inflytandet från community center-tanken, som varit av praktisk betydelse i den kommunala ungdomsverksamheten och för den moderna bebyggelseplaneringen.

De bostadskollektiva anordningarna insättes i deras sammanhang med

samhällsutvecklingen, med de förändringar av förutsättningarna för familjeliv och hemarbete som utvecklingen medfört. Översiktligt skildras huvuddragen i den utveckling som lett till dagens svenska samhälle: näringslivets industrialisering och kommersialisering, omkastningen av förhållandet mellan landsbygd och stadsbygd, en folkomflyttning som i allt högre grad inneburit en urbanisering av den svenska landsbygden. Olika faktorer, främst nativitetens nedgång, har lett till en stark minskning av familjens storlek. Karakteristiskt för samhällsomvandlingen är kvinnornas väsentligt ökade betydelse på arbetsmarknaden; särskilt har antalet förvärvsarbetande gifta kvinnor under de senaste årtiondena snabbt ökat. Omvälvningen av samhällsekonomin har resulterat i en betydande höjning av den allmänna levnadsstandarden: det svenska folket bor bättre, äter bättre, klär sig bättre och är friskare än förr.

Icke mindre betydande har förändringarna av den andliga atmosfären varit; rationalistiska och individualistiska betraktelsesätt gör sig gällande på olika områden. Det offentliga livets institutioner har med demokratins och parlamentarismens genombrott i grund förändrats. Därmed har också nya vägar för den sociala utjämningen öppnats. Betydelsen av psykologisk och sociologisk forskning som underlag för behandlingen av komplicerade samhällsfrågor gör sig alltmera gällande.

I fortsättningen skildras närmare de förändringar av familjeliv och hemarbete som utvecklingen medfört, hur den tidigare arbetsfördelningen inom hemmet upplöst. Kvinnans nya uppgifter i arbetslivet medför nya problem, spänningar i förhållande till familjen och hemarbetet. De traditionella uppfattningarna i fråga om arbetsfördelningen inom hemmet torde dock befinna sig under upplösning. En ny familjegemenskap grundad på en uppdelning av hemarbetet mellan alla familjemedlemmar håller på att växa fram. Skolan har här en viktig uppgift: att bibringa de nya generationerna en riktig uppfattning om vad hemarbetet betyder i arbetslivet och en rimlig grad av kunskaper och skicklighet i olika hemsysslor.

I ett sista avsnitt beröres de samhällsekonomiska synpunkterna på olika slag av bostadskollektiva anordningar. Det är uppenbart, att de kan medföra personalbesparingar genom omdisposition av arbetskraft och genom nya tekniska hjälpmedel och därmed även bestämda samhällsekonomiska fördelar. Sådana fördelar kan innebära viktiga förstärkningar av motive- ringen för den ena eller andra anordningen, men de avgörande skälen äro att finna på andra områden än det ekonomiska. Exempelvis den halvöppna barnavårdens institutioner — som egentligen är den bostadskollektiva anordning vilken kan möjliggöra en överflyttning i större omfattning av arbetskraft från hemmen — måste utformas med hänsyn till sociala och humanitära önskemål, även om detta skulle innebära att arbetsmarknads- politiskt motiverade krav icke i allo kunde tillgodoses.

Kap. 2. Hemarbetet

I detta kapitel ges en överblick över de olika sektorerna av hemarbetet: mathållning, livsmedelsinköp, olika typer av kollektiva måltider, klädvård, bostadens skötsel, vårduppgifter och hemhjälp och slutligen en sammanfattande överblick av olika utvecklingstendenser i fråga om kollektiviseringen av hemarbetet. I samband därmed framlägges förslag om en fördjupning och breddning av de olika grenarna av bostadskollektiv service genom en särskild familjetjänst.

I första hand beskrives hemarbetets omfattning inom olika hushållstyper samt olika slag av hemsysslor.

Följande avsnitt är ägnat de göromål som sammanhänger med *mathållningen*, i och för sig det mest omfattande av hemarbetet, tillika en viktig psykologisk faktor i hemlivet. På grundval av olika undersökningar belyses kostvanorna och ordningen för måltiderna samt de förändringar dessa håller på att undergå. Härvid har livsmedelsindustrins utveckling varit av stor betydelse; hushållsarbetet har rationaliserats genom att vissa funktioner kunnat flyttas från hemmen till industriella arbetsplatser. En översikt lämnas av konservindustrins, särskilt djupfrysningens utveckling samt av den betydelse nya konserveringsmetoder fått eller håller på att få för hushållsarbetet. Tids- och kostnadsfaktorerna vid användningen av olika slag av industrikonserver i jämförelse med traditionell matlagning belyses med stöd av vissa HFI:s undersökningar.

I en sammanfattande värdering av konserveringens och konservindustrins betydelse för hushållsarbetet framhålles, att de nya produkterna möjliggjort en höjd matstandard i vissa hushållstyper och även infört nya, tidigare ej använda livsmedel. Industriprodukterna torde dock mest användas som komplettering vid särskilda tillfällen; en genomarbetad förenklad mathållning, grundad övervägande på konserver, torde alltså tillhöra undantagen. Den industriella konserveringen, särskilt djupfrysningen, befinner sig under rask utveckling; kommittén understryker vikten av en fortlöpande forskning i syfte att stödja utvecklingen av nya och bättre produkter. Även frågor om kostens sammansättning och arbetsmetoderna vid matlagning grundad på industriella livsmedel bör göras till föremål för fortlöpande undersökningar, vars resultat bör komma hushållsundervisningen och konsumentupplysningen tillgodo.

Formerna för hushållens *livsmedelsinköp* och butikernas service är av stor betydelse vid rationaliseringen av hushållsarbetet. Kommittén redogör för olika undersökningar av inköpsvanorna och försäljningsformer och för de stora förändringar som i detta avseende på senare år här inträtt, främst genom självbetjäningens butikernas utveckling. Nya typer av kringföringshandel är särskilt för landsbygdens varuförsörjning av betydelse. Reglerna för butikernas öppethållande och för automathandeln bör anpassas med hänsyn till önskemålet att underlätta hushållens inköpsarbete.

I följande avsnitt analyseras närmare olika hushållstypers behov i fråga om inköp och butiksservice. Särskilt för de förvärvsarbetande husmödrarna, som i stort sett måste sköta sitt yrkesarbete under den tid butikerna är öppna, kan inköpsarbetet ofta vara en tung börda. För alla hushållstyper är hemtransporten av varorna ett problem. Att få hjälp härmed framstår som en angelägen service. Ur konsumenternas synpunkt ter sig en sådan utveckling av varudistributionen önskvärd, att för köparna välbekanta rutinvaror kunde köpas i större partier med hemsändningsservice.

En radikal lösning av arbetet med mathållningen innebär en kollektivisering både av matlagning och servering. En sådan anordning är genomförd i de moderna kollektivhusen. Av större betydelse är dock de insatser på detta område som gjorts genom skolbarnsbespisningen och i viss mån genom personalrestauranger och marketenterier vid större industrier och affärsföretag. Kommittén redogör för dessa former av kollektiva måltider och för de försök med industriellt förberedd mat, djupfrysta och hermetiserade konserver, som här verkställt. Kommittén tillmäter de *kollektiva bespisningsanordningarna* stor betydelse för underlättande av hemarbetet och för höjande av näringsstandarden. Möjligheterna att nå bättre ekonomi och höjd kvalitet med hjälp av industriellt förberedda produkter bör vidare undersökas. Betydelsen av personalens yrkesutbildning och kvalitet motsvarande uppgifternas art och omfattning understrykes.

Man torde kunna räkna med att hemmens arbete med maten i viss mån kommer att kunna minskas och rationaliseras, dels på grund av industrins insatser, dels även genom måltidernas kollektivisering för vissa grupper. Frågan om vilka konsekvenser en fortsatt utveckling i denna riktning kan medföra i fråga om *hemmens utrustning för matlagningen* har HFI på kommitténs anmodan underkastat en särskild bedömning. I sitt yttrande framhåller HFI bl. a., att en väsentlig utvecklingslinje går över en förenkling av arbetet i dess helhet, icke blott genom industriellt förberedda produkter och ökad mekanisering av arbetet. Förenkling kan också nås genom ökad användning av varor som icke behöver någon omständlig behandling men däremot välskött distribution och lagring. HFI understryker betydelsen av att köken förses med kylskåp med köldfack. Fördelarna av mera komplicerade maskiner för arbetet med maten synes tveksamma för normala hushåll.

Näst efter sysslorna med maten och inköpen tar *kläderna och klädvården* den större delen av hushållens arbetstid. Det tyngsta och mest tidskrävande arbetet är härvid tvätten. Kommittén återger huvudpunkterna i den omfattande utredning om tvätten som framlagts i ett särskilt delbetänkande och för de förslag till stöd av kollektiva tvättstugor som här framförts; i huvudsak har dessa förslag numera av Kungl. Maj:t och riksdagen godtagits.

I följande avsnitt redogöres för sömnadsarbetet inom hemmet samt för

den hjälp med detta hemarbete som utomstående arbetskrafter kan bereda, främst naturligtvis genom konfektionsindustrin. För att underlätta sömnadsarbetet i hemmet och höja dess kvalitet är utbildningen i sömnad i första hand av betydelse. De möjligheter härtill som yrkesskolorna och andra kurser kan ge, fick under kriget en värdefull komplettering i systugor, och på flera håll fortgår alltjämt denna verksamhet. Många husmödrar är icke i tillfälle att följa en längre kurs och även för dem som äger en viss kunnighet i sömnad är råd och hjälp då det gäller att klippa till ett plagg och prova av stort värde. Systugorna är i motsats till yrkesundervisningens sömnadskurser en rent kommunal angelägenhet. Kommittén understryker värdet av denna kollektiva anordning och betydelsen av att den får erforderligt stöd av kommunerna och landstingen.

Bostadens skötsel, dess renhållning och städning ägnas ett särskilt avsnitt, i vilket bl. a. redogöres för en av HFI utförd utredning om möjligheterna av ett kollektivt utnyttjande av dyrbarare redskap vid sådant hushållsarbete. I huvudsak ger denna utredning ett negativt resultat. Vissa tyngre och dyrbarare redskap, som kan medföra en avsevärd tids- och kraftbesparing, torde emellertid kunna användas gemensamt; närmast torde det ligga till hands att vederbörande bostadsföretag bjuder sina hyresgäster en praktisk service av denna art.

Gemensamhetsanordningar för bostadens *uppvärmning* och därmed sammanhängande rättsliga och administrativa problem diskuteras i en särskild, till betänkandet fogad bilaga.

Hemmens vårduppgifter och hemhjälpen innefattar problem av helt annat slag än det praktiska hushållsarbetet. Det gäller här tillsyn och fostran av barn och ungdom, hjälp åt sjuka eller åldringar. Vårduppgifterna kan naturligtvis icke rationaliseras på samma sätt som rutingörmålen i hemmet. För att underlätta sådant arbete gäller det att skaffa hjälp när hushållets egen arbetskraft icke förslår. I det följande ges en översikt av samhällliga hjälpåtgärder i detta hänseende bl. a. genom den sociala hemhjälpen och genom hemtjänsten för gamla och hemsamariter; kommittén hänvisar här till sitt tidigare avgivna delbetänkande om hemhjälpen och till åldringsvårdskommitténs betänkande. I anslutning till familjeutredningens betänkande om Samhället och barnfamiljerna och däröver avgivna yttranden understryker kommittén betydelsen av en ökning av samhällets hjälpresurser för hemhjälp åt barnfamiljerna, särskilt sådana med förvärvsarbetande husmor. Det vore önskvärt, att lämplig deltidssamarbetande arbetskraft härför kunde ställas till förfogande, såsom sker när det gäller hemhjälp åt gamla eller sjuka, även om denna uppgift i och för sig är svårare än då det gäller åldringsvården. I betänkandet återges ett uppslag att härvid utgå från den halvöppna barnavårdens institutioner: genom daghemmen och på grundval av den kännedom som dess personal erhåller om hemförhållandena i trakten skulle man kunna förvärva icke

blott lämpliga familjedaghem utan även för sådana uppgifter intresserade kvinnor som kan ställa sig till förfogande för tillfällig hemhjälp åt barnfamiljer.

I det avslutande avsnittet av kapitlet diskuterar kommittén de olika *utvecklingstendenser* som föreligger i fråga om hemhushållning och kollektivisering. Hemmens arbete med mathållningen har på grund av ökad köpkraft och livsmedelsindustrins utveckling kunnat väsentligt minskas. Å andra sidan framträder tendenser till utvidgning av hemmens arbete med maten; bl. a. kan fryshushållningen medföra att produkten används på ett tidigare stadium av förädlingsprocessen, något som kan ställa ökade krav på kunnighet i matlagning och en planering på längre sikt än tidigare. I fråga om inköpen av livsmedel har detaljhandelns utveckling medfört en stark minskning av förrådshushållningen; man köper oftare och i mindre partier. Å andra sidan har på senare tid nya distributionsformer uppmuntrat till köp av större varumängder, och man kan på detta vis komma tillbaka till en ökad förrådshushållning. Samtidigt med en utveckling av de kollektiva tvättstugorna eller av inlämningstvätten kan i viss mån en renässans av hemtvätten möjliggöras genom nya, snabba och lättskötta hemtvättmaskiner. Arbetet med sömnad minskar på grund av den ökade konfektionens. Men samtidigt tyder den ökade försäljningen av mönster och symaskiner och tillströmningen till sömnadskurser på ett ökat intresse för hemsömnad. Den ökade fritiden medför ett ökat intresse för uppgifter i hemmet som eljest syntes på väg att försvinna. Att själv snickra, måla och pyssla med heminredning har blivit ett allmännare intresse. Liknande tendenser föreligger i fråga om hemmens vårduppgifter. De samhälleliga institutionerna utvecklas starkt, men samtidigt understryker erfarenhet och forskning alltmera betydelsen av hemmiljön för barn, för vården av sjuka och av åldringar och för den växande ungdomens mognad och personlighetsbildning.

Utvecklingen inom det område hemarbetet omfattar är alltså komplicerad och långt ifrån entydig. De som svarar för hemarbetet bör emellertid vara medvetna om innebörden av de val de träffar. En husmoder bör känna förutsättningarna för och därmed rationaliseringen av sitt arbete, valet av de varor eller redskap som ger en verklig besparing av tid och krafter. Därmed vinnes förutsättningar också för ett fritt val av den hushållsorganisation som man finner bäst passa sin familj.

I det moderna *kollektivhuset* når man den radikalaste rationaliseringen av hushållsarbetet — mathållningen, städningen och barn tillsynen. De fullständiga kollektivhusen är främst avsedda för barnfamiljer, men därjämte finns det behov av kollektivhus för särskilda kategorier, såsom studenter, ensamstående mödrar och äldre människor.

Även de hushåll som icke anser sig passa för denna bostadsform och icke behöver den fullständiga avlastning av arbetet som kollektivhuset kan

ge, skulle dock ha nytta av en serviceinstitution som kunde lämna råd och hjälp i fråga om barntillsyn, ordnande av hemförhållandena vid sjukdom och andra tillfälliga hjälpbehov o. s. v., alltså en organiserande och förmedlande verksamhet av samma art som ankommer på kollektivhusets värdinna. I viss mån förekommer redan nu en sådan verksamhet — vilken kommittén kallar *familjetjänst* — i form av grannhjälp. Kommittén redogör för erfarenheter av sådana hjälporganisationer, grundade på föreningar av husmödrar, eller organiserade av något större bostadsföretag för dess hyresgäster. Om emellertid icke enskilda eller föreningar tar på sig dessa uppgifter, bör kommunen träda till för att åstadkomma en mera omfattande, på längre sikt verksam familjetjänst.

Den kollektiva service som här sammanfattas under beteckningen familjetjänst omfattar hjälpen åt hemmen vid barntillsyn och fritidsverksamhet, vidare även service åt hushållen i rent praktiska ting, såsom gemensam budservice, samordnad hemsändning av varor, ordnad hemhjälp för särskilda sysslor eller vid tillfälliga behov, kollektiva anordningar för tvätten o. s. v. — alltså väsentligen enkla organisatoriska anordningar som kräver ringa kostnad.

I större eller mindre omfattning är familjetjänstens uppgifter föremål för kommunala åtgärder, nämligen bl. a. genom kommunens bostadspolitiska organ, dess barnavårdsnämnd och hemhjälpnsnämnd. Med förslaget om inrättande av en familjetjänst åsyftas en intensifiering och breddning av sådana verksamheter samt framför allt en starkare lokal samordning dem emellan. Bostadsområdet och dess olika intressen bör bedömas som en enhet, då man exempelvis har att organisera dess barn- och ungdomsinstitutioner, hemhjälpn åt hushållen eller den praktiska servicen i form av butiksförsörjning och liknande. Samordningen måste bygga på samarbete med de olika lokala intressena, med föreningar och klubbar inom området. Kontakter av denna art är väsentliga; familjetjänstens olika uppgifter måste kunna stödjas på grannars och vänners vilja och förmåga att hjälpa varandra vid tillfälliga behov.

Familjetjänstens organisation torde icke kunna enhetligt regleras; väsentligen bestämmas dess former av det sätt varpå kommunens familjestödjande verksamhet för övrigt är ordnad. Som ett alternativ vid kommitténs överväganden av denna organisationsfråga har framförts tanken att i kommuner med väl utvecklad halvöppen barnavård anknyta familjetjänsten till någon av dess institutioner, givetvis under förutsättning att den erhåller tillräcklig, för uppgiften intresserad och kvalificerad personal. I andra fall kan en lämplig lösning av familjetjänstens organisationsfråga vara att uppdraget lämnas åt ett bostadsföretags fastighetsförvaltning, en anordning som torde vara praktisk i sådana områden som bebyggas av några få eller kanske blott ett enda storföretag. Familjetjänsten

anknytes här naturligen till den vice värd-verksamhet som ligger i företagets eget ekonomiska intresse, nämligen att sörja för att de gemensamma utrymmena, såsom tvättstugor och fritidslokaler, användes på ett praktiskt och riktigt sätt, att lägenheterna och deras utrustning blir riktigt skött o. s. v. Härtill kommer då den rådgivande, förmediande och initiativtagande uppgift som tillhör den egentliga familjetjänsten. Den förutsätter en nära kontakt med de kommunala myndigheter som har hand om barna- och ungdomsvården samt hemhjälpen.

Kommittén har icke kunnat i detalj uppdraga riktlinjerna för den breddning av den kommunala verksamheten på det familjepolitiska området, som med familjetjänsten åsyftas. Det torde ankomma på kommunerna att med ledning av de av kommittén skisserade huvudsynpunkterna söka förverkliga denna tanke. Bl. a. för den närmare planläggningen härav föreslår kommittén att inom kommunen tillsättes en särskild samarbetsdelegation för familjepolitiska frågor. Denna organisationsfråga diskuteras närmare i betänkandets fjärde kapitel.

Kap. 3. Bebyggelseplaneringen

I den moderna samhällsplaneringen har de kollektiva anordningarnas lokalisering fått en allt större betydelse. Vidgningen av den offentliga sektorn i samhället har skärpt vikten av en planmässig lokalisering av olika offentliga inrättningar; framför allt spelar skolväsendet en för bebyggelseplaneringen viktig roll. En annan för planeringen väsentlig faktor är detaljhandeln.

I tidigare delbetänkanden har kommittén närmare diskuterat lokaliseringsfrågorna för olika slag av gemensamhetsanordningar, för samlingslokaler av olika slag, för tvättstugor och kollektivhus. I det föreliggande kapitlet betraktas de olika bostadskollektiva verksamheterna under den gemensamma synpunkten av en rationell planering. Härvid diskuteras i första hand fyra olika typer av planeringsfall, nämligen landsbygd, nya bostadsområden i tätorternas periferi, gradvis utbyggda, redan bestående bostadsområden samt förnyelsen av stadssamhällellenas äldre centrala delar. Därefter behandlas några olika typer av kollektiva anordningar och deras betydelse för bebyggelseplaneringen, nämligen skolor och olika barninstitutioner, samt butikerna.

Landsbygdens planeringsproblem behandlas särskilt med hänsyn till de strukturförändringar som landsbygdens urbanisering innebär. Olika faktorer understryker betydelsen av en rationell planering av de kollektiva anläggningarna, såsom jordbrukets rationalisering, de demografiska förändringarna i form av övertalighet inom de äldre åldersgrupperna och kvinnounderskott, och de moderna trafikmedlens inverkan på bosättningen. Förbättrade arbetsvillkor för lantushållen förutsätter en upp-

rustning av bostäderna och kollektiva anordningar för rationalisering av viktiga delar av hushållsarbetet, såsom tvätten och hushållens inköpsmöjligheter. Vad gemensamhetsanordningarnas lokalisering betyder vid den översiktliga bebyggelseplaneringen på landsbygden belyses med ett återgivande av planeringen av Vendels kommun i Uppsala län.

I fortsättningen skildras — likaså med illustrerade exempel — bebyggelseplaneringens principer då det gäller *nyexploatering av större perifera områden i tätorterna*, den bebyggelsestyp som dominerat svenskt bostadsbygge efter andra världskriget och som även gynnats av den statliga bostadspolitikens utformning. Begreppet *grannskapsplanering* analyseras närmare och innebörden av dess principer skildras med ledning av det senaste årtiondets bostadsbygge och stadsplanedebatten. Med hänsyn till den stora betydelse detta begrepp fått i modernt svenskt stadsbygge ges en överblick över grannskapsplaneringens idéhistoria, främst inom den engelska samhällsdebatten, samt det svenska stadsbyggets utveckling sedan 1800-talet. Efter en skildring av det sätt varpå man sökt tillämpa de nya idéerna vid nyare svensk bostadsplanering ges en värdering av stadsbyggandet med hänsyn till den kritik såväl ur arkitektonisk som sociologisk synpunkt vilken ägnats densamma. Denna kritik saknar icke skäl och bör noga begrundas. Å andra sidan måste åtskilliga faktorer beaktas som försvårat det moderna stadsbygget. Bostadsbristen har starkt begränsat omflyttningsmöjligheterna och försvårat valet av lämpligt bostadsläge. De för trivseln i samhället viktiga gemensamhetslokalerna och butikscentra har på grund av byggnadsregleringarna och kreditsvårigheterna icke blivit så genomförda som planerats eller kommit att släpa efter.

Framför allt måste man vid diskussionen av anpassningsproblemen i den nya stadsmiljön fästa uppmärksamheten vid tidsfaktorn: den bebyggelse det här är fråga om och som nu hyser omkring en fjärdedel av stadsbefolkningen har tillkommit under den senaste tioårsperioden. För det stora flertalet av dessa invånare är bostadsmiljön ny; ofta är de över huvud taget ovana vid livet i stad eller vid familjeliv i de former den nya miljön gör möjligt. Man måste räkna med en tämligen lång anpassningsperiod för stabiliseringen av den nya miljön. Nyare sociologiska undersökningar stöder denna uppfattning: de som bott längre i samhället anpassar sig lättare och trivs bättre. Dessa anpassningsproblem bör också vara vägledande för planeringen av de bostadskollektiva åtgärderna. I dessa nya områden är det av särskild vikt att stimulera sådana verksamheter som kan föra invånarna tillsammans, hjälp till självhjälp, ömsesidig grannhjälp med barntillsyn, utnyttjande av arbetskraftsreserver såväl för hemhjälp åt unga barnfamiljer som åt sjuka och gamla, fritidsverksamhet för ungdom o. s. v. Dessa synpunkter understryker betydelse-

sen av den organiserade familjetjänst kommittén i föregående kapitel föreslagit.

Mera ingående behandlas de kollektiva anordningarnas anpassning till hushållens sammansättning och sociala karaktär, samhällets befolkningsstruktur, förskjutningen av barnmajoriteten mot skolålder och övergångsår o. s. v.

I följande avsnitt behandlas de planeringsproblem som uppstår vid *den gradvisa utbyggnaden av bestående bostadsområden* och den inverkan på redan bestående kollektiva anläggningar som sådana stadsdelars tillväxt medför, liksom omvänt betydelsen av nya kollektiva anläggningar för redan existerande bostadsbestånd. Frågor av denna art bör i stadsbyggnadspolitiken omsorgsfullt analyseras. Även vid *förnyelsen av samhällenas äldre centrala delar* ger de bostadskollektiva anordningarna anledning till vissa planeringsproblem, låt vara att den kollektiva försörjningen i sådana stadsdelar ofta är väl tillgodosedd. Kommittén understryker betydelsen av kommunala åtgärder särskilt för moderniseringen av hushållstvättens förutsättningar i äldre bostadsområden.

Senare delen av detta kapitel ägnas två olika grupper av kollektiva anordningar som ur planeringssynpunkt är av särskild betydelse, nämligen dels barninstitutioner, såsom daghem och lekskolor, samt skolor, dels butiker.

Kommittén framhåller de anspråk som bör ställas på planeringen med hänsyn till *barnens och ungdomens behov* av lekplatser, bollplaner och idrottsplatser, samt understryker den väsentliga betydelsen för trivseln i nya stadsdelar av tillräckligt många och psykologiskt riktigt utrustade lekplatser av olika typer samt av den organiserade parkleken. Likaså måste vid bebyggelseplaneringen behovet av daghem och lekskolor och av den lämpliga lokaliseringen av sådana anläggningar uppmärksammas. I korthet beröres även de ännu oklara riktlinjerna för lokaliseringen, dimensioneringen och utformningen av de högre skolstadiernas lokaler.

Av väsentlig betydelse för bebyggelseplaneringen är detaljhandelsstruktur och *butikernas lokalisering*. I anslutning till diskussionen om hushållens intressen i fråga om butiksservicen utvecklas de synpunkter som böra vara bestämmande på lokaliseringen av olika butikstyper samt på koncentrationen av vissa butiker till stadens eller stadsdelens centrum. Hemsändningsservicen och bilismens utveckling är härvid, såsom tidigare framhållits, av väsentlig betydelse för koncentrationen av butikshandeln till större och mindre centra. Mer och mer synes planeringen i gångskala vid butikernas lokalisering kunna överges.

I den sammanfattning som avslutar detta kapitel understryker kommittén, att den kollektiva servicen i bygder av olika typer bör vara en självklar beståndsdel av planeringsarbetet. Härvid bör icke bara de tekniska

och funktionella sidorna utan även den psykologiska betydelsen av den kollektiva servicen uppmärksammas. Redan på planeringsstadiet bör en samordning av de kollektiva åtgärderna eftersträvas: många av de här behandlade frågorna är i första hand icke lokalfrågor utan organisationsfrågor som bör lösas genom samarbete mellan olika myndigheter, företag och intressegrupper. Kommittén understryker behovet av en forsknings- och utredningsverksamhet på dessa områden i syfte att vidga det alltför knappa kunskapsunderlaget för lokaliseringen och utformningen av olika kollektiva anordningar.

Kap. 4. Kommunala uppgifter

I främsta rummet är den kollektiva service som av kommittén behandlas en kommunal angelägenhet. För att de familjepolitiska problem som här skisserats skall komma till sin rätt måste man främst lita till kommunalförvaltningen. Hur här föreliggande frågor inpassas i den kommunala organisationen och där samordnas mellan olika organ är alltså en fråga av central betydelse för kommitténs utredningsuppdrag.

De bostadskollektiva anordningarna fördelar sig på olika kommunala förvaltningsområden och myndigheter, såsom byggnadsnämnden för byggelseplaneringen och vad därmed sammanhänger, drätselkammaren eller kommunalnämnden, som i regel är kommunens bostadspolitiska organ, barnavårdsnämnden för barna- och ungdomsvården, socialnämnden och hemhjälpnämnden. Frågan om samordningen av de olika grenar av hemhjälp som utvecklats vid sidan av den statsunderstödda sociala hemhjälpen, belyses närmare; betydelsen av att dessa olika verksamheter effektivt och i praktiska former samordnas understrykes. Särskilt bör uppmärksammas möjligheterna av att vidare utbygga hemhjälpen genom deltidssamarbetande krafter för tillfälliga behov bland barnfamiljerna.

Även andra kommunala myndigheter berörs av olika former av bostadskollektiv service, främst skolmyndigheterna.

Att genom en omfördelning av de olika bostadskollektiva uppgifterna samla dem alla hos ett av de berörda organen kan icke komma i fråga; det skulle innebära en sakligt omotiverad splittring av naturligt sammanhängande områden. Men de olika grenarna av kollektiv service måste bedömas och avvägas gemensamt och ur enhetliga synpunkter. Kommunens bostadspolitiska organ har härvid en ledande uppgift. För denna myndighet torde ändock de ekonomiska och administrativa synpunkterna dominera, framför de familjepolitiska. Som en naturlig lösning av samordningsproblemet föreslår kommittén tillsättningen av ett för de olika intressena representativt *samarbetsorgan*, en delegation av representanter för olika berörda fackmyndigheter och därjämte även för det allmänna familjepolitiska intresset vid bostadspolitikens utformning, icke minst för det fria förenings-

livet, främst de organisationer som samlas kring familjens och hemmets intresseområden. I delegationen bör alltså även ingå några av kommunalrepresentationen direkt valda ledamöter. Samarbetsdelegationen skall ha till uppgift att undersöka och bedöma behovet av och formerna för olika gemensamhetsanordningar och hos kommunalstyrelsen och andra vederbörande myndigheter framlägga de förslag som härvid kan finnas erforderliga, samt att följa verksamheten vid olika gemensamhetsanordningar och verka för att de utformas på riktigt sätt och i mån av behov kompletteras. En viktig uppgift måste vara — i den mån icke enskilda eller föreningar tar sig an dessa behov — att planera och genomföra den lokalt ordnade familjetjänst som i ett föregående kapitel föreslagits, alltså en breddning och samordning av den bostadskollektiva servicen, med sikte dels på behovet av stöd i olika former vid barntillsyn och ungdomsverksamhet, dels på de praktiska behov av kollektiva anordningar som vid hushållsarbete kan föreligga, såsom en rationell butiksförsörjning, gemensam hemsändning av varor, gemensam budservice, kollektiva tvättstugor och liknande anordningar.

Kap. 5. Statliga åtgärder

I detta kapitel redogöres först för den befattning vissa statliga verk äger med olika former av bostadskollektiv service. Väsentligen tillhör dessa uppgifter bostadsfrågans område. I sin verksamhet till främjande av bostadsförsörjningen har bostadsstyrelsen även att verka för att bostadens miljö utformas på ett för familjens och hemarbetets uppgifter lämpligt sätt. Även byggnadsstyrelsen och socialstyrelsen har viktiga uppgifter i fråga om tillsyn och stöd av olika slag av gemensamhetsanordningar.

I kapitlet redogöres vidare för det statliga kreditstöd som utgår åt gemensamhetsanordningarna inom bostadspolitikens ram. Kommittén understryker vikten av att kreditvärigheter icke må hämma genomförandet av lämpligt planerade bostadskomplement, särskilt i form av centrumbyggelse. Bristen på eller eftersläpningen av nödvändiga gemensamhetsanordningar har ofta varit huvudorsak till att nya bostadsområden gjort ett kulturellt torftigt och otrivsamt intryck. De av 1956 års riksdag godkända reglerna för statlig belåning jämväl av andra lokaler än bostäder synes i huvudsak kunna tillgodose här uttalade önskemål; emellertid är en tillfredsställande lösning av dessa kreditfrågor mindre beroende på belåningsreglernas utformning i detalj, än på om tillräckliga medel kan ställas till förfogande.

Bland andra former av stöd åt bostadskollektiva anordningar upptar kommittén särskilt frågan om statsbidraget till den sociala hemhjälpen. Kommittén hänvisar härvid till sitt förut avgivna delbetänkande om hemhjälpen med förslag till vissa utvidgningar av nu gällande regler för stats-

bidraget. I likhet med socialstyrelsen understryker kommittén vikten av att den kommunala hemhjälpens resurser måtte så ökas, att hemhjälp i väsentligt större utsträckning än nu kan ställas till förfogande åt barnfamiljerna, särskilt sådana med yrkesarbetande husmödrar. Rekryteringen av härför lämplig arbetskraft måste intensifieras och särskilt hänvisas till de tidigare diskuterade möjligheterna att för tillfälliga hjälpbehov i sådana fall kunna använda deltidsarbetande arbetskraft i anslutning till den halvöppna barnavårdens arbete.

Liksom på det kommunala planet föreligger behov av viss samordning av de statliga ärendena rörande gemensamhetsanordningar: även här måste dessa anordningar bedömas gemensamt och enhetligt för ett och samma bostadsområde. De viktigaste av dessa frågor tillhör bostadsstyrelsens verksamhet. Bostadsstyrelsen måste vid sin prövning av bostadsprojekt även överväga behovet av kollektiv service åt de boende och en rationell samplanering av hithörande anordningar. Bostadsstyrelsen torde härvid samråda med andra av frågan berörda centrala verk.

Därjämte föreslår kommittén, att bostadsstyrelsen vid sin handläggning av sådana frågor får tillgång till en rådgivande nämnd av inom dessa områden erfarna och sakkunniga personer, alltså en institution av samma typ som statens nämnd för samlingslokaler, vilken numera föreslagits inflyttad i bostadsstyrelsen. En nämnd för behandling av frågor om kollektiva anordningar till familjernas och hemarbetets tjänst bör naturligen sammanföras med samlingslokalsnämnden till *en gemensam nämnd för kollektiva bostadskomplement*. I en sådan nämnd bör vara representerade — förutom det fria föreningslivet, ungdomsverksamheten och den kommunala bostadsplaneringen, såsom föreslagits i fråga om den nya samlingslokalsnämnden — erfarenheter och sakkunskap i fråga om hushållsarbetet och dess rationaliseringsfrågor, bostadsproduktion och bostadsförvaltning, vidare rörande barnavård, hemhjälp och socialvård över huvud taget samt arbetsmarknadsfrågor. Ledamöterna, vilkas antal föreslås till 12, böra utses av Kungl. Maj:t, som jämväl förordnar ordförande i nämnden.

Den föreslagna rådgivande nämnden bör, framhåller kommittén till slut, bidra till att prägla svensk bostadspolitik med de värderingar av den bostadskollektiva servicen på olika områden som kommittén funnit väsentliga för trivseln i samhället. Att dessa uppgifter lösas på ett gott sätt kan vara avgörande för bostadsstandarden i stort, för bostadspolitikens uppgift att skapa icke blott nya lägenheter utan nya samhällen med goda förutsättningar för familjeliv och hemarbete, därmed också för ett demokratiskt kulturliv som spänner över och fångar in alla olika samhällsgrupper.

P. M. angående gemensamhetsanordningar för att tillhandahålla värme och varmvatten åt bostäderna

I denna promemoria skildras inledningsvis den tekniska utvecklingen från individuella värmekällor i de olika lägenheterna till centraluppvärmning, numera i form av stora värmeverk och fjärrvärmeverk, ibland kombinerade med produktionen av elektrisk kraft, framdeles, enligt föreliggande planer, med stöd av atomenergi.

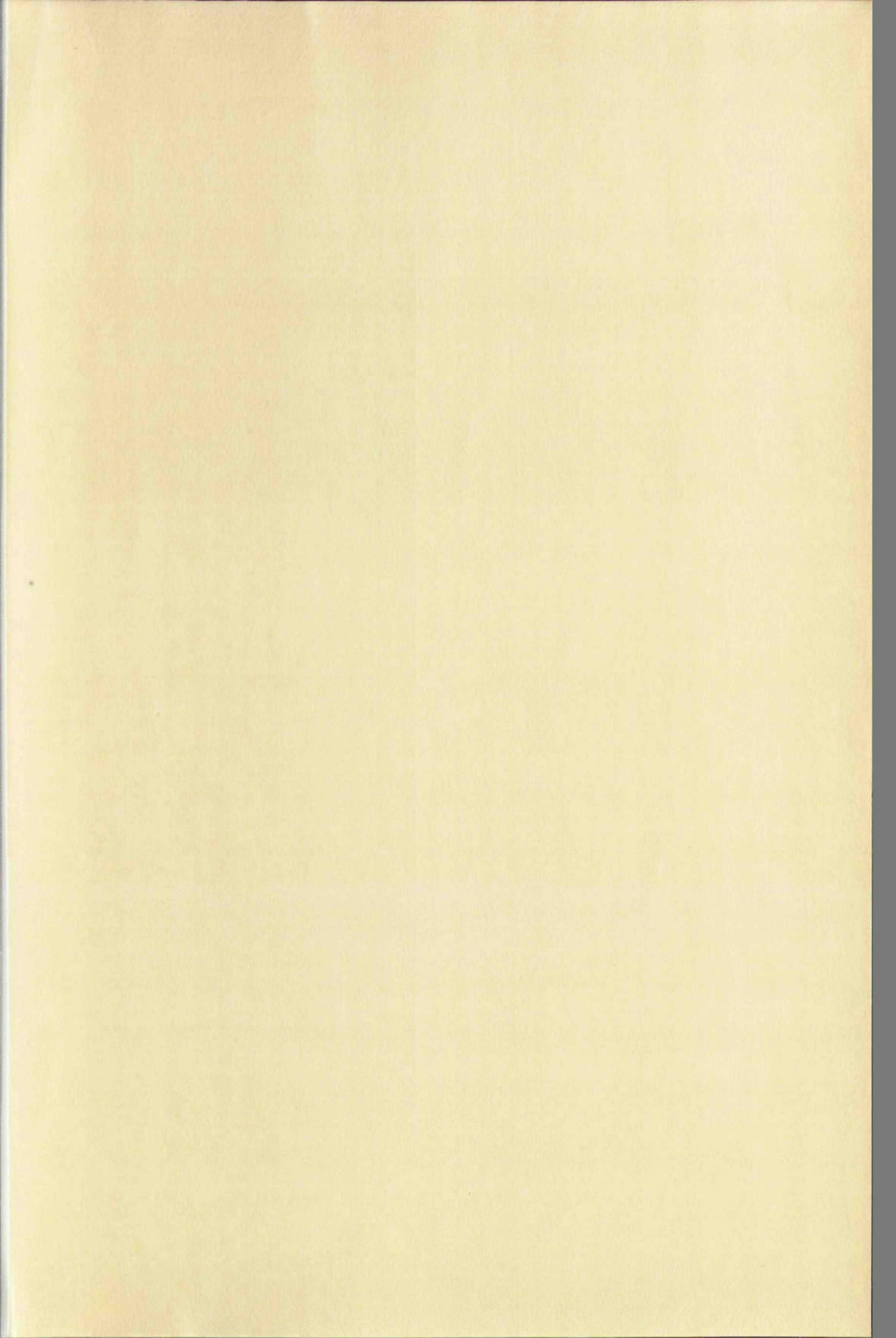
De rättsliga och administrativa problem som dessa stora centralvärmeanläggningar kan föranleda underkastas en närmare analys, med redogörelse för det sätt varpå man dels vid äganderätts-, dels vid tomträttsupplåtelse sökt lösa dessa problem. Erfarenheterna härvid ge vid handen behovet av en viss komplettering av gällande lagstiftning. Icke blott i fråga om centralvärmeanläggningar utan även i fråga om andra gemensamhetsanordningar, såsom tvättstugor, garage, parkeringsplatser och liknande, föreligger behov av särskilda former för bildande av samfälligheter för anläggning och drift av sådana anläggningar. Av lagberedningen år 1952 framlagt utkast till lagstiftning om samfällighetsavtal och föreningsamfällighet är härvid av intresse. I avgivna remissyttranden har understrukits behovet av en sådan utformning av lagstiftningen att fastighetsägare tvångsvis kan anslutas till en sådan samfällighet. Kommittén understryker vikten av att utredningen av dessa rättsfrågor fullföljes till en praktiskt utformad lagstiftning.

De stora värmeverken och fjärrvärmeverken är betydelsefulla faktorer vid bebyggelseplaneringen. De för dessa verk nödvändiga kulvertarna och ledningarna torde i många fall påkalla särskilda stadsplanebestämmelser för att möjliggöra deras framdragande ej blott i gatumark utan även i tomtmark.

KUNGL. BIBL.

29 SEP 1956

STOCKHOLM

Statens offentliga utredningar 1956

Systematisk förteckning

(Siffrorna inom klammer beteckna utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen.)

Allmän lagstiftning. Rättsskipning. Fångvård.

Upphovsmannarätt till litterära och konstnärliga verk. [25]
Rådhusritts sammansättning i brottmål. [28]

Statsförfattning. Allmän statsförvaltning.

Kommunalförvaltning.

Städernas donationsjord. [7]
Kommunalförbund och indelningsändringar. [19]

Statens och kommunernas finansväsen.

Förenklad statsbidragsgivning. [8]
Tulltaxa. Förslag av 1952 års tulltaxekommitté. 1. Allmänna synpunkter. [14] 2. Detaljmotivering. [15] 3. Taxan. [16]
Vissa ändringar i nöjesbeskattningen m. m. [23]

Politi.

Nationalekonomi och socialpolitik.

Åldringsvård. [1]
Statsägd aktiebolag i Sverige. [6]
Pennyvärdeundersökningen. 3. Investeringsverksamhet och sparande. Balansproblem på lång och kort sikt. [10]
Utredningen om kortare arbetstid. [20] Bilagor. [21]
Statsägd företag i utlandet. [24]
Remissyttranden [31]
Hemmer och samhällsplaneringen [32]

Hälso- och sjukvård.

Betänkarde med förslag till sjukhuslag m. m. [27]
Lag om rätt att utöva läkekonsten. [29]

Allmänt näringsväsen.

Frågan om fortsatt samarbete mellan staten och TGO i LKAB. [9]

Fast egendom. Jordbruk med binärningar.

Fiskhandeln i Sverige. [2]
Statens stöd åt växtförädlingen m. m. [4]
Fiskeområde. [17]

Vattenväsen. Skogsbruk. Bergsbruk.

Industri.

Atomenergien. [11]

Handel och sjöfart.

Kommunikationsväsen.

Standardtariffer för detaljdistribution av elektrisk kraft. [5]

Bank-, kredit- och penningväsen.

Försäkringsväsen.

Kyrkoväsen. Undervisningsväsen.

Andlig odling i övrigt.

Restaurering av Uppsala domkyrka. [3]
Bihang till kyrkohandboken. [12]
Konstbildning i Sverige. [13]
Seminarieorganisationen. 1. [18]
Alternativt aftonsångsritual. [22]
Byggnadsminnen. [26]
Prästvalsag. [30]

Försvarsväsen.

Utrikes ärenden. Internationell rätt.